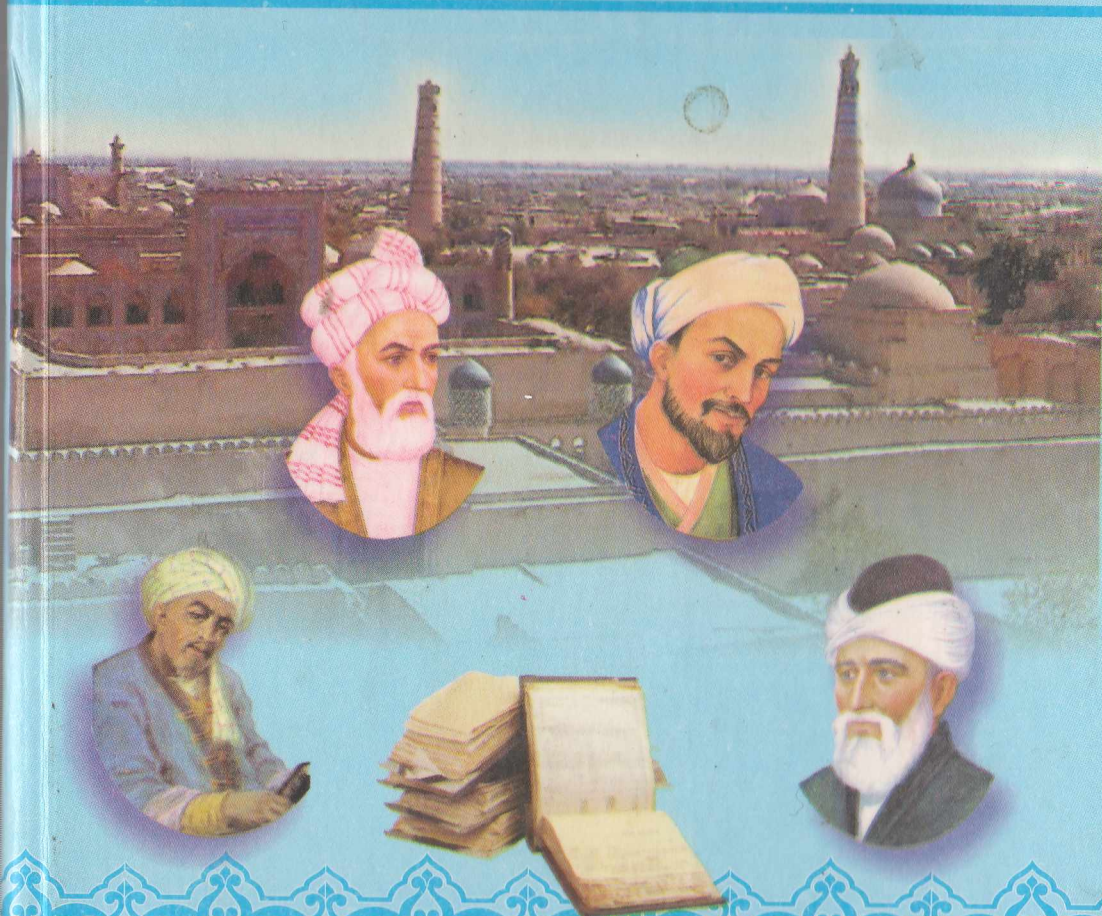

КИБРИЁ ҲАСАНОВА

ТАЪРИХИ ПЕДАГОГИКА

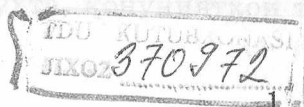
КИБРИЁ ҲАСАНОВА

ТАЪРИХИ ПЕДАГОГИКА

КИТОБИ ДАРСИ БАРОИ ДОНИШҚҶЁН

Нашриёти Чамъияти миллии файласуфони Ўзбекистон

ТОШКАНД — 2006

Муҳаррири масъул:

номзади илми таърих *А. Тоҳириён*

Муҳаррири махсус: *Б. Чумъа*

Муҳарризон:

дотсентон *А. Каримҷонов, Ҳ. Юсуфов,*
А. Аминов

Ин дастур дар асоси фармони Вазорати таълимоти олий ва миёнаи махсуси Республикаи Ўзбекистон аз 21 сентябри соли 2005 (Гувоҳномаи № 0052), барои донишҷӯён аз рӯи самтҳои “Тайёр кардани муаллимон” ва соҳаи фанни “Педагогика” ба сифати китоби дарсӣ ба нашр тавсия гардидааст.

Китоб таърихи рушди таълиму тарбия ва педагогикаро аз замонҳои қадимтарин то замони муосир дар асоси талаботи имрӯза баррасӣ мекунад. Интиҳоб, инъикос ва таҳлилу таҷзияи мавзӯҳо асосан дар робита ба тарбияи ҳусни касбӣ ва ихтисосии донишҷӯён-муаллимони оянда амалӣ гардида, ҳадафи аслий ташаккул додани фаҳмиши устодон ва шогирдон оид ба ҳамоҳангии арзишҳои миллий ва умумибашарӣ мебошад.

© Нашриёти Ҷамъияти миллии
файласуфони Ўзбекистон, соли 2006.

МУҚАДДИМА

Дар ҷараёни тарбияи насли наврас мероси маънавии башарият ҳамеша аҳамияти ба худ хос касб мекунад. Тақя ба таълимоти иҷтимоию сиёсӣ ва фалсафии хирадмандоне, чун Абӯнаصري Форобӣ, Аҳмади Яссавӣ, Баҳоуддини Нақшбанд, Исмоил ал-Бухорӣ, Абӯрайҳони Берунӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Ал-Хоразмӣ, Ал-Фаргонӣ, Абулқосим Фирдавсӣ, Амир Темур, Алишери Навоӣ, Заҳириддин Бобур ва дигар аҳли илму заковат арзиши тарбияро мукамалтар мегардонад. Касе, ки мероси гузаштаи халқи худро амиқ надоништа ба он эҳтиром намегузорад, моҳияти аслии шаҷараи худ, роҳи тайкардаи аҷдоди худ, мақсаду мароми муборизаҳои ононро дар роҳи истиқлоли миллӣ ва озодӣ, ба хубӣ дарк карда наметавонад.

Тарбия ва ба воя расондани насли наврас вазифаи муқаддас, шараф ва ору номуси ҳар як фарди солими ҷомиа аст. Тарбияи хислатҳои ҳамидаи инсонӣ кори саҳлу осон нест. Он ҷараёнест, ки тӯли моҳҳову солҳо ва ҳатто даҳсолаҳо ба туфайли сабру бардошт, бурдбориву таҳаммул ва қатъият муяссар мегардад. Бо назардошти ҳамин нукта ва барпо намудани замина барои истиқболи дурахшони Ёзбекистон, имрӯз давлати мо қорҳои бузургеро барои дарёфти ҷавонони соҳибистеъдод ба роҳ мондааст. Ҳамвора чунин ҷавонон барои таҳсил ба кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон фиристода мешаванд, то онҳо минбаъд тавассути таҷрибаи пешқадами омӯхтаи худ дар барпо намудани ҷамъияти қомилан демокративу ҳуқуқбунёд саҳм гузоранд.

Ривочу равнақи ҳар як соҳаи илм ба донишу таҷрибаҳои, ки дар гузашта ҷамъ омадаанд, тақя мекунад. Соҳаи педагогика ҳам аз ин қоида истисно нест. Бинобарин, омӯзиши мероси аҷдоди маорифпарвари мо ба инкишоф ва тақмили минбаъдаи фанни педагогика ва ҷараёни тадрису тарбияи ҷавонон имрӯз ва дар оянда низ хеле муҳим аст.

Фанни таърихи педагогика ташаққул ва инкишофи назария ва амалияи тарбия, таълим ва тадрисро аз замонҳои қадимтарин то рӯзҳои мо омӯхта, қонуниятҳои таърихии

Муҳаррири масъул:

номзади илми таърих *А. Тоҳириён*

Муҳаррири махсус: *Б. Қумъа*

Муҳарризон:

дотсентон *А. Каримҷонов, Ҳ. Юсуфов,*
А. Аминов

Ин дастур дар асоси фармони Вазорати таълимоти олий ва миёнаи махсуси Республикаи Ўзбекистон аз 21 сентябри соли 2005 (Гувоҳномаи № 0052), барои донишҷӯён аз рӯи самтҳои “Тайёр кардани муаллимон” ва соҳаи фанни “Педагогика” ба сифати китоби дарсӣ ба нашр тавсия гардидааст.

Китоб таърихи рушди таълиму тарбия ва педагогикаро аз замонҳои қадимтарин то замони муосир дар асоси талаботи имрӯза баррасӣ мекунад. Интиҳоб, инъикос ва таҳлилу таҷзияи мавзӯҳо асосан дар робита ба тарбияи ҳусни касбӣ ва ихтисосии донишҷӯён-муаллимони оянда амалӣ гардида, ҳадафи аслии ташаққул додани фаҳмиши устодон ва шогирдон оид ба ҳамоҳангии арзишҳои миллии ва умумибашарӣ мебошад.

© Нашриёти Ҷамъияти миллии
файласуфони Ўзбекистон, соли 2006.

МУҚАДДИМА

Дар ҷараёни тарбияи насли наврас мероси маънавии башарият ҳамеша аҳамияти ба худ хос касб мекунад. Тақя ба таълимоти иҷтимоию сиёсӣ ва фалсафии хирадмандоне, чун Абӯнасли Форобӣ, Аҳмади Яссавӣ, Баҳоуддини Нақшбанд, Исмоил ал-Бухорӣ, Абӯрайҳони Берунӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Ал-Хоразмӣ, Ал-Фарғонӣ, Абулқосим Фирдавсӣ, Амир Темур, Алишери Навоӣ, Заҳириддин Бобур ва дигар аҳли илму заковат арзиши тарбияро мукамалтар мегардонад. Касе, ки мероси гузаштаи халқи худро амиқ надониста ба он эҳтиром намегузорад, моҳияти аслии шаҷараи худ, роҳи тайкардаи аҷдоди худ, мақсаду мароми муборизаҳои онро дар роҳи истиқлоли миллӣ ва озодӣ, ба хубӣ дарк карда наметавонад.

Тарбия ва ба воя расондани насли наврас вазифаи муқаддас, шараф ва ору номуси ҳар як фарди солими ҷомиа аст. Тарбияи хислатҳои ҳамидаи инсонӣ кори саҳлу осон нест. Он ҷараёнест, ки тӯли моҳову солҳо ва ҳатто даҳсолаҳо ба туфайли сабру бардошт, бурдбориву таҳаммул ва қатъият муяссар мегардад. Бо назардошти ҳамин нукта ва барпо намудани замина барои истиқболи дурахшони Ёзбекистон, имрӯз давлати мо қорҳои бузургеро барои дарёфти ҷавонони соҳибистеъдод ба роҳ мондааст. Ҳамвора ҷунин ҷавонон барои таҳсил ба кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон фиристода мешаванд, то онҳо минбаъд тавассути таҷрибаи пешқадами омӯхтаи худ дар барпо намудани ҷамъияти комилан демокративу ҳуқуқбунёд саҳм гузоранд.

Ривожу равнақи ҳар як соҳаи илм ба донишу таҷрибаҳои, ки дар гузашта ҷамъ омадаанд, тақя мекунад. Соҳаи педагогика ҳам аз ин қоида истисно нест. Бинобарин, омӯзиши мероси аҷдоди маорифпарвари мо ба инкишоф ва тақмили минбаъдаи фанни педагогика ва ҷараёни тадрису тарбияи ҷавонон имрӯз ва дар оянда низ хеле муҳим аст.

Фанни таърихи педагогика ташаккул ва инкишофи назария ва амалияи тарбия, таълим ва тадрисро аз замонҳои қадимтарин то рӯзҳои мо омӯхта, қонуниятҳои таърихии

такомули назария ва амалияи тарбияро тавзеҳ медиҳад. Таърихи педагогика ҳамчун фан дар бораи пайдоиш, мақсад, вазифа ва мӯҳтавои тарбия, назарияҳои гуногуни педагогӣ, давраҳои таърихӣ инкишоф ва тағйир ёфтани мактабу маориф баҳс мекунад.

Дар гузашта ҳам педагогҳои моҳир ва мутафаккирони намоён бисёр ғояҳои муфиди маорифпарварӣ пешниҳод мекарданд. Омӯзиши танқидии ақидаҳои онҳо ба инкишофи афкори педагогӣ, баланд гардидани маданияти таълиму тадрис мусоидат намуда, дар баробари ҳамин муносибатро ба масъалаҳои назария ва амалия аз нуқтаи назари манфиатҳои маҳдуд ба миён намегузорад. Зеро ин назарияҳо дар шароитҳои конкретӣ-таърихӣ ба вуҷуд омадаанд ва дар асоси методологияи дигар, маҳдудиятҳои таърихӣ давраи худ, ғояҳои синфӣ ҳамон замон пайдо шудаанд.

Дар асари Президент Ислон Каримов “Ба сӯи ҷамъияти боадолат” зикр шудааст, ки “мероси илмӣ, назарӣ, фалсафии олимону фозилонро, ки ба тараққиёти милли ҳиссаи муносиб гузоштаанд ва осори онҳо доир ба мафкура дар ҷамъият аҳамияти калон дорад, омӯختан лозим аст”. Тибқи ин нишондод маводи таърихи педагогика дар асоси омӯзиши таҷрибаҳои таълиму тадриси гузаштагон, ки ҳанӯз қиматашонро гум накардаанд ва барои беҳтар намудани кори таълиму тарбияи насли наврас имрӯз зарур буда, ба фаъолияти минбаъдаи мактабҳо ёрӣ мерасонанд, интиҳоб карда шудаанд.

Афкори ақидаҳои педагогҳои пешқадами даврони гузашта назарияҳои басо пурқиматдоранд. Истифодаи дурусти онҳо барои ҳалли бисёр масъалаҳои таълиму тарбияи насли наврас ба мо ёрӣ мерасонад. Вале, ба ақидаҳои маорифпарварони гузашта эҳтиёткорона ва аз нуқтаи назари танқидӣ муносибат намудан лозим аст. Зеро ҳар як педагог зода ва фарзанди як давраи муайяни таърихӣ буда, ақидаҳои педагогии худро мувофиқи талаботи ҳамон давра замон, манфиат ва фарҳанги синфи худ асоснок намудааст.

Вазифаи фанни таърихи педагогика аз он иборат аст, ки вобаста ба шароитҳои таърихӣ пайдоиш чӣ гуна қимат

доштан ва ба фанни педагогика чи гуна ҳисса гузоштани ҳар як назарияи педагогиро омӯхта, онро арзёбӣ намояд ва мавқеи муаллифи он назарияро дар таърихи инкишофи афкори педагогӣ дуруст муайян созад.

Назарияи педагогии пешқадами давраҳои гузашта бояд чунон омӯхта ва арзёбӣ шавад, ки аҳамияти таърихии он аз будаи кам ва ё зиёд карда нашавад.

Таърихи педагогика на танҳо таҷриба ва назарияи тарбияи синфҳои истисморкунанда, балки пайдоиш, инкишофи педагогикаи халқӣ ва демократиро низ меомӯзад. Ба ҳамин васила он педагогикаро бо анъанаҳои беҳтарини педагогикаи халқӣ ва ҷиҳатҳои пешқадами педагогикаи демократӣ бой мегардонад.

Омӯхтани таърихи педагогика барои муаллимон ва мураббӣён аҳамияти калон дорад. Вай омӯзгоронро бо назарияҳои пешқадами педагогӣ ва таҷрибаҳои беҳтарини таълиму парвариши мактаб шинос карда, роҳҳои ба таври эҷодӣ истифода бурдани онҳоро меомӯзонад, барои сайқали маҳорати педагогӣ ёрӣ мерасонад, маҳорату малакаи педагогии устодону мураббӣёнро ба дараҷаи баланд мебардорад.

Барои омӯхтани таърихи пайдоиш ва инкишофи педагогика, таҷрибаи сохтори мактаб, тарзи таълиму тарбияи мамлакатҳои дигар ҳам аҳамияти калон дорад. Аз ҳамин сабаб, ба мундариҷаи таърихи педагогикаи мазкур бобҳои иловагӣ дохил намудем.

Зимни таҳияи китоби мазкур аз асарҳои К. Ҳошимов, С. Нишонов, М. Инъомова, Р. Ҳасанов “Педагогика тарихи”, О. Ҳасанбоева, Ҷ. Ҳасанбоев, Ҳ. Ҳамидов “Педагогика тарихи”, “Ўзбек педагогикаси антологияси”, “Педагогика тарихидан хрестоматия” тартибдиҳанда-муаллиф О. Ҳасанбоева, А. Зуннунов “Педагогика тарихи”, “Антология педагогической мысли Узбекистана”, Х. Афзалов, Б. Раҳимов “Таърихи педагогикаи халқи тоҷик”, Н. Константинов, Е. Мединский, М. Шабаева “История педагогики”, “Таърихи фалсафа” истифода бурда шуданд. Ба ҳамаи муаллифони мавсуф ва онҳое, ки барои такмилу таҳияи китоб дастӣ мадад дароз карданд, миннатдории сāmимӣ изҳор менамоем.

БОБИ I

АФКОРИ ПЕДАГОГИИ МУТАФАККИРОНИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ АЗ ЗАМОНҲОИ ҚАДИМ ТО АСРИ VII-И МЕЛОДИ

ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ ДАР “АВЕСТО”, “АЛПОМИШ”, “МАНАС” ВА ЛУҚМОНИ ҲАКИМ

Ҳарчанд, рӯзгори одамизод ҳамеша ба сӯи оянда ҷорист, таҷрибаи пешинаи ӯ — ғизои асосии маънавӣ ба ҳисоб меравад. Донишу таҷрибаҳои гузаштагон ин ҳамон кӯҳест, ки барои таъя эътимодбахш аст, ё меросест барои наслҳои фардо пурарзиш. Бидуни омӯзиши таърих тараққиёти ҳаёти ҷамъиятӣ ва фарҳангӣ имконнопазир аст.

Аз рӯи ақидаи Чингиз Айтматов тамоми комёбиҳои инсон аз фикр, аз суҳан сар шуда, ба шакли таҷриба мебарояд ва боз ба даргоҳи ақли одам, ҳамчун суҳанони инсон бармегардад, идроки онро бой мебардонад. Дар ин замина арзи вуҷуд қардани намунаҳои нотақрори эҷодиёти шифоҳои халқҳои Осии Марказӣ чун “Авесто”, “Алпомиш”, “Манас” ва Луқмони Ҳаким бузургтарин дастоварди олами маънавияти инсонист, ки даргоҳи тафаккури онро тавассути суҳани бикр оро дода, хотираи таърихӣ мардумро бо гузашта пайванд месозад.

Ин маъхазҳои нодир баробари зинда доштани ҳофизаи таърихӣ, дар мавриди тарбия ва муттасилиятии ин ҷараён низ афкори пурарзишро дар бар гирифтаанд. Сарфи назар аз он, ки сарчашмаҳои номбаршуда ҳанӯз дар давраҳои аввали тараққиёти ҷамъияти инсонӣ, дар шароити муносибатҳои авлодиву қавму қабилавӣ пайдо шуданд, дар онҳо воқеаву ҳодисаҳои ҷой гирифтаанд, ки на танҳо унсурҳои таълиму тарбияро инъикос мекунанд, балки ҳамчунин лаҳзаҳои ба назар мерасанд, ки роҳҳои ташкилу такмили тарбия ва зарурати таълиму тадрисро асоснок мекунанд. Гуфтаҳои боло, пеш аз ҳама, ба муносибатҳои оилавӣ, ташкили истеҳсолот, ҷамоаҳои идоракунӣ, ривочи фарҳанг, тарбияи фарзанд марбутанд.

“Авесто” ҳамчун аввалин сарчашмаи таърихӣ аз маҷмӯи матнҳои пайравони оини зардуштӣ иборат буда, оид ба таърихи қадимтарини Осиёи Марказӣ муҳимтарин маъхаз ба шумор меравад. Аз рӯи маълумотҳои таърихӣ Зардушт дар охири асри VII — оғози асри VI пеш аз мелод зистааст. Номи ӯ (шакли аврупоиаш Зороастр) бо эҳтимоли кулӣ маънии “шутурбон”-ро дорад. Зардушт ба табақаи муъбадон мансуб буд. Вай аз кӯдакӣ ба аспу шутурбонӣ шугл меварзид. Соҳиби зеҳни баланд ва қобилияти фавқулодда буд. Расму оинҳои замони худро ба ҳубӣ омӯхта, бо пешвоёни дин сӯхбатҳо мекард.

Зардушт тарафдори муқимнишинӣ ва барқарор намудани ҳокимияти пурзӯр ва зиндагии ошоишта дар рӯи Замиш буд. Ситоиши эзидони қадимаро рад намуда, Зардушт ситояндаи ягона — Ахурамаздо гардид. Ахурамаздо бо яке аз мафҳумҳои асосии динӣ бевосита алоқаманд аст. Шиори асосии оини Зардушт чунин буд: ҳумата (пиндори нек), ҳухта (гуфтори нек), хваршта (кирдори нек).

Аз 72 боби “Ясно” 17-тоашро “Готҳо” (“Сурудҳо”-и Зардушт), 7 бобро “Ясна хаптахати” (“Яснои ҳафтбоба”) ташқил менамояд. Дар он замон ҷавонон ҳангоми ба камол расидан (овони 15 - солагӣ) маросими иртикаро ба дин ва ҷамоа мегузаштанд. Дар ҷамъомади гурӯҳи бизоатмандон ба онҳо камарбанд ва пирӯҳани муқаддас бахшида мешуд. Ба ин амал чун ба “таваллуди дуввуми” инсон назар мекарданд. Танҳо пас аз ин ҷавонон узви комилҳуқуқи ҷамоа мегардиданд, дар маросимҳои динӣ иштирок менамуданд, ўҳдадориро гирифта ва метавонистанд ақди никоҳ банданд.

Мақсад ва вазифаҳои тарбия дар он давра ба хусусиятҳои хос молик буд, чунки онҳо фарзандро яке аз бузургтарин неъматҳо мешумориданд. Вақте ки фарзанд ба дунё меомад, ба ӯ равғани дарахти парахома ё хаома меҳӯронданд. Ин корро барои он мекарданд, ки тифл дар оянда ҳушёр, фозил ва оқил гардад. Ғайр аз ин, се шабонарӯз дар наздаш оташи меғиронданд, то ӯ аз ҳар гуна хатар эмин бошад ва то чиҳил

рӯз ўро танҳо намегузаштанд, ки мабодо осебе ба ӯ расад. Модарон ба писарон якуним сол ва ба духтарон понздаҳ моҳ шир медоданд. Падарон вазифадор буданд, ки фарзандони худро ба мактаб фиристанд ва ба онҳо илму ҳунар омӯзанд.

Дар китоби муқаддаси “Авесто” омадааст: “Агар туро фарзанди хурдсол аст, ўро ба дабистон бифирист, зеро ки фуруғи дониш чашми равшан ва биност!”

Фарзандон низ дар навбати худ вазифадор буданд, ки эҳтироми падару модарро ба ҷо оранд. Худои илму хирад номи ба худ хосе (Чисто) дошт. Мардум аз худо илтиҷо мекарданд, ки барои онҳо фарзандони донишвар ва хирадманд ато фармояд. Агар Аҳурамаздо сарчашмаи фазлу дониш бошад, Аҳриман сарчашмаи ҷаҳолат, нодонӣ ба ҳисоб мерафт. Ҳамин тавр, ҳамфикрони Аҳурамаздо тарафдори илму дониш буданд. Аз ин рӯ, онҳо вазифадор буданд, ки ба ҳар касе, ки дар ҷустуҷӯи илму дониш аст, ёрӣ расонанд. Дониш мувофиқи нишондоди “Авесто” ду навъ: яке ирсӣ, дигаре иқтибосӣ буд.

Мақсади асосии тарбия ин буд, ки фарзандонро ҳамчун узви ҳақиқӣ ва муфиди ҷамъият парвариш намуда, ба воя расонанд. Дар ин бора дар “Ясно” омадааст: “Эй Аҳурамаздо, ба ман фарзанд ато фармо, ки аз ўҳдаи анҷоми вазифа нисбат ба хонаи ман, шаҳри ман ва мамлакати ман барояд ва подшоҳи додгари маро ёд кунад”. Дар он чунин муроҷиат ҳам сабт ёфтааст: “Эй, Аҳурамаздо ба ман фарзанд ато фармо, ки бохирад ва доно буда, дар ҳайъати ҷомиа дохил шуда, ба вазифаи худ масъулона рафтор намояд — фарзанди рашид ва мўхтараме, ки ҳоҷати дигаронро барорад, фарзанде, ки битавонад дар пешрафт ва саодати хонавода, шаҳр ва кишвари худ бикўшад”. Дар ҷои дигари “Авесто” ба зардуштиён муроҷиат шудааст, ки нисбат ба омӯзиши илм, анҷоми вазифа ҳисси масъулият нишон дода, ба наққорӣ, дастгирии бечорагон ва бенавоён сайъ намоянд.

Хулоса, тибқи мазмуни китоби “Авесто” мақсади умдаи тарбия аз он иборат буд, ки ҳар як зардуштӣ дар рӯҳи покӣ, наққорӣ, ростқавлӣ, ростгӯӣ, далерии ҷасурӣ, ватандӯстӣ ва ғайра тарбия карда шавад.

Ҳеродот — “падари таърих” дostonero ҳикоят мекунад, ки аҷдоди мо аз фарзандон талаб мекардаанд, то онҳо беҳтар аз худашон бошанд ва ифтихори хонадони хешро биафзоянд. Мазмуни дoston чунин аст, ки Камбиз аз дарбориён мепурсад:

— Агар маро бо падарам муқоиса кунед, чӣ метавонед гуфт?

Дарбориён гуфтанд:

— Мақоми ту аз падарат авлотар аст, зеро ки ту Мисро барои кишварат ҳамроҳ кардӣ ва ҳукмронии кишваратро бо дарёҳо таъмин намудӣ. Туро бо падарат натавон қиёс кард, чунки ҳанӯз монанди ӯ ту фарзанде аз худ боқӣ нагузоштӣ.

Аз гуфтаҳои боло ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки мақсади тарбияи Зардушт аз инҳо иборат буд:

а) — хизмат кардан ба ҷамъият ва кишвар;

б) — хизмат ба аҳли хонавода, эҳтироми падару модар;

в) — таъмини беҳбудии зиндагӣ.

То огози давраи ҳокимияти Сосониён таҳсил барои ҳама дастрас буд. Таълиму тарбия дар дарсхонаи устодон, хонаҳои махсуси тарбиявӣ, дар оташкадаҳо ва дарбори шоҳон сурат мегирифт. Фақат дар давраи Сосониён донишгоҳҳои махсус барои таълим ва тарбияи атфол ташкил карда шуд. Омӯзишгоҳҳои дарборӣ барои фарзандони аъёну ашроф буд, ки барои давлат мутахассисон ва хизматчиён тайёр менамуданд. Омӯзишгоҳҳо дар қаср низ ташкил карда мешуданд ва онҳо ба ҷаҳор қисм тақсим мешуданд: барои кӯдакон, ҷавонон, мардон ва солхӯрдагон.

Дарсҳо пагоҳирузӣ ва бегоҳӣ гузаронида мешуданд. Шаб низ барои хондан тавсия мегардид. Вале самараноктарин вақти хониш пагоҳирузӣ ба ҳисоб мерафт ва чӣ тавре ки дар “Авесто” омадааст, рӯзе Зардушт аз Аҳурамаздо мепурсад:

— Фармонбардори яздон кист?

Ӯ дар ҷавоб мегӯяд:

— Он хурусест, ки аз тулӯ хабар медиҳад, ки “эй мардум, бархезед ва ростию дурустиро биситоед, деви танбалиро аз худ дур кунед, он дева, ки меҳоҳад шуморо ба хоб бибарад”.

Омӯзгоронро зардуштиён айсропоитӣ, яъне донишманд меномиданд. Омӯзгорон аз табақаҳои рӯҳониён ва ашроф

интихоб карда мешуданд. Омӯзгор шахси донишманд, покахлоқ, заҳматкаш, донишҷӯ шинохта мешуд. Чунон ки дар “Ясно” дар бораи омӯзгор омадааст: “Ӯ он некмарде, ки роҳи ростӣ ва дурустиро ба мо нишон дод ва дар ҳар ду ҷаҳон подоши нек ёбад”. Устод ба шахсияти ҳар донишомӯз эҳтироми зиёд дошт. Вай ба бачагон-шогирдон таълими динӣ ва дунявӣ меод.

Барномаи таълиму тарбияи насли наврас дар он замон аз қисматҳои зерин: тарбияи ахлоқӣ, динӣ, ҷисмонӣ, хондан, навиштан ва ҳисоб кардан иборат буд.

Ҳар зардуштӣ аз синни балогат сар карда, вазифадор буд, ки ба оташкада равад ва дуои оташро таҳти роҳбарии мӯъбад аз китоби муқаддаси “Авесто” хонад. Ин ҳол ба тарбияи ахлоқии наврасон бисёр муассир буд. Гайр аз ин ҳар зардуштӣ ўҳдадор буд, ки дар ҷашни Меҳргон ва Наврӯз иштирок кунад ва ин амал барои тарбияи ӯ аҳамияти калон дошт. Зеро дар ин ҷашнҳо ҳар як шахс ҳунари омӯхтаи худро назди аҳли ҷамъият нишон меод. Ҳунароҳои маъмули он замон аз гӯштингирӣ, шиноварӣ, аспасварӣ, найзазанӣ, ҷавгонбозӣ, рақсу суруд, шеърхонӣ, дониستاني ахлоқу рафтори ниёғони худ ва гайра иборат буданд.

Аз Аҳурамаздо аввал саломатӣ, баъд рӯҳи пурқувват меҳостанд. Онҳо эътиқоди қавӣ доштанд, ки саломатӣ ва ақл ба якдигар алоқаи зич доранд. Бинобарин тарбияи маънавии ҷавонон бо тарбияи ҷисмонии онҳо пайваста пиёда мегашт. Яке аз мақсадҳои асосии тарбияи ҷисмонии бачагон аз он иборат буд, ки онҳо ба гуруснагӣ, ташнагӣ, гармию сардӣ одат кунанд, то дар мавриди ҷанг ва дигар ҳодисаҳои ногувор тоқатфарсо бошанд. Барои обутоби ҷисмонии бачагон ба онҳо сабақҳои варзишӣ: аспасварӣ, давидан, шиноварӣ, тирандозӣ, жӯбинпаронӣ, ҷавгонбозӣ ва гайраро меомӯшонданд.

Дигар барномаи муҳими таълимӣ, ки ба шахзодагон ва ашроф тааллуқ дошт — ёд додани хондан, навиштан ва ҳисоб кардан буд.

Дар нимаи асри VII пеш аз мелод 39 ҳарфи хатти меҳиро ихтироъ намуда, ба хондан ва навиштан сар карда буданд.

Ҳайкали ёдгории “Авесто” дар Хоразм

Баъдтар хондану навиштан, дарси ҳисоб, ҷуғрофияро барои шумурдани рӯзҳо ва саршумори чорво ба бачаҳо меомӯзонданд. Равиши таълим аз сабаби душворфаҳмиҳои хатти меҳӣ барои бачагон бо мушкили мегузашт. Донишомӯзон маҷбур буданд, ки порчаҳои зиёди “Авесто”-ро ҳифз намоянд ва дар ин роҳ қобилияти баланди ақлий нишон диҳанд.

Омӯзгорон дар ҷараёни таълим ба бачагон афсона ва ҳикоятҳо мегуфтанд. Усули асосии таълим даҳонӣ буд. Устодон аз шогирдон ҳар рӯз иҷрои вазифаи хонагиرو мепурсиданд. Аз синни 17-солагӣ ба онҳо санъати ҳарбиرو меомӯзонданд ва вақте, ки шоҳ ба шикор мерафт, уро ҳамроҳӣ мекарданд. Илова бар ин, ба ҳар як донишомӯз санъати суханвариро ёд медоданд. Бояд қайд намуд, ки хондан, навиштан ва илм омӯхтан барои халқи авом ҳатмӣ набуд. Тарбияи фарзандони аҳли заҳмат дар ҷараёни меҳнати ҳаррӯзаӣ падару модарон мегузашт. Онҳо ба занону духтарон санъати хонадориро ёд медоданд ва онҳоро барои анҷоми вазифаи модарӣ омода месохтанд.

Занону духтарони аён ашроф санъати аспасаворӣ, чавгонбозӣ, адабиёт ва мусиқиро меомӯхтанд ва баъзеи онҳо дар ин бобат аз мардон пешдастӣ мекарданд.

Зиракӣ, доноӣ ва ҳунармандии онҳо борҳо аз тарафи Фирдавсӣ, Низомӣ ва дигар ҳамосасароён тавсиф шудаанд.

“АЛПОМИШ”

“Алпомиш” — эпоси қаҳрамони халқист, ки ҳамчун асари мустақил дар байни як қатор халқҳои туркизабон — ўзбекон, қазоқҳо, қароқалпоқҳо, олотиҳо, башқирдҳо, тоторҳо ва ғайра маъмул аст. “Алпомиш” аз ҷиҳати пайдоиш ба замонҳои қадим, давраҳои модаршохӣ ва қабилавӣ мансуб аст.

Дар достони “Алпомиш” ба машқи ҷисмонӣ машғул шудани Ҳакимбек (Алпомиш), дар оғӯши табиат ба воя расидан ва ҷаҳонпахлавонии ӯ чунин тасвир шудааст: “Аз бобои Алпинбой ба вазни чордаҳ ман камони падар монда буд. Дар ҳамин ҳол бачаи ҳафтсола Ҳакимбек камони чордаҳманиро ба даст гирифта, онро то охир кашида сар дод. Тири камон аз хонааш барқосо берун ҷаст. Қуллаҳои баланди кӯҳи Асқарро аз ҷой ҷунбонида, овози камонкашиаш саросари ҷаҳонро фаро гирифт. Дар ҳамин ҳолат тамоми халоиқ ҷамъ омада гуфтанд: “Дар дунё як нафар кам навад алп (пахлавон) гузаштааст, бигузор сардори паҳлавонҳо Рустами дoston, охиринаш Алпомиш алп бошад”.

Дар ҳамаи нусаҳои “Алпомиш” асоси воқеаҳо ҳамранг аст: дар қисми аввал сафари Алпомиш барои ба даст овардани Барчиноӣ нозанин ва мусобиқаи ӯ бо дигар талабгорони Барчиноӣ, ғалабаи ӯ дар ин мусобиқа, тӯи никоҳ; дар қисми дуввум юриши Алпомиш ба муқобили ҳокими қалпоқ Тойҷаҳони торочгар ва ба ҷоҳ партофта шуда, ҳафт сол дар он ҷо маҳбус мондани ӯ тасвир мешавад. Озод шудан, ба назди Барчиноӣ баргаштан, ўро дар шаби тӯӣ аз дасти дигар талабгораш халос кардан ва писарчааш Ёдгорро дидани Алпомиш пуртаъсир нақл мегардад.

Гояи асосии ин дoston муборизаи оммаи халқ барои озодӣ ва истиқлол, барқарории адолат ва орзуи омили инсон аст.

Ба ҷустуҷӯи Қарохон баромада, дар иҷрои шартҳои Барчиной ном шоҳдухтари зебо корномаҳо нишон дода, ӯро ба занӣ гирифта баргаштани Алпомиш, Қултои золиро мағлуб намуда, зан ва ҳешу таборашро наҷот додани вай мундариҷаи асосии дostonро ташкил медиҳад.

Дар образи Алпомиш ҳамаи фазилатҳои умумии инсонӣ таҷассум ёфтааст. Ин дoston, ки ба халқи ўзбек низ мансуб аст, ҳамчун фахри миллӣ ба ҳисоб меравад. Дар он хусусиятҳои дўстӣ, бародарӣ, вафодорӣ, садоқату қаҳрамонӣ, меҳру муҳаббати соф ва ватандўстӣ, ки аз фазилатҳои умумии инсонӣ маҳсуб мешаванд, бо маҳорати баланд тасвир карда шудааст.

Алпомиш баҳодури софдил ва наққор аст. Дар шахси хоҳараш Қалдирғоч ва занаш Барчиной, дўстонаш Қароҷон ва Кайқубод беҳтарин хислатҳои инсонӣ — диловарӣ, олиҳимматӣ, садоқат ва вафодорӣ таҷассум ёфтааст, ки онҳо дар тўли асрҳо ҳамчун намунаи ибрат барои насли наврас хизмат хоҳад кард.

“МАНАС”

Халқи қирғиз ҳам яке аз қадимтарин намоёндагони халқҳои туркизабон буда, соҳиби намунаҳои беназири адабиёти шиғоҳист. Аз ин рӯ, яке аз намунаҳои беҳтарини мероси адабии халқи қирғиз — дostonи “Манас” мебошад, ки он аз ҷиҳати тарзи тасвири ҳаёти мардум, анъанаҳои миллӣ ва хусусиятҳои хоси ин халқ аҳамияти муҳим дорад. Асар аз се қисм: “Манас”, “Семете” ва “Сейтек” иборат аст.

Дostonи эпикӣи “Манас” дар бораи корнамоиҳои қаҳрамони халқи қирғиз — Манас нақл мекунад. Ҳамчунин дар он далеливу шучоати писари Манас — Семете ва наберааш — Сейтек, тасвир ёфтааст.

Сарояндагони “Гўрўгли”-ро гўрўглихон ё бахшӣ гўянд, “Манас”-хонҳоро манасчӣ меноманд ва ин гуна дostonҳо бо асбобҳои мусиқӣи миллӣ иҷро карда мешаванд.

Аввалин намунаҳои “Манас” дар нимаи дуввуми асри XIX сабт шудаанд. Бо ин кор сараввал маорифпарвари қазоқ

Чокан Валиханов даст зада бошад, баъд олими туркшинос В.В.Радлов "Манас"-ро ба таври пурра соли 1885 дар Санкт-Петербург ба забонҳои қирғизӣ ва немисӣ ба таърифи расондааст. "Манас"-ро ба забони ўзбекӣ Миртемир ва ба забони тоҷикӣ Аслам Адҳам тарҷума кардаанд.

Мазмуни асосии эпоси "Манас" аз муттаҳид кардани қабилаҳои парокандаи қирғиз, ҳимояи халқ аз дасти истилогарони хориҷӣ ва мубориза бо душманони дохилӣ иборат аст. Манас қаҳрамони марказии эпос аст. Дар асар Хоникей, Сирғақ, Қўшай, Семете, Қўлғўра, Сейтек, Ойчурен, Бақай ва дигарон ҳамчун образҳои мусбат амал мекунанд. Онҳо барои ору номус ва бахту саодати халқи худ мубориза мебаранд.

"Манас" воқеан бо тасвири бадеии нотақрори худ, бо инъикоси таърихи қадими халқ, бо мундариҷаи ғоявӣ, ахлоқӣ, фалсафӣ ва бо фарогирии ҳаёти халқ: маишат, ҳунар, санъати ҷангӣ, лашкаркашӣ, анъана, урфу одат, фарҳанги миллий — дар радифи нодиртарин ёдгориҳои санъати шеърӣ меистад.

Достони "Манас" роҳ ва воситаҳои тарбияи насли наврасро баён намуда, шартҳои асосии тарбияро дар сиҳативу саломатии ҳар як шахси ҷомеа мебинад ва аз ҷиҳати ҷисмонӣ бақувват ва пурматонат шуданро тақозо мекунад.

Дар дoston ба сифатҳои ақлӣ ва ахлоқӣ баҳои баланд дода шудааст. Дар он аҳамияти меҳнат ва меҳнатдӯстӣ, танҳо тани солиму қавӣ шудани манбаъи хурсандӣ ва хушбахтӣ тараннум гардидааст. Аз мазмуни дoston бармеояд, ки хулосаҳои муҳими ҷараёни хондану хонондан, дар синни ҳафтсолагӣ ба мактаб рафтани кӯдак ва аҳамияти мактаб таъкид карда шудааст.

Гуманизми олий ва сабақӣ маънавии эпос ҳатто дар тасвири симои зан ҳам баръало намоён аст.

Зан дар эпос на танҳо хизматгор, чевар ва ҳунарманд, ки аз дасташ ҳар кор меояд, балки пеш аз ҳама вай — соҳиби ақлу иродаи беҳамто, шахс, инсон ва баробари ҳамин, вай ҳамсафару ҳамбозуи ҷанговар, маслиҳатгари доно, рафиқи содиқ, дар шуҷоат ҳампои паҳлавон аст. "Дар он замони

тираю тор, дар эпос ба Зан чунин баҳои баланд дода, ба ин дараҷаи романтикӣ санохони хирад, ҳусн, қаҳрамонӣ ва заковати вай шудаанд, — меғӯяд академик Чингиз Айтматов. — Он аз як замон ба дигар замон гузашта, аз даҳон ба даҳон гашта, то даме, ки дар рӯи Замин забони қирғизӣ ҳаст, “Манас” ҳам чун қуллаи миллии мо ҷовидон боқӣ мемонад”.

ЛУҚМОНИ ҲАКИМ

Луқмони Ҳаким ва ҳикматҳои абадзиндаву пандомӯзи ӯ асрҳои аср боз таваҷҷӯҳу завқи васеи халқро ба худ ҷалб мекунад. Табақаҳои гуногуни мардуми рӯи олам, тӯли садсолаҳо андарзҳои судманди ин ҳақими бузургро меписанданд ва онҳоро бо эҳсоси хеле баланд мутолиа менамоянд. Онҳо дар байни хонандагон ва, умуман, дар байни халқ ҳамчун як қонуни (кодекси) ахлоқӣ шинохта шудаанд.

Дар гузашта илми ҳикмат асосан ба ду қисм ҷудо мешуд. Яке аз он ҳикмати назарӣ ва дигаре ҳикмати амалӣ буд. Дар асрҳои миёна “Ҳаким” гуфта ҳамадон, ҳақими бузургон, файласуф ва пири табибонро меномиданд.

Луқмони Ҳаким мувофиқи афсонаву ривоятҳои халқҳои Аҷаму Араб номи марди ҳақимест, ки аслаш ҳабашӣ буда, дар аҳди Довуд умр ба сар бурдааст. Ёро аз қавми од меҳисобанд. Аз рӯи ривоятҳо, вақте ба сари ин қавм хушксолӣ меояд, Луқмони Ҳаким аз ҷумлаи онҳое буд, ки ба Макка рафта, дар талаби борон ниёиш мекунад. Луқмони Ҳаким ҳамчунин умри дароз меपुरсад ва худо ба ӯ ҳафт умри каргас мебахшад.

Сангсор кардани зинокор, буридани дасти дузд ва ғайраро ба Луқмони Ҳаким алоқаманд медонанд.

Аз давраҳои тоисломӣ сар карда, гуфторҳои панду насиҳатӣ, зарбулмасалу мақолҳои гуногунро ба Луқмони Ҳаким нисбат медиҳанд. Аз ҷумла, дар китоби “Ғулистон”-и Саъдии Шерозӣ, ки пештар китоби дарсӣ ба ҳисоб мерафт, ҳикояте оварда шудааст: “Луқмонро гуфтанд: ҳикмат аз кӣ омӯхтӣ? Гуфт: Аз беадабон, ки ҳар чӣ аз эшон дар назарам нописанд омад, аз феъли он парҳез кардам”.

Аз маълумотҳо аён мешавад, ки Луқмони Ҳаким як марди ҳамадон ва ҳозирҷавоб будааст. Ҳалли ҳар як масъаларо бо донишу ақли расои худ судмандона ҳал мекардааст.

Андарзҳои Луқмони Ҳаким шахси ба қаҳру ғазаб омадаро ба худдориву тамкин ҳидоят намуда, аз зуҳури як қатор хатоҳои ҷараёни зиндагӣ раҳо менамояд. Маҳз аз ҳамин сабаб номи Луқмони Ҳаким ҳамчун як рамзи адлу хирад ва мушқилкушо машҳур гардидааст.

Бузургӣ ва ҷовидонии ҳикматҳои Луқмони Ҳаким ба он вобаста аст, ки онҳо дар байни мардум ба педагогикаи махсуси оилавӣ табдил ёфтааст ва ҳамеша аз як насл ба насли дигар, яъне аз бобову падар ба писару набераҳо мегузаранд. Муваффақияти пандҳои Луқмони Ҳаким дар тарбияи оилавӣ ба шакли кӯтоҳ ва ғамо эҷод гардидани онҳост.

Аз қадимулайём панду андарзҳои Луқмон дар эҷодиёти шиғоҳии халқ як равияи бузургеро офарид, ки он даҳҳо ривояту ҳикоя, шеър у рубоӣ ва ғайраро дар бар мегирад. Он андарзхоро мутолиа карда, ба ёди кас чунин зарбулмасали халқӣ меояд: “Сухани хуш — мухтасар, сухани хуб — муътабар”.

Инак, чанде аз васиятҳои Луқмони Ҳаким ба писараш:

— Мағлуб гардон ғазаби худро ба ҳалимӣ, сабукии худро ба сангинӣ, ҳавову ҳаваси нафсро ба тақво, шакро ба яқин, ботилро ба ҳақ ва бухлро ба моли худ.

...Аз он чӣ ҳаққу воқеъ аст, шарм макун.

Мағу он, чӣ намедонӣ.

...Изҳори аламу бегоҳатӣ пеши мардум макун.

Оҳ макаш, уф мағуӣ. Хешро қатъ макуну ҳамсојро маъјусу ноумед мағузор. Хушҳолӣ ба мусибатҳо макуну розҳои пинҳониро фош макун.

Ҳасад мабар. Бади мардум ба ҳузуру ғайбат мағуӣ. Ва агар ба ту бад кунад, биёмурз ва агар некӣ кунад, шукр гӯӣ ва агар ба балое афти, сабр кун.

Нигоҳ дор ашкро ва ҳазар кун аз ғайр ва насиҳат кун муъминоро ва аёдат кун беморонро ва ҳозир шав ба намози мурдаҳои эшон ва бирас мотам ва азои эшонро. Ва тавонгар

кун фақирон ва мӯҳтоҷонашро ва қарз деҳ мусоҳибони худро ва интизор деҳ қарздорони худро ва лозим гир хонаи худро ва қонеъ шав ба қути худ. Ва ҳўй кун ба хулқҳои некону азизон ва парҳез кун аз хулқҳои лаимон...

Дар байни халқ боз чунин панди ин Ҳакими бузург хеле машҳур аст: “Луқмони Ҳаким фармудааст, ки шириниро пагоҳӣ, талхиву тезиро нимрӯзӣ ва турширо шом бояд қабул кард”.

“Аз Луқмони Ҳаким пурсиданд:

— Оддитарин шартӣ ҳифзи саломатӣ дар чист?

Луқмони Ҳаким гуфтааст:

— Дар кам ҳўрдану, кам хуфтану кам гуфтан аст!

Бояд вақте, ки таом меҳўрӣ, шурўъ дар об ҳўрдан накуний, то таоми ғозии худро азх накуний ва нахўрӣ.

Баъди таомро тамом ҳўрдан ва об нахўрдан дар аснои таом, бояд ки соате сабр кунӣ, ки об нахўрӣ. Пештар аз он ки об хўрӣ, бо ҳаракат кардани мўътадиле худро риёзат диҳӣ, яъне ҳаракат ба эътидол кунӣ ва на бисёру на кам, на қавӣ ва на заиф...

Таомро, ки намедонӣ чӣ чиз аст ва чӣ ҳол дорад, нахўрӣ.

...Хўроки зиёд барои шахси муддати дароз гурусна монда захр аст. Якбора истеъмоли хўроки зиёду вазнин шахси аз гуруснагӣ зинда мондари метавонад ба марг гирифта намояд. Барои аз марг наҷот додани чунин шахсон бояд вучуди онҳо ба хўрок оҳиста-оҳиста омўхта шавад, то ба узвҳои аз гуруснагӣ лоғар гардида вазнинӣ накунад ва захромез нашавад.

“Фирӯзнома”-и Бузургмеҳр аввалин осори хаттиест, ки дар он ба пандҳои Луқмони Ҳаким ишора шудааст.

Дуюмин осори хаттиест, ки дар он бо номи Луқмон шинос мешавем, ин Қуръон аст. Дар он яке аз сураҳои калонтарин — сураи рақами 31 ба Луқмони Ҳаким бахшида шудааст.

Ҳамин тавр, аз нимаи асри VII сар карда номи Луқмони Ҳаким ба воситаи Қуръону дигар манбаъҳои таърихӣ дар байни оммаи васеи халқҳои Хуросону Мовароуннаҳр паҳн гардидааст.

Инак, чанд панд аз “Сад панди Лукмони Ҳаким ба фарзанди арҷманд:

1. Аввал, эй чони падар, худои азза ва ҷалларо бишнос.
2. Ҳар чӣ аз панд ва насиҳат гӯй, нахуст бар он кор кун.
3. Сухан ба андозаи хеш гӯй.
4. Қадри мардум бидон.
5. Ҳаққи ҳама касро бишнос.
6. Рози худро нигоҳ дор.
7. Ёро вақти саҳтӣ биозмӣ.
8. Дустро ба суду зиён имтиҳон кун.
9. Аз мардуми аблаҳу нодон бигрез.
10. Дусти зираку доно гузин.
11. Дар кори хайр ҷидду ҷаҳд намоӣ.
12. Бар замон эътимод макун.
13. Тадбир бо мардуми муслех ва доно кун.
14. Ҷавониро ғанимат дон.
15. Ба ҳангоми ҷавонӣ кори ду ҷаҳонӣ рост кун.
16. Ёроку дӯстону азиз дор.
17. Бо дӯсту душман абро ҷушода дор.
18. Модару падарро ғанимат дон.
19. Устодро беҳтарин падар шумор.
20. Харҷ ба андозаи дахл кун.
21. Дар ҳама кор миёнарав бош.
22. Ҷавонмардӣ пеша кун.
23. Хидмати меҳмон ба воҷибӣ адо кун.
24. Дар хонае, ки дарой, ҷашму забонро нигоҳ дор.
25. Ҷомаву тан пок дор.
26. Бо ҷамоат ёр бош.
27. Фарзандро илму адаб биомӯз.
28. Ва агар мумкин бошад, тир андохтан ва саворӣ биомӯз.
29. Аз кафш ва мӯза, ки пӯшӣ, ибтидо аз пой рост кун ва бадар овардан аз пой ҷап гир.
30. Бо ҳар кас кор ба андозаи ӯ кун.
31. Ба ҷилаб чун сухан гӯй, суфтаву нарм гӯй ва ба рӯз чун гӯй, ба ҳар сӯ нигоҳ кун.
32. Ба кам хӯрдану хуфтаи ва гуфтаи одат андоз.

33. Ҳар чӣ ба худ написандӣ, ба дигарон написанд.
34. Корҳо ба донишу тадбир кун.
35. Наомӯхта устодӣ макун.
36. Ба зан ва кӯдак роз магӯй.
37. Бар хайри касон дил манеҳ.
38. Аз бадаслон чашми вафо мадор.
39. Беандеша дар кор машав.
40. Нокарда карда машмор.
41. Кори имрӯзаро ба фардо маяфкан.
42. Бо мардуми бузург сухан дароз магӯй.
43. Ҳоҷатмандро навмед макун.
44. Авомунносро густох масоз.
45. Аз ҷанги гузашта ёд макун.
46. Хайри касонро ба хайри худ маёмеz.
47. Моли худро ба дӯсту душмани худ манамоӣ.
48. Хешовандӣ аз хешовандон мабур.
49. Касонро, ки нек бошанд, бо ғайбат ёд макун.
50. Ба худ манигар.
51. Ҷамоат, ки истода бошанд, ту низ мувофақат кун.
52. Дар пеши мардум хилоли дандон макун.
53. Оби даҳону бинӣ ба овози баланд маяндоз.
54. Ба рӯи мардум коҳили макаш.
55. Ангӯшт дар бинӣ макун.
56. Сухани ҳазломехта магӯй.
57. Мардумро пеши мардум хичил макун.
58. Ғаммозӣ ба чашму абрӯ макун.
59. Сухани гуфта дигар бор магӯй.
60. Аз сухане, ки ханда ояд, ҳазар кун.
61. Санои худ ва аҳли худ пеши кас магӯй.
62. Худро чун занон маёроӣ.
63. Ҳаргиз бар муроди фарзандон мабош.
64. Забон нигоҳ дор.
65. Ҳурмати ҳамагонро поc дор.
66. Ба бадомати касон ҳамдастон машав.
67. Мурдари ба бадӣ ёд макун, ки суд надорад.
68. То тавонӣ, ҷангу хусумат насоз.
69. Нони худро бар суфраи дигарон махӯр.

70. Дар корҳо таъҷил макун.
71. Барои дунё худро дар ранҷ маяфкан.
72. Ҳар кӣ худро бишносад, ўро бишнос.
73. Дар ҳолати ғазаб сухан фаҳмида гўй.
74. Ба остин оби бинӣ пок макун.
75. Ба вақти баромадани офтоб махусп.
76. Аз бузургон роҳ пеш мараз.
77. Дар миёни сухани мардум маё пеш.
78. Чапу рост манигар, балки назар ба сӯи замин бидор.
79. Агар тавонӣ, бар шутури бараҳна савор машав.
80. Пешӣ меҳмон ба касе хашм макун.
81. Меҳмонро кор мафармой.
82. Бо девонаву маст сухан магўй.
83. Баҳри суду зиён обрўи худ марез.
84. Хусумати мардум ба хеш магир.
85. Аз ҷангу фитна барканор бош.

Савол ва супоришҳо:

1. Аввалин манбаъҳои таълиму тарбияро номбар кунед?
2. Зардушт кӣ буд ва чиҳоро талқин мекард?
3. Мақсади асосии таълиму тарбияи “Авесто” аз чиҳо иборат аст?
4. Алпомишро чаро қаҳрамони халқӣ меноманд?
5. Дар образи Алпомиш кадом хислатҳои инсонӣ таҷассум ёфтааст?
6. Луқмони Ҳаким кӣ буд?
7. Чаро пандҳои Луқмони Ҳаким дар байни халқ ҳамаҷун қонуни ахлоқӣ шинохта шудаанд?
8. Бузургӣ ва ҷовидонии ҳикматҳои Луқмони Ҳаким дар чист?
9. Пандҳои Луқмони Ҳакимро аз ёд кунед.
10. Ҳикматҳои халқӣ барои тарбияи ҷавонони мо чӣ аҳамият доранд?

БОБИ II ДАВРАҲОИ ИНКИШОФИ ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ ДАР АСРҲОИ VIII—IX

Чараёни таълиму тарбияи асрҳои VIII — IX, ки ба давраи ҳукмронии арабҳо рост меояд, фақат баъди қабул шудани забони арабӣ ҳамчун забони давлатӣ ба роҳ монда шуд. Чи хеле, ки маълум аст, баъди густариши дини ислом дар ҳудуди Осиёи Марказӣ масҷидҳои зиёде бунёд гардиданд. Масҷидҳо баробари ҷои намозгузории мардум вазифаи мактабу мадрасаро низ ба ҷо меоварданд. Яъне, масҷидҳо дар ин сарзамин ҳамчун маркази таълиму тадрис дар аввали пайдоиши дини ислом ба вучуд омаданд.

Раванди дуҷуми тараққиёти таълиму тарбия барои онҳое тааллуқ дошт, ки ба ислом рӯ оварда буданд. Ба онҳо хондан, навиштан, ҳисоб, таъриху адабиёти паҳлавӣ, аспсаворӣ, чавгонбозӣ, найзаандозӣ омӯзонида мешуданд. Чавононе, ки ба кори муаллимӣ, ё ки ба хизмати девонҳо — идораҳои давлатдорӣ арабҳо омода мешуданд, илова ба ин фанҳо боз доири соҳаҳои номанигорӣ, дафтардорӣ, санъати сухан ва ҷугрофия сабақ мегирифтанд. Омӯхтан ва дониستاني забони арабӣ низ барои чунин одамон ҳатмӣ буд.

Таълимоти динӣ барои онҳо фақат бо методи шифоҳӣ-даҳонӣ дода мешуд. Таълими илми тиб, фалсафа ва дорусозӣ дар донишгоҳи Гунди Шопур сурат мегирифт. Барои оммаи васеи меҳнаткашон ба таври бояду шояд василаи таълимӣ вучуд надошт. Таълими Қуръон, ахбори динӣ ва дигар ҳодисаҳои таърихӣ дар ҷойҳое, ки масҷид вучуд дошт, ба тариқи шифоҳӣ мегузашт. Дар ин давра алифбои арабӣ қабул гардид ва навиштану таълими қуръон барои ҳама ҳатмӣ буд.

Тараққиёти илму адабиёти ин давра ба сифати таълиму тарбия ва вусъати масҷидҳо, мактабу мадрасаҳо таъсир расонд. Дар Бухоро, Балх, Ҳирот сохтмони масҷидҳо вусъат ёфтанд. Шумораи мактабу мадрасаҳо афзуданд. Ҳатто баъзе аъён ашрофон барои савобгирӣ аз пули худ мактабу мадрасаҳо месохтанд. Сафи донишомӯзон ва донишҷӯёни

мактабу мадрасаҳо рӯз аз рӯз зиёд мешуданд. Бо пайдо шудани китобҳои илмию динӣ ҷараёни таълиму тарбия низ тағйир ёфт. Дар мактабҳо ба ғайр аз навиштану хондан ва ҳисоб кардан, боз фанҳои ҷуғрофия, таърих ва адаб ба барномаҳои таълимӣ илова карда шуданд. Дар мадрасаҳо аввалин маротиба таълими фанҳои назариявӣ, аз ҷумла, фикҳ, ҳикмат, ҳандаса, таърих, ситорашиносӣ ва ғайра ҷорӣ гардиданд. Дарсҳои динӣ ба тариқи назариявӣ гузаронида мешуданд. Методҳои асосии таълим сӯҳбат, баҳс, кор бо китоб ва азёдкуни буд.

Системаи таълиму тарбияи ислом ба тарбияи оилавӣ низ таъсир расонд. Баъди таваллуди тифл ба гӯши ӯ азон мегуфтанд, ба ӯ номи яке аз авлодони пайгамбар, ҳомиёни дин, халифаҳо ва саркардагони арабро мегузоштанд. Дар аввали исми кӯдакон “Абду” ҳамроҳ мекарданд. Фарзандон то 6—7-солагӣ дар назди модар мемонданд. Дар ин давра ба назди падар будани онҳо манъ буд ва ғайра. Хулоса, урфу одатҳои ниёгон дар бобати тарбияи оилавӣ оғишта-оғишта ба гӯшаи фаромӯшӣ супурда мешуд.

Асарҳои насрии “Таърихи Бухоро”-и Наршахӣ, “Ҳудуд-ул-олам”, “Дорушиносӣ”-и Ҳиравӣ, “Аҷоиб-ул-булдон”-и Абдулмуайяди Балхӣ ба майдон омаданд. Дар ин давра Муҳаммад Ҷарири Табарӣ, Муҳаммад Закариёи Розӣ, Абӯнасири Форобӣ, Ибни Сино, Муҳаммад ибни Мӯсо ал-Хоразмӣ ва дигарон китобҳои илмӣ худро дар риштаҳои тиб, кимё, риёзиёт, ҷуғрофия ва таърих ба забони арабӣ навиштанд. Бо ҳамин онҳо бори дигар собит намуданд, ки аз ҷиҳати фарҳангу маънавият аз ҳама пешқадамтаранд.

Дар ин давра китобҳои бисёре ба чоп расиданд. Марв яке аз марказҳои фарҳангии он давра ба шумор мерафт. Дар ин шаҳр 10 китобхона вучуд дошт, ки чандин асрҳо назираш дар олам набуд.

Дини ислом яке аз динҳои интишорёфтаи рӯи дунё ба ҳисоб меравад. Китоб ва дастуруламали асосии ин дин қуръони Карим аст. Он тахминан 1500 сол муқаддам таҳия шудааст. Қуръонро китоби баҳори дил, сарчашмаи дониш, шиҳои тан ва ҷилои ҷон мегӯянд.

Қуръони Карим маҷмӯи ҷаҳонбинии фалсафӣ, маънавӣ, ахлоқӣ ва асоси ҳуқуқҳои аҳли ислом буда, дар он баробари илоҳиёт, масъалаҳои эътиқоди динӣ, инчунин муаммоҳои ахлоқӣ-инсонпарварӣ, дӯстии байни инсонҳо, пешгирии зиддияту низоъҳо ва дар байни онҳо ҷорӣ кардани инсофу адолат ифодаи худро ёфтаанд.

Тибқи нишондоди Қуръони Карим дар навбати аввал одамони лоиқӣ эҳсон падару модар меистанд. Инчунин, дар он ҳаққи падару модарон зикр ёфтааст. Мувофиқи оятҳои 23—24-и сураи “Ал-Исро” неки ба волидон, пас аз ибодат ба Оллоҳ ба сифати вазифаи дуҷум барои фарзандон таъкид шудааст.

Дар оятҳои Қуръони Маҷид ҳамчун қоидаҳои олиии муомилаи инсонӣ бо падару модар инҳо таъкид карда шудаанд:

— ҳангоми тундгӯии (сарзаниш) падару модар ба таври малолomez ба рӯи онҳо “уфф” нагуфтан;

— ҳамеша ба падару модар раҳму шафқат намуда, дар ҳузури онҳо камтарона рафтор кардан;

— сухане, ки падару модарро меранҷонад, нагуфтан;

— бо падару модар ҳамеша бо ҷарбзабонӣ гуфтугӯ кардан;

— раҳмати Оллоҳи таъолоро хоста, дар ҳаққи падару модар ниёиш кардан ва ғайраҳо.

Муҳаммад алайҳиссалом гуфтааст: “Шахс ба фарзандаш ҷуз одоб афзалтар чизе наметавонад диҳад”. Падару модар на танҳо барои фарзандро ба дунё овардан, балки барои онҳоро боадаб, боҳаё, хушахлоқ тарбия карда ба ҷаҳон расонидан сазовори эҳтироми бузурганд. Бинобарин, Расули Оллоҳ: “пас аз ғавти падару модар ба дӯстони онҳо хубӣ кардан — афзали хубиҳои ба падару модар кардаи шумост” — гуён таълим медиҳад.

Дар дини ислом модарон ҳамчун зоти муътабар тавсиф шудаанд. Аз пайғамбар саҳобае “Ба чӣ касе хубӣ намоям?” гуён суол кардааст. Он зоти олий дар ҷавоб “се бор ба модарат ва бори ҷаҳорум ба падарат” — гуфтааст. Дар Ҳадис ҳам омадааст: “Биҳишт дар зери қадами модарон аст”. Модар будан барои ҳар як зан неъматӣ беназир ва шарафнок аст.

Вазифаи модариро комилан адо намудан, бо фазилятҳои иффату номус, сабру бардошт зиннат ёфтан, қаноатмандиву боодобии зан тимсоли бахту саодат аст.

Дини ислом меҳнат карданро бо ибодат баробар медонад. Аз заҳмат кардан шарм надоштанро таълим медиҳад. Зеро меҳнат — зебу зинати ҳаёти инсонӣ аст, меҳнат ба инсон бахту саодат, фаровонӣ меорад. Меҳнати ҳалолу пок меъёри ҳаёти маънавии инсон аст. Меҳнат инсонро аз се бало муҳофизат менамояд: аз фарсудадили, аз харобшавии ахлоқ ва муҳтоҷӣ.

Дар Қуръони Карим ба илм эътибори махсус дода шудааст (худи калимаи “қуръон” аз калимаи “қироат”-и арабӣ буда, маънояш хондан, мутолиа кардан, хониш, омӯзиш аст). Зеро илмомӯзӣ барои ҳар як инсон фарз аст. Мурод аз омӯзиши илм мансаб нест, балки сараввал аз рӯи илми гирифтааш амал кардан ва дуюм ба халқ, ба Ватан хидмат кардан аст.

Дар дини ислом талаби илм ба дараҷаи тоату ибодат баланд бардошта шудааст. Ҳатто толиби илмро аз шахси намозгӯзор боло гузоштааст. Аз рӯи таълимоти дини ислом барои омӯзиши илм ҳуқуқи зану мард баробар аст.

“Ҳадис”-и шарифи пайғамбар баъд аз Қуръони Карим китоби дуҷоми муқаддас ба шумор меравад. Дар он оиди эҳтироми падару модар, меҳнатдӯстӣ, меҳру оқибат, хайру эҳсон, сабру тоқат, поквичдониву хоксорӣ, вафову садоқат, ҳалолу покӣ ва дигар фазилятҳои хуби инсонӣ сухан меравад ва роҳҳои ба ин фазилятҳо ноил шудан баён гардидааст.

Илм — ҳикмат, илм — имону эътиқод аст. Барои доништани мазмуну моҳияти Қуръон ва асосҳои дини мубини ислом маърифатнок будан ва ба омӯзиш ҷиддӣ машғул шудан лозим аст. Муҳаммад Мустафо мегӯяд: “Як соати омӯзиши илм аз як шабонарӯз ба намозхонӣ машғул будан афзалтар аст. Як рӯз илм омӯхтан аз се моҳ рӯза доштан беҳтар аст”, “Илму ҳунарро дар Хитой бошад ҳам бояд омӯзед”.

Ҳамчунин дар Ҳадисҳои Расули Акрам омадааст: “Ҳеҷ олим аз илм сер намешавад, то саранҷом ба бихишт расад”.

“Амали андак бо илм зиёд аст ва амали бисёр бо ҷаҳл — андак”.

Ҳар як аҳли илм ба ҳурмату иззати мардум сазовор аст, аз кори савоби вай инсонҳо ва ҷамаи мавҷудот баҳрааманд мегардад.

Дар Қуръон таълим дода мешавад, ки эҳсон намудан пеш аз ҷама ба падару модар лозим мебошад. Ҳамеша ба онҳо суханҳои хуб бигӯй, барои ҳардуяшон қанотҳои раҳматро боз кун. Бигӯй: “Эй парвардигор, онҳо ки маро аз хурдсолӣ тарбия намуданд, ту ҳам ба онҳо меҳру раҳмататро дарег мадор”.

Чуноне, ки маълум аст, саховатманд будан — ин дасткушод ва олиҳиммат будан аст. Саховатмандӣ аълотарини ахлоқи ҳамида аст, шахси саховатманд дар назди мардум эҳтирому иззат дорад. Барои ин сарватманду доро будан шарт нест, балки бо чизи каме ҳам саховатмандӣ кардан мумкин аст.

Дар таълимоти ислом сабр фазилати ахлоқӣ буда, тақвои рӯҳии шахси мусулмон ҳисоб мешавад. Сабр ба қалби мусулмонон сукунат ва хотирҷамъӣ мебахшад, ба дарди аламнокаш малҳам мешавад. Бесабри инсонро аз дарду ғам озод карда наметавонад, вай ҳудаш як дарди бедармон аст.

Дини ислом инсониятро ба садоқатмандӣ ҳам даъват менамояд. Зеро, садоқат барои ҷамъият ва оила аз арзишҳои зарурӣ ҳисоб меёбад. Садоқат оғози ҷамаи хубихост ва боварии байниҳамдигарии одамонро ба вуҷуд меоварад. Вафодорӣ яке аз навъҳои садоқат шуморида мешавад. Вафо — фазилати олитарини инсон аст. Вафо дар ҳаёт сабаби ба обрӯву эътибор ва муваффақият ноил гаштани шахс мебошад. Он дар ҳаёт ошоиштагӣ ва бахту саодат меорад. Вафодорӣ инсонпарварист. Фазилат монанди фарзанд аст. Ёро бояд эҳтиёт намуд, то ки боз ҳам баркамолтар гардад. Бахшидани хато ё гуноҳи содиршуда ҳам аз фазилатҳои сазовори таърифу тавсиф аст.

Дар дини ислом таъкид карда мешавад, ки молу мулк ба даст овардаи инсон бояд дуруст сарф карда шавад. Дар ҳақиқи касе хиёнат кардан, моли бо роҳи ҳалол ёфтаи ӯ ва

маблағашро бо найрангу зӯри гирифтан ва дуздӣ кардан аз гуноҳҳои қабехтарин ба ҳисоб мераванд.

Дар дини ислом ҳасудӣ ҳаром аст. Бахиливу ҳасудӣ харобкунандаи эҳтиром ва муҳаббати байниҳамдигарии инсонҳо шуморида мешавад. Инсони бахил ёрии байниҳамдигариро дӯст намедорад ва дар натиҷа қалби вайро ҳасад фаро мегирад. Дар таълимоти дини ислом гуфта мешавад, ки шахси бахил дар зиндагӣ хору зор шуда, ба нафрати мардум дучор мегардад. Ҳар шахсе, ки дар ҳаёт хушбахт ва осоишта буданро хоҳад, ӯ бояд пеш аз ҳама бахил набошад, ҳаракат намояд, ки ба корҳои бад даст назанад.

Калимаи “тавба” маънои баргаштанро дорад. Инсоне, ки тавба менамояд, аз хато ва гуноҳҳои кардааш пушаймону афсӯс меҳӯрад. Дар таълимоти Қуръони Карим ба ҳавои нафс дода шудан, мутакаббӣ, нӯшидан, қиморбозӣ, дурӯғгӯӣ, бадгумонӣ, ғайбат, зино, ғазаб, ҳасад, чашмгурӯснагӣ, мунофиқӣ сиёҳ карда мешавад.

Шахсе, ки ботакаббур аст, дар вай зебӣ дида намешавад. Бо молу дунёи худ ифтихор дошта бошад, пас аз ғавташ аз ӯ дар ин дунё асаре боқӣ намондад.

Хоксорӣ аз ғазилатҳои зебои инсонист. Хоксорӣ аз фарҳангдорӣ, мардӣ бармеояд. Хоксори инсон пеш аз ҳама аз меҳнати ӯ намоён мегардад. Барои шахси хоксор манманӣ, гурур бегона аст, ӯ боодобу хушхлоқ, бомеҳру шафқат буда, ба сухани худ масъул аст.

Хушфеълӣ ин далели ақлу идрок, донишмандии инсон аст. Инсони хушфеъл — самимӣ, бомулоҳиза, покдил, боирода, пурсабр мешавад. Ин гуна афрод нисбат ба худ ҳисси эҳтиром, самимият, иззатро бедор мекунад. Ғазаб огози таҷовузкорӣ ба ҳисоб меравад.

Меҳрубонӣ аломати диди баланд аст.

Умуман, дини ислом рӯҳияи халқ, мақсаду анъанаи зиндагӣ ва маърифати бузурги аҷдодон аст. Ҷавонон динро ҳамчун тарбиятгари рӯҳият ва илмро ҳамчун воситаи дониш бояд донанд. Зеро ин қадриятҳои миллию муқаддаси фарҳангӣ имрӯз барои ҳар як инсон манбаи имондориву эътиқод, одобу ахлоқ, маънавият ва тафаккури баланд аст.

Замонҳои пеш дар мактаб ва дорулфунунҳои Аврупо илоҳиёт яке аз фанҳои асосӣ буд. Ба воситаи ин фан дар хусуси муҳимтарин мафҳумҳои ахлоқӣ, ҳаётий, фалсафӣ аз қабилҳои некӣ ва бадӣ, гуноҳ ва савоб, саховат ва разолат маълумот дода мешуд. Фанҳои ахлоқ ва одоб, ки ҳоло дар мактаб ва донишқадаҳои миёнаи олии мо низ омӯзонида мешавад, асоси ҳамаи фанҳои илоҳиётро ташкил менамуданд.

Фарҳанг, санъат, фалсафа, ки дар мамлакатҳои Гарбу Шарқ рушд кардааст, аслан дар мазмуни динию ахлоқӣ ба вуқӯъ меояд. Аз ин рӯ, асарҳои динии алломаҳои Шарқро омӯхта аз онҳо баҳрааманд шудан аз манфиат ҳоли нахоҳад буд.

Ситораҳои осмони илм, алломаҳое ба монанди Абӯнасири Форобӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Абӯрайҳони Берунӣ, Данте, Улуғбек, Ҷомӣ, Алишер Навоӣ низ асосҳои фанҳои илоҳиро омӯхтаанд. Гегел, Пушкин, Чернишевский ба “Қуръон” баҳои хеле баланд додаанд.

Чанд ҳадиси Расули Акрам оиди хондан ва илм омӯختан:

- Некӣ суол кардан нисфи илм аст.
- Илм болотар аз ибодат аст.
- Олим ва толиби илм дар хайр шариканд.
- Ҳар кӣ илм талаб кунад, худо ӯро ба қасд кунад.
- Беҳтарини илмҳо он аст, ки судманд бошад.
- Шифои нодонӣ пурсиш аст.
- Талаби илм барои ҳар мусулмон фарз аст.
- Ҳикмат шараф афзояд.
- Маҳфили илм боғистони бихишт аст.
- Бидонед: касе, ки намедонад, набояд аз омӯختан шарм кунад, ки қимати ҳар шахс ба қадри маълумоти ӯ аст.
- Ғанимати мӯъмин ба чанг овардани ҳикмат аст.
- Ҳар кори неке садақа аст.
- Нақӯкорони дунё нақӯкорони охираанд.

Дини мубини ислом дар инкишофи педагогикаи милли ҳамаҷун манбаи бебаҳои илмӣ хизмат мекунад.

РУШДИ ФАРҲАНГИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР АСРҲОИ IX—X

Дар интишори илму дониш, инкишофи адабиёту санъат маҳфилҳои илмӣ “Ихвон-ус-сафо”, ки дар миёнаҳои асри X таъсис гардида, нақши муҳим бозид.

Шаҳрҳои калонтарини Осӣи Марказӣ — Бухоро, Самарқанд, Балх, Марв, Нишопур, Хирот, Хуҷанд ва ғайра марказҳои бузурги илму фарҳанги он замон буданд. Дар байни ин шаҳрҳо — Бухоро ҳамчун маркази муҳими фарҳанги Шарқ — мавқеи хос дошт. Дар ин ҷо бисёр олимони маъруф, шоирону фозилон ва арбобони фарҳанг зиндагӣ ва эҷод мекарданд. Осори муътабари манзуму мансур, бузургтарин ёдгориҳои санъати меъморӣ ва амалӣ дар ҳамин ҷо офарида шудаанд.

Дар Бухоро китобхонаи бузурге бо номи “Савон-ул-ҳикмат” вуҷуд дошт. Дар он китобҳои нодир доир ба илмҳои гуногун мавҷуд буданд. Абӯалӣ ибни Сино китобхонаи мазкурро чунин тавсиф кардааст: “Рӯзе аз ӯ (подшоҳи Бухоро Нӯҳ ибни Мансур) иҷозат пурсидам, ки ба китобхонаи эшон дароям ва ба мутолиа ва хондани китобҳои тиб, ки дар он ҷост, бипардозам. Вай маро иҷозат дод ва вориди сарое шудам, ки хонаҳои бисёр дошта, дар ҳар хонае сандуқҳои китоб болои ҳам чида шуда буданд. Дар як хона китобҳои илмҳои арабӣ ва шеър, дар ҳар хонае китобҳои як илме ҷой дошт.

Сипас, феҳристи китобҳои пешиниёро мутолиа намуда, он чиро ки бад-он ниёз доштам, хостам. Китобҳоеро дидам, ки бисёр қасос ҳатто номашонро нашуниданд ва ман онҳоро пеш аз ин ва баъди ин надидам”.¹

Дар бозори Бухоро беҳтарин ва нодиртарин китобҳои илмӣ он замонро дарёфтани мумкин буд. Масалан, Абӯалӣ ибни Сино дар омӯзиши “Метафизика”-и Арасту душворӣ қашида, аз бозор китоби Абӯнасири Форобиро ба даст овард

¹ Абӯалӣ ибни Сино. Осори мунтахаб. Ҷ.1. Душанбе, Ирфон, 1981, с.19.

ва таввасути он мушқилоти китоби файласуфи юнониро ҳал кард.

Дар ин давра ғояи дини ислом нуфузи пурра пайдо кард. Масалан, дар Самарқанд 17 мадраса ба дасти ҷамоаҳои мўътазилиён ва кромийён буданд.¹

Таълими илмҳои гуногун, асосан динӣ дар муассисаҳои дигари динӣ ҳам сурат мегирифт. Дар асри X ҷойҳои алоҳида барои таълим, омӯзишгоҳҳои махсус — мадрасаҳо вучуд доштанд. Барои баъзе уламову мударрисон дарسخонаҳои махсус бунёд мекарданд. Чунин дарسخона дар Насаф барои олими мактаби мўътазилияти Бағдод Абулқосими Каъба (зодгоҳаш Балх, вафоташ 931) барпо карда шуда буд.

Дар асри X аз рӯи меъёр ва давомияти таълим дар масҷидҳои калон ё мадрасаҳо гурӯҳҳои таълими доимӣ ташкил гардида буданд. Чунин мадрасаҳо дар Бухоро (мадрасаи “Фарчак”, ки соли 937 бар асари сўхтор аз байн рафт), Нишопур, Марв вучуд доштанд. Дар Бухоро имом ва олим Абӯҳафс (вафоташ 832) мактаби илмие ташкил дод, ки барои интишори донишҳои илмӣ ва динӣ аҳамияти калон дошт.

Донишмандони маҳаллӣ, бо вучуди ба хубӣ омӯхтани забони арабӣ, ба анъанаҳои фарҳанги гузаштаи худ содиқ мемонданд. Баробари тарҷумаи асарҳои ба забонҳои юнониву румӣ эҷодшуда, осори гузаштагони худро ба арабӣ тарҷума мекарданд. Ин корҳоро барои он иҷро менамуданд, ки онҳо аз байн нараванд. Намунаҳои тарҷумаҳои осори адабӣ ва рисолаҳои илмиро аз забонҳои халқҳои Осиёи Миёна, Эрон ва кишварҳои дигар ҳамчун дастовардҳои фарҳангии худ намоиш медоданд.

Дар асрҳои IX—X риёзиёт, тиб, кимиё, ботаника, ҷуғрофия, геология, маъданшиносӣ, таърих, фалсафа, адабиётшиносӣ ва ғайра босуръат инкишоф ёфтанд. Як зумра олимони барҷаста ба майдон омаданд, ки асарҳои онҳо аз бисёр ҷиҳат ба инкишофи минбаъдаи математика ва илми

¹ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. — Л., 1927, с.52.

нучуми асрҳои миёнаи Осиё ва давраи нави Аврупо таконе бахшиданд.

Нахустин муассисаи таълиму тарбия, ки дар ин сарзамин тапшик карда мешуданд, ин масҷид буд. Тапшакули масҷидҳо дар сарзамини мо, дар нимаи дуоми асри VII ба вуҷуд омада, дар давраи ҳукмронии давлатдорони маҳаллӣ, махсусан туркон вусъат ёфт. Сабаб дар он буд, ки туркони бодиянишин аз тарси он, ки ҳокимиятро аз даст надиҳанд, бештар масҷид сохта, дини исломро тарғиб менамуданд. Масҷидҳо аз тарафи аёнӣ ашроф низ сохта мешуданд. Таълим дар масҷидҳо барои калонсолон ва ҷавонон ба тариқи шифоҳӣ сурат мегирифт. Тарзи таълим аввал аз ваъзгӯӣ ва хитобаҳои воизони араб аз қуръон иборат буд. Баъди пайдо шудани китобҳои илмию адабӣ китобхонаҳо пайдо шуданд. Дар натиҷа дар таълим дигаргунӣ ба амал омад ва таълими шифоҳӣ ба амалӣ табдил ёфт.

Ба ҷои ваъзгӯӣ ва хитобаҳо фанҳои қироати қуръон, дин, ҳадис, тафсир, фикҳ, сарфу наҳви арабӣ, мантиқ, калом ва хондану навиштан илова шуд. Дар рафти таълим методи аз ёд намудан истифода бурда мешуд. Масҷид заминҳои вақфӣ дошт ва аз ҳисоби даромади он ба устодон маблағи муайяне дода мешуд. Баъзе масҷидҳо барои таълиму тарбияи ҷамоатӣ ҳуҷраҳо доштанд.

“Чаҳор китоб” баёни асосҳои дини ислом буда, инсонро ба сӯи покию сафо, ба таҳорати зоҳиру ботин аз ҳама гуна олудагӣҳо, ба луқмаи ҳалолу кори нек, ба ахлоқи ҳамида, ба некандешию нафърасонӣ, ба дӯстию бародарӣ меҳонад. Ба сифати намуна аз ин китоби машҳур порчае меорем: “Агар пурсанд, ки таҳорат бар чанд навъ аст? Ҷавоб бигӯ, ки: “Бар паш навъ аст: аввал — таҳорати сар аст, яъне пок дорад сари худро аз ҳавою ҳавас. Дуввум — таҳорати қалб аст, яъне пок созад дили худро аз ҳасад. Саввум — таҳорати даҳон, яъне пок дорад даҳони худро аз гайбат, нигоҳ дорад аз дурӯғ гуфтан. Чаҳорум — таҳорати зоҳир аст, яъне зоҳири худро пок дорад. Панҷум — таҳорати ботин аст, яъне пок созад ботини худро аз ҳаром. Шашум — таҳорати шариат, яъне пок созад шариати худро”.

Бар замми ин “Чаҳор китоб” сар то сар панд аст, алалхусус қисмати чаҳоруми он, ҷое ки байни муҳолифоти нафс, фаваиди (фоидаҳои) хомӯшӣ, тавозӯ, фазилати фақирӣ, собирӣ (сабру қаноат кардан), риёзати нафс, ганимат донишони умр, саховат, тариқати зиндагонӣ, эҳтироз аз душманон, фуру ҳурдани хашм дар вақти ғазаб, қаноат варзидан, фоидаи сабру субот, гамхорӣ кардан ба мардум, фазилати ҷавонмардӣ, интибоҳ аз ғафлат, фоидаи хидмати некон, фазилати меҳмон, аломати марди нодон ва ғайраҳо мебошад.¹

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ

Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Исмоил ал-Бухорӣ² дар соли ҳиҷрии 194 13 моҳи шаъбон, рӯзи ҷумъа (ба ҳисоби мелодӣ 13 майи соли 809) дар Бухоро таваллуд ёфтааст. Падараш Шайх Исмоил ибни Иброҳим аз аҳли ҳадис буда, бо корҳои тиҷорат машғул мешудааст.

Имом ал-Бухорӣ дар хурдсолӣ аз падар ҷетим монда, дар дасти модараш тарбия мегирад. Вай соҳиби зеҳни тез буд. Аз синни 10-солагӣ ба омӯхтани забони арабӣ машғул шуда, китобҳои ҳадисро мутолиа менамояд. Сипас ба назди муҳаддисон Муҳаммад ибни Салом ал-Пайкандӣ, Абдуллоҳ ибни Муҳаммад ал-Маснадӣ ал-Ҷуфӣ рафта, аз онон илми ҳадис меомӯзад. Дар синни 16-солагӣ ҳамроҳи модараш ва бародараш Аҳмад ба сафари ҳаҷ меравад. Ҳангоми сафар аз кадом шаҳрҳои, ки нагузаранд, аз олимони ҳадисшиносии он макон дарс мегирад. Ҳамин тариқа, аз олимони машҳури ҳадисшиносии Бухоро, Басра, Куфа, Бағдод, Хомс, Димишқ, Фаластин, Макка ва Мадина асрорҳои ин илмро меомӯзад.

Имом ал-Бухорӣ дар шаҳрҳои Макка, Мадина, Димишқ, Қайсария, Хомс, Бағдод, Куфа, Восит, Балх, Нишопур, Асқалон, Марв якҷанд сол сукунат варзида, ба ҷамъоварӣ ва навишта гирифтани ҳадисҳои Расули Акрам шурӯъ

¹ “Чаҳор китоб”. Душанбе, «Адиб», 1990, саҳ.3—4;

² Зуннунов А. Педагогика тарихи. Т., 2004.

менамояд. Ҳамчунин ба тадрису тарбияи толибилмон машғул мешавад. Дар синни 20-солагӣ ба таълифи асарҳо оғоз менамояд.

Бояд қайд кард, ки дар нимаи дуҷуми асри VIII илми ҳадис ба вучуд омад. Ҳадис — сухани панду ҳикмат, ибораҳои пурқозибаи ахлоқӣ, гуфторҳои насиҳатомӯз ва воқеаву ривоятҳои асарҳои, ки ба Муҳаммад Мустафо (с) нисбат медиҳанд, дар бар мегирад. Дар тӯли асрҳои VIII — XI бештар аз 400 нафар муҳаддисон ба илми ҳадис машғул шудаанд. Дар олами ислом шайх маҷмӯаи ҳадисҳо вучуд доранд. Осори Имом ал-Бухорӣ (“Ал-ҷомеъ ас-Саҳеҳ”, “Ал-адаб ал-муфрад”) дар ин бобат аз ҳама мукаммал ва мӯътабар доништа мешаванд. Китобҳои, ки ба қалами эшон мансубанд, аз қабилӣ “Ал-ҷомеъ ас-Саҳеҳ”, “Ал-адаб ал-муфрад”, “Ат-таърих ал-кабир”, “Ат-таърих-ус-сағир”, “Ал-қироату халфа-л-имом”, “Рафъул-иядайн фи-с-салотӣ” дар ҳазинаҳои китоби кишвари мо маҳфузанд.

Имом ал-Бухорӣ ҳамчун муҳаддис ба олами фарҳанги инсоният саҳми беназир гузоштааст. Ҳадис ва осори ӯ ба тамоми авлодҳои ғизои маънавӣ мебахшанд. Вай дар асарҳои ӯроҷеъ ба ахлоқ, одоби суханронӣ, ҳалолкориву покҷидониро ба пояҳои баланд мебардорад. Ӯ эҳтиром ба гузаштагон ва волидон, меҳру оқибат кардан, поки боимон буданро талқин мекунад.

Барои инсон гуноҳи олитарин ин ба Оллоҳ ширк овардан ва ба оқи падару модар дучор шудан аст. Имом ал-Бухорӣ дар ин бора чунин мегӯяд: “Халифа Абӯбакр Сиддиқ мегӯянд: “Расулulloҳ аз саҳобагон: “Меҳоҳед, ки ман ба шумоён оид ба гуноҳи бузургтарин нақл кунам?” — гуён се дафъа аз онҳо пурсиданд. Онҳо: “Эй Расулulloҳ, нақл кунед”, — гуфтанд. Ҳамин вақт Расулulloҳ: “Он (гуноҳ) ба худо ширк овардан ва ба оқи падару модар дучор шудан аст”, — гуён ҷавоб додаанд”.

Имом ал-Бухорӣ мегӯяд, ки қобилу солеҳ будани бачаҳо аз тавфиқи Оллоҳ буда, аммо тарбияи одоби ахлоқӣ онҳо вазифаи падару модар аст. Ӯ ба ҳешу ақраба ҳубӣ кардан, нисбат ба онҳо бо меҳру шафқат будан ва ба ҳонаи онҳо рафту омади муттасил доштанро таъкид менамояд.

Имом ал-Бухорӣ дар насихатҳои худ оиди меҳру шафқат, махсусан, аз ҳоли беморон хабар гирифтани ва ба ятимон ҳамчун падар ғамхорӣ кардани таълим медиҳад. Чуноне, ки мутафаккир таъкид менамояд, шахси мусулмон бо бародарони худ аз се рӯз зиёд дар ҷаҳр буданаш хуб нест.

Ба ақидаи олим шахсе, ки инсонии комил буданро хоҳад, чизҳои дӯстдоштаи худро ба дигарон раво донад ва ахлоқи хуб дошта бошад. Аъробиҳо: “Эй Расулulloҳ! Беҳтарини фазилати ба инсонҳо додашуда кадом аст?” — гуён пурсидаанд. Расулulloҳ: “Беҳтарини фазилатҳои ба инсонҳо додашуда ахлоқи хуб аст” — гуён ҷавоб додаанд.

Ал-Бухорӣ ҳаёро нишонаи имон медонад. Дар ин хусус ривоят меорад: “Расулulloҳ аз паҳлуи шахси ансорие, ки ба бародараш аз хусуси шарму ҳаё панду насихат мекард, гузаштанд ва: “Ҳаё ҳам нишонаи имон аст” — гуфтаанд.

Олим одамонро ба сухани рост гуфтан, ба ваъда вафо кардан даъват намуда, се хусусияти мунофиқонро нишон медиҳад, ки онҳо аз дурӯғ гуфтан, ба ваъда вафо накардан ва ба амонат хиёнат кардан иборат аст.

Мутафаккир барқарории муҳити оилавӣ, сиҳат саломат будани аъзоёни ҳар як оиларо мехоҳад. Ин гуна оилаҳоро хушбахт медонад. Ӯ ривоят мекунад: “Убайдуллоҳ ибни Миҳсан-ан-Насафӣ мегӯянд: “Расулulloҳ: “Шахсе, ки бо оилааш осоишта ва саломат бошад ва наздаш таоми имрӯзааш кофӣ бошад, ба ин шахс тамоми давлати дунё дода шудааст”.

Олими бузург дар таълимоташ донишмандии илм, роҳҳои омӯзиш ва қоидаҳои онро яке аз масъалаҳои муҳим меҳисобад. Ин ривоят далели ин фикр аст. “Абдуллоҳ ибни Аббос мегӯяд: “Расулulloҳ: “Ба шахсон илм диҳед, роҳи вазнинро не, балки роҳи осонро нишон диҳед. Ҳар вақте, ки ҷаҳл ояд, хомӯш нишастанро омӯzed”.

Имом ал-Бухорӣ барои башарият мероси маънавии бое гузоштааст, ҳадисҳои саҳеҳтаринро ҷамъ кардааст. Аз рӯи эътиқоди мардуми мусулмони дунё ин гуна китобҳои ӯ беҳтарин эҷодиёти башарият аст.

АБЎИСО АТ-ТЕРМИЗИ (824—892)

Абӯисо Муҳаммад ибни Исо ибни Ат-Термизӣ¹ соли 824 дар шаҳри Термиз ба дунё омадааст.

Имом Ат-Термизӣ аз овони ҷавонӣ ба илми ҳадис шавқ зоҳир намуда, ба ҷамъ овардани онҳо машғул шуд. Бо олимони ҳадисшинос наздикӣ пайдо кард. Ат-Термизӣ шогирди Имом ал-Бухорӣ буд. Гайр аз ин муҳаддисони ҳамон давр Муслим, Абӯдовуд, Қутайба ибни Саъд, Исҳоқ ибни Мӯсо, Муҳаммад ибни Гилон, Саъид ибни Абдураҳмон, Муҳаммад ибни Башшор, Алӣ ибни Хучр, Асад ибни Мунӯъ, Муҳаммад ибни Мусанно, Суфён ибни Вақиъро устодони худ мешуморид.

Дар охири умр чашмони Ат-Термизӣ оғиз гашта, соли 892 дар зодгоҳи худ — шаҳри Термиз вафот мекунад.

Имом ат-Термизӣ гайр аз асари худ “Сунан” чунин асарҳоро эҷод кардааст: “Китоб-ул-илал” (“Китоби нуқсонҳо”), “Китоб ат-таърих” (“Китоби таърих”), “Китоб аш-шамоил ан-набавӣ” (“Китоб роҷеъ ба одобу ахлоқи пайгамбар”), “Китоб уз-зӯҳд” (“Китоби зоҳидон”), “Китоб ал-асмо вал-куна” (“Китоб дар бораи исм ва лақабҳои ровиён).

Худи Имом ат-Термизӣ соҳиби фазилатҳои хуби инсонӣ, ахлоқи ҳамида ва зеҳну заковат буд. Дар тақво мекушид, кам таом хӯрда, бисёр эҷод ва меҳнат мекард. Бадахлоқонро зер танқид мегирифт. Фоидаи илму фанро тарғиб менамуд, фазилатҳои хушфеълӣ, ҳалимӣ, меҳрубониро меписандид.

Асари “Сунан”-и Имом ат-Термизӣ маҷмӯи ҳадисҳои Расули Акрамро дар бар мегирад. Дар он бисёр ҳадисҳои оварда шудаанд, ки дорои аҳамияти таълиму тарбиявӣ, панду ахлоқӣ ва тавсифи сифатҳои неки инсонӣ мебошад.

Инак чанде аз онҳо:

“Дар назди худо дӯсти беҳтарин он аст, ки ҳамеша кори хубе анҷом медиҳад. Дар назди худо хубтарин ҳамсоя он аст, ки ба ҳамсояҳои худ неки мекунад”.

¹ Зуннунов А. Педагогика тарихи. Т. 2004.

“Шахсе, ки шукргузори одамон нест, ба худо ҳам шукр намегуяд”.

“Хайрхоҳи ба одамон — ин садакаи туст”.

“Ба иҷрои корҳои хайр ва нек даъват кардан ин кори хайри туст”.

“Ба одамони раҳгумзада роҳи дуруст нишон додан ҳам садақа ҳаст”.

“Ҳатто ба одамони камбағал хушмуомила будан ҳам садақа аст”.

“Дар замин санг ё чӯби халалдиҳандаро гирифта, ба як тараф гузоштан ҳам садақа аст”.

“Аз сатилат ба зарфи касони дигар об рехтан ҳам садақа ҳисоб мешавад”.

Олим аз рӯи нақли “дар бадани солим — ақли солим” амал карда, аз ҷавонӣ саломатиро эҳтиёт намудан ва вақтро азиз доништанро махсус таъкид мекунад: “Ду чиз ҳаст, ки бисёриҳо ба қадраш намерасанд: яке саломатӣ, дуввум — умри гузарон”.

Имом ат-Термизӣ дар ҳадисҳои ҷамъовардааш бачаҳоро ба одобу ахлоқ даъват карда, ба марҳумон ҳурмату эҳтиром зоҳир карданро таъкид менамояд:

“Мусулмони ҳақиқӣ он аст, ки дар рӯзи мусибат пурсабру батоқат бошад”.

“Ҳангоми ғавти шахси наздик ҳамчун одати давраи ҷоҳилият одаме, ки гиребон дарронда, бо овози баланд доду фарёди барзиёд мекунад ва ба он гуна анъанаҳо амал менамояд, мусулмон ҳисоб намеёбад”.

“Ғафат сифатҳои хуб ва кирдори хуби марҳумонро баён намоед. Дар бораи шахси маит суҳанони бад намегуянд”.

Ат-Термизӣ дар ҳадисҳои ҷамъовардааш мардумро ба меҳрубонӣ, ғоидарасонӣ ба аҳли ҷомеа, дӯстӣ ва бародарӣ даъват менамояд: “Шахсе, ки ниҳол мешинонад, ё зироат кишт мекунаду аз ҳосили онҳо одамон, паррандагон ва ҳайвонҳо баҳравар мегарданд — ин ҳам барои он шахс садақа ҳисоб мешавад”. “Ҳамаи мусулмонон бо якдигар бародаранд. Онҳо ҳеҷ гоҳ нисбати якдигар бадиро бояд раво набинанд. Шахсе, ки ба бародарони мусулмони худ ёри медиҳад, дар охираш

Оллоҳ ба ӯ кӯмак мерасонад. Касе, ки ҳоҷати бародарашро сабук гардонад, Оллоҳ охирати ӯро сабук мекунад”.

Дар асарҳои Имом ат-Термизӣ дар бораи эҳтироми калонсолон, ҳурмати дӯстони падару модарони марҳум ва хусусан, дар бораи эҳтироми падару модарон бисёр ақидаҳои муфид гуфта шудаанд: “Касе, ки гуноҳи бародари мусулмонашро пинҳон намояд, дар рӯзи қиёмат Оллоҳ ҳам хатоҳои ӯро ошкор намесозад”.

“Аз пайгамбар касе пурсидааст:

— Эй, Расулуллоҳ, ман киро эҳтиром намоям?

— Модаратро — гуён пайгамбарамон ҷавоб додаанд. Вай боз пурсидааст:

— Ғайр аз модарам боз киро дӯст дорам?

Пайгамбарамон:

— Модаратро — гуён ҷавоб додаанд.

Ин шахс маротибаи сеюм пурсидааст ва боз ҷавоби “модаратро” шунидааст. Вақте, ки бори чаҳорум мепурсад, пайгамбарамон:

— Падари худатро, баъд ҳешу ақрабоятро, — гуён ҷавоб додаанд”.

Пайгамбар саллалоҳу вассалам дар ҳадисҳои худ гуфтааст:

“Хола ҳам мисли модар сазовори ҳурмату эҳтиром аст”.

“Мӯъмини ҳақиқӣ он аст, ки хулқи хуш ва нисбати ҳамсараш хушмуомила бошад”.

“Се навъ дуоҳо бешак мустаҷоб аст: дуои мазлумон, дуои мусофирон ва дуои падару модарон нисбат ба фарзандони худ”.

“Шахсе, ки аз ҳешу табор алоқаашро кандааст, ба ҷаннат дохил намешавад”.

Умуман, ат-Термизӣ роҷеъ ба ахлоқу одоб ва таълиму тарбия аз худ мероси маънавии бой боқӣ гузоштааст. Аз ин рӯ, омӯзиши ҷаҳонбинии ӯ барои тарбияи насли наврас аҳамияти бузург дорад.

БОБИ III ТАРАҚҚИЁТИ МАДАНИЯТИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР ДАВРАИ ЭҲӢИ ШАРҚ

МАКТАБҲО¹

Мактаб муассисаи таълиму тарбия ба шумор мерафт. Мактабҳо баъди масҷидҳо ба вучуд омаданд. Мактаб маъмулан дар назди масҷидҳо, хонаи муллоҳо, гузару маҳалла ва ё дар назди мадрасаҳо ташкил карда мешуд. Мактабдорро мударрис, муаллим ё ки адиб меномиданд. Агар мактаб дар назди масҷид ё мадраса бунёд мешуд, муаллим аз ҳисоби он маош мегирифт, агар дар дигар ҷойҳо ташкил меёфт, омӯзгор моҳонаи худро аз падару модарони бачаҳо дарёфт мекард. Гайр аз ин, дар рӯзи идҳои мусулмонӣ падару модари донишомӯз ба омӯзгор ҳадяҳо медоданд. Вале ин маош, ба рӯзгузаронии омӯзгорон кифоя намекард ва вай маҷбур буд, ки ба номанависӣ, тӯмордиҳӣ, тартиб додани арзу шикоятҳо ва нусхабардории китобҳо машғул шавад. Барои сарфай буҷаи хонавода омӯзгорон ҳатто хӯроки пагоҳирӯзӣ, нисфирӯзӣ ва бегоҳирӯзиро бо шогирдон (хӯрокро шогирдон меоварданд) якҷоя меҳӯрданд ва донишомӯзонро дар корҳои хоҷагӣ истифода мебарданд.

Хондан дар мактабҳо барои ҳама дастрас буд, вале харҷи андаке ҳам, ки барои хониши бачаҳо гирифта мешуд, барои одамони камбағал гарон буд. Аз ин рӯ, аксарияти деҳқонон фарзандони худро кам ба мактаб мефиристонданд ва онҳоро бештар дар корҳои хоҷагӣ истифода мебарданд.

Синни шогирдони мактабхон аз 6 то 15-солагиро ташкил медод. Вале, вобаста ба қобилияти бачаҳо ва дороии волидайн, гоҳо дар мактабҳо ҷавонони 20—25-соларо низ дидан мумкин буд. Синфхонаҳои алоҳида вучуд надошт ва бачаҳои синну соли гуногун якҷоя дарс меҳонданд. Онҳо дар замин нишаста,

¹ Афзалов Х., Раҳимов Б. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. Душанбе. 1994. саҳ. 25.

наздашон тахтачаеро мегузоштанд, ки рӯи он сабақи ҳар яке сабт мешуд. Аъёну ашрофи сарватманд бачаҳои худро дар хона бо роҳбарии муаллими шахсӣ дарс меомӯзонданд. Муаллимони шахсӣ узви хонадон ба шумор мерафтанд.

Барномаи мактабҳо аз таълими алифбои арабӣ, навиштан аз рӯи сармашқ, хондан ва аз ёд намудани қисмате аз қуръон иборат буд. Бояд қайд намуд, ки чун қуръон ба забони арабӣ навишта шуда буд, хонандагон дар хондану талаффузи он мушкилии зиёде мекашиданд ва маҷбур буданд, ки тӯтивор порчаҳои зарурии онро аз ёд намоянд. Аз ин рӯ, хондан бештар ба зеҳни бача вобаста буд. Баъдтар, дар натиҷаи пешравии илму адаб ва пайдо шудани китобҳо ба забони форсӣ, ба бачаҳо ашъори шоирон, ҳикоятҳои қадимаи қаҳрамонӣ, ҷугрофӣ, ҳисоб, сарфу наҳви забони арабиرو таълим медоданд.

Методи таълим дар мактабҳо фардӣ буд. Муаллим ба ҳар шогирд ба таври алоҳида сабақ медод. Шогирд аз омӯзгор вазифа гирифта, ба ҷои худ рафта менишаст ва бо овози баланд сабақашро такрор менамуд. Дар хотир нигоҳ доштан ва аз ёд намудани маводи таълимӣ, муҳимтарин равиши омӯзиш ба шумор мерафт. Таълими алифбо аз таълими хат ҷудо буд.

Дар мактабҳо аз ҳисоби хонандагони пешқадам ва зирак барои назорати толибилмони хурдсол халифаҳо таъин карда мешуданд. Аз шогирдон дарси ҳаррӯза пурсида мешуд. Дар охири ҳар сол имтиҳон баргузор мегардид. Аз сабаби истифодаи методҳои азёдкуний дар кори таълим, бачаҳо баъди ду-се соли хониш аз мактабҳо мегурехтанд ва хондану навиштанро дуруст ёд намегирифтанд.

Дар кори таълиму тарбия методҳои ҷазодиҳӣ ба тарзи васеъ истифода бурда мешуданд. Бачагонро бо гуноҳи андак ҷазои сахти ҷисмонӣ медоданд. Ин ба тарбияи маънавӣ ва ахлоқии бачагон таъсири бад мерасонд.

Соатҳои таълим дар мактабҳо ба ду қисм тақсим мешуданд: аз соати 8 то 12 ва аз соати 15 то 17.

МАДРАСАҲО

Чи тавре, ки дар боби таълиму тарбия дар масҷидҳо зикр кардем, таълимоти динӣ ва илмӣ то пайдо шудани мадрасаҳо дар масҷидҳо сурат мегирифт. Мувофиқи маъхазҳое, ки то ба мо омада расидаанд, аввалин мадраса дар сарзамини мо — дар охири асри VII аз тарафи Носири Кабир (соли вафоташ 917) дар Омул бино ёфтааст. Дар аввали асри IX амирон, султонҳо, аёнӯ ашрофони маҳаллӣ дар шаҳрҳои калон барои бунёди мадрасаҳо кӯшидаанд. Муҳимтарини онҳо мадрасаи Байҳақӣ ва Саъдияи Нишопур буданд. Аксарияти одамони маъруфи он давра дар ин гуна мадрасаҳо таҳсил намудаанд.

Давраи муҳими бунёди мадрасаҳо ба замони вазирӣ Низомулмулк рост меояд. Вай шахси басо фозил, доно, маърифатпарвар ва сиёсатмадори бузург буд. Дар ин солҳо ҷараёни таълиму тарбия ва фарҳанг чунон пеш рафт, ки ин давра бо номи Низомулмулк дар таърих машҳур аст. Дар замони ҳукмронии ӯ дар Нишопур, Балх, Ҳирот, Исфаҳон, Марв, Басра, Бағдод ва дигар шаҳрҳо мадрасаҳои махсус барои таълиму тарбия бунёд ғаштанд ва бо номи “Низомия” машҳур буданд. Бузургтарин ва машҳуртарини он мадрасаҳо — мадрасаи “Низомия”-и Бағдод ба шумор мерафт. Дар он ҷо одамони машҳури замон (аз ҷумла Саъдӣ) таҳсил гирифтаанд. Бо кӯшиш ва ғамхории Низомулмулк барои мадрасаҳо буҷаи махсус ҷудо карда мешуд. Маоши муаллимон ва донишҷӯён аз ҳисоби буҷа таъмин мегардид. Дар мадрасаҳо барои зиндагии донишҷӯён ҳуҷраҳои алоҳида сохта шуда буданд. Дар назди онҳо китобхона ва дорухонаҳо вучуд доштанд. Баъзе мадрасаҳо китобхонаҳои гуногуни илмӣ ва адабии ба забони форсӣ, паҳлавӣ ва арабӣ доштанд. Масалан, яке аз мадрасаҳои машҳури Марв дорои 12 ҳазор китоби илмию бадеӣ буд.

Мадраса аз тарафи мутаваллӣ идора карда мешуд. Мадрасаҳо дастурамал ва қонунҳои худро доштанд. Мутаваллӣ буҷа ва низомии таълиму тарбияро дар мадраса назорат мекард. Қорқунони мадраса: мударрис, китобхоначӣ, воиз, ходим ва донишҷӯй аз рӯи низомномаи мадраса амал

мекарданд ва маош мегирифтанд. Мутаввалӣ донишҷӯён ва кормандони бадахлоқро ҷазо меод ва аз болои тақсими ҳуҷраҳо назорат мебуд.

Муаллимони мадрасаҳо аз рӯи мартаба ба се ғурӯҳ тақсим мешуданд: мударрис, ноиби мударрис ва мӯъид. Муаллимони мадрасаҳо аз доираи олимону донишмандон интихоб карда мешуданд. Муносибати мударрис ва донишҷӯён ба ҳусни тафоҳум ва эҳтироми ҳамдигар асос меёфт. Барои ба мадраса дохил шудан донишҷӯ бояд мактаби ибтидоиро хатм менамуд.

Азбаски дар ин давра илму адаб то андозае раванқ ёфта, китобҳои зиёд доир ба ин ё он соҳаи илм ба вуҷуд омада буданд, барномаи мадрасаҳо дар асоси он тартиб дода мешуданд. Дар курсҳои поёнӣ, донишҷӯён сарфу наҳви арабӣ ва мантиқро меомӯхтанд. Вақте, ки донишҷӯён ба мазмуни матнҳои арабӣ сарфаҳм рафта, бо забони арабӣ хуб ҳарф мезаданд, онҳоро барои омӯхтани риштаҳои ихтисосӣ тақсим мекарданд. Риштаҳои ихтисосӣ аз инҳо иборат буданд: улуми динӣ, ҳикмат, тиб, риёзиёт, дабири, шоирӣ, мунаҷҷимӣ ва муҳандисӣ.

Муддати таҳсил ба истеъдод ва дорои хонаводаи донишҷӯ вобаста буд. Донишҷӯёни камбағал пас аз панҷ ё шаш сол мадрасасура тарк мекарданд ва ба зиндагии мустақилона рӯ меоварданд. Баъзеҳо ҳатто то охири умр дар мадрасаҳо илму адаб меомӯхтанд. Ба хатмкунандагон ҳуҷҷати расмӣ дар ин ё он риштаи илму адаб дода мешуд. Баъди ин хатмкунандагон ба хидмати мардум ва ё корҳои давлатӣ дохил мешуданд.

Дар мадрасаҳо китоби зерини олимону фозилони он давра барои таълим истифода бурда мешуданд.

Дар сарфу наҳв, лугати арабӣ ва арӯз: “Сарфу наҳв”-и Сибуя, “Китоби комил”-и Ал-Мубарад, “Наҳв”-и Анмузаҳии Замахшарӣ, “Ғоя-ал-арӯз”-и Абулҳасани Баҳромӣ, “Хитобҳо”-и Ҳазрати Амир, “Қалила ва Димна”-и Рӯзбеҳ (ибни Муқаффаъ), “Тарсил”-и Соҳиб бини Убод;

дар боби мантиқ: “Шафо ва ишоро”-и Ибни Сино;

дар соҳаи фикҳ: “Фикҳ ал-акбар”-и Абу Ҳанифӣ, “Қони”-и Муҳаммад Розӣ, “Васит”-и Имом Муҳаммади Ғаззоӣ, “Дар тафсири Қуръон”-и Қашшофи Замахшарӣ, “Тафсир”-и Абурутӯҳи Розӣ;

дар ҷабҳаи риёзиёт: “Тасониф”-и Муҳаммад бинни Мӯсои Хоразмӣ ва Абӯ Маъшари Балхӣ, “Тафҳим”-и Абӯрайҳони Берунӣ, “Такмилият”-и Абӯнасири Бағдодӣ, “Сад боб”-и Аҳмади Саҷзӣ, “Ҷабр ва муқобила”-и Умари Хайём, “Ҳикмат”-и Абӯнасири Форобӣ, “Шифо”-и Ибни Сино;

дар риштаи тиб: “Фусули Букрот” ва “Масоил”-и Ханини Исҳоқ, “Масоил” ва “Китоби мансурӣ ва ҳовиа”-и Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ, “Комил-ул-саное”-и Алӣ Аббоси Маҷусӣ, “Иҷроз”-и Саидимони Қуръонӣ, “Қонун”-и Ибни Сино, “Захира”-и Хоразмшох;

дар ҷодаи адабу шеър: осори Рӯдакӣ, Манучехрӣ, Фирдавсӣ, Унсурӣ, Асқадӣ, Фаррухӣ, Саной, Аттор, Анварӣ, Хоқонӣ, Низомӣ ва ғайра.

Дар мадраса методҳои саволу ҷавоб, баҳсу мунозира ва маърузаҳо ба таври васеъ истифода бурда мешуд. Дарсҳо ҳаррӯза пурсида намешуданд. Ҳар гоҳ мударрис донишҷӯро даъват намуда, мазмунӣ китобро мепурсид ва ба ӯ вазифаи нав медод.

Ҳамин тавр, пешрафти илму адаб, масҷид, мактабу мадрасаҳо ба пайдошавӣ ва пешравии ақидаҳои нави педагогӣ ин давра таъсири зиёд расонид. Як қисми уламо, фузало ва донишмандон бевосита дар эҷодиёти худ масъалаҳои нави таълиму тарбияи насли наврасро тараннум мекарданд. Онҳо дар асарҳои худ андешаҳои чуқури тарбиявӣ гуфтаанд, ки то ҳоло аҳамияти ҳудро гум накардаанд. Беҳтарин намоёндагонӣ ин асрҳо, ки дар бораи таълиму тарбия изҳори ақида намудаанд, Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Ибни Сино, Унсурулмаолии Кайковус, Имом Ғаззоли ва дигарон буданд. Бузургии ин шоирон дар он буд, ки онҳо ақлу хирад ва ахлоқу одобрӯ беҳтарин сифатҳои инсонӣ ва воситаи пешрафти ҷамъият мешумориданд ва адолатро бе ҳамин сифатҳои инсонӣ тасаввур карда наметавонистанд.

Таълили ақидаҳои таълиму тарбиявӣ онҳо дар тарбияи насли наврас аҳамияти таърихӣ тарбиявӣ дорад.

Ал-Фарғонӣ¹ дар ноҳияи Қуваи вилояти Фарғона таваллуд ёфтааст. Ному насаби пурраи ӯ Абулаббос Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Касир ал-Фарғонӣ мебошад.

Ин олим, риёзидон, мунаҷҷим ва ҷуғрофидон, ки дар ривочи илми ҷаҳонӣ ҳиссаи бебаҳо гузоштааст, дар Шарқ бо таҳаллуси Ҳосиб (ҳисобдон, математик) ва дар Ғарб бо номи Алфраганис (ал-Фарғонӣ) шӯҳрат дорад.

Аҳмади Фарғонӣ аввал дар ватанаш, баъд дар Марв ва сипас дар марказҳои гуногуни илмӣ замони худ таълим гирифтааст. Ӯ донандаи хуби илмҳои ҳисоб, нучум, фалакиёт, ҷуғрофия ва ғайра буд. Солҳои тӯлонӣ дар калонтарин маркази илмӣ Бағдод — “Байтулҳикмат” мударрисӣ кардааст.

Дар он давра дар Бағдод Ҳорун ар-Рашид (786—809) ба “Байтулҳикмат” (“Хонаи ҳикматҳо”) асос гузошт. Дар давраи ҳукмронии писараш — Маъмун (813—833) он ба маркази илму маърифат табдил ёфт ва аз мамлакатҳои мухталиф олимон меомаданд. Ба иддаи онҳо Муҳаммад Хоразмӣ, Аҳмади Фарғонӣ, Аҳмад ибни Марвазӣ ва Абӯнасри Ҷавҳарӣ низ шомил буданд. Онҳо китобҳои ноёбро ба забонҳои ҳиндӣ, юнонӣ, форсӣ, ки дар китобхонаи “Байтулҳикмат” маҳфуз буданд, ба забони арабӣ тарҷума мекарданд.

Дар Бағдод тадқиқоти илмӣ аз масъалаҳои давлатӣ маҳсуб мешуд. Аз ҳамин сабаб илму маърифат дар давраи ҳукмронии Маъмун хеле ривоч ёфт. Дар мавзеи Шамосияи Бағдод ва дар назди кӯҳҳои Касиюни Димишқ расадхонаҳо бунёд гаштанд. Дар он ҷойҳо тадқиқотҳои астрономӣ ба роҳ монда шуданд.

Олимони “Байтулҳикмат” мероси фарҳангии аҷдоди худро омӯхта, ба муваффақиятҳои беназир соҳиб мешуданд.

Аҳмади Фарғонӣ дар “Байтулҳикмат” асосан ба илми астрономия машғул буд. Вай ба сохтмони расадхонаҳои назди Бағдоду Димишқ ва тадқиқоти мунаҷҷимон роҳбарӣ кард.

¹ Зуннунов А. Педагогика тарихи. Т. 2004.

Дар ин давра Аҳмади Фаргонӣ кашфиёти зиёд кард. Аз ҷумла, барои чен кардани ҳаҷми оби дарёи Нил “миқёси ҷадид” ном асбоби махсусе тайёр намуд. Дар асари “Матҳолун-нучум” илмҳои астрономии замонашро мураттаб сохта, баъзе фикрҳои як қатор олимон, аз ҷумла Птоломейро зери танқид гирифт. Ӯ соли 812 қусуфи (гирифтани) офтобро пешгӯӣ кард. Ба доирашакл будани Кураи Заминро дар асосҳои илмӣ исбот сохт.

Аҳмади Фаргонӣ аз худ мероси бои илмӣ боқӣ гузоштааст. Инҳо “Китоб-ул-ҳаракат ас-самовия ва ҷавомеъ-ин-нучум”, “Китоб-ул-комил фи-л-устурлоб” (“Китоби комил доир ба устурлоб”), “Фй-санъат-ил уструлоб” (“Дар бораи санъати уструлоб”), “Рисолот-ул-фусул мадҳал фи-л-Маҷастӣ” (“Рисола доир ба дебочаи фаслҳои Маҷастӣ”), “Ҳисоб-ул-ақолим-ус-сабъа” (“Ҳисоби ҳафт иқлим”), “Китоб-ул-амал-ир-руҳомот” (“Китоб оид ба коркарди мармар”) ва ғайра.

Дар асрҳои XII–XIII, баъди ҷопи асари ӯ — “Китоб-ул-ҳаракат-ис-самовия ва ҷавомеъ-ин-нучум” (“Китоби ҳаракатҳои ҷисмҳои осмонӣ ва маҷмӯи ситораҳо”) ба латинӣ ва дигар забонҳо, номи ал-Фаргонӣ дар Аврупо машҳур гашт.

“Китоб дар бораи асосҳои астрономия”-и олим мазмунӣ педагогӣ дошта, дар он Фаргонӣ шаклҳои мураккаби геометрӣ, роҳҳои ҳисоб ва формулаҳои математикиро баён кардааст. Фикрҳои ӯ барои омӯзиши илми астрономия кӯмаки калон мерасонад. Дар он маълумотҳои ҷуғрофӣ дар асоси назарияи иқлимҳо, қитъаҳо, баҳрҳо, маҳалҳои аҳолинишин, саҳроҳо, кӯҳҳо, дарёҳо ва шохобҳои он дода шудаанд. Ин маълумотҳо баъдтар “Харитаи Маъмун” ном гирифтанд. Он соли 1145 ба забони латинӣ тарҷума карда шуд ва дар даргоҳҳои илмӣ ба сифати китоби дарсӣ хизмат мекард.

Осори Аҳмади Фаргонӣ манбаи бузурги илмӣ буда, дар пешрафти ҳаёти фарҳангию маърифтии бисёр халқҳо мавқеи муҳим дорад. Умуман, мероси оламшумули ал-Фаргонӣ яке аз хазинаҳои фарҳанг ва илму маърифати ҷаҳон буда, исботи қудрати тафаккури миллӣ ҳам мебошад. Вақт мегузарад, наслҳои нав ба нав ба дунё меоянд, мероси беназири илмӣ ин олим барои халқамон боз асрҳои аср хизмат хоҳанд кард.

МҶОСО АЛ-ХОРАЗМӢ

(780—850)

Ҳаёт ва фаъолияти илмӣи мунаҷҷим ва ҷуғрофидон Муҳаммад ибни Мӯсо ал-Хваразмӣ (ал-Хоразмӣ), ки бо номи ал-Маҷусӣ машҳур буд, ба нимаи якуми асри IX тааллуқ дорад. Ӯ асосгузори мактаби асосии математикаи мамлакатҳое буд, ки ба ҳайати хилофати Араб дохил мешуданд. Ал-Хоразмӣ аз ҷумлаи мунаҷҷимони халифа Маъмун (813—833) буд ва фаъолияти илмиаш асосан дар академияи улуми Бағдод, дар “Байт-ул-ҳикмат” (“Кохи хирад”) мегузафт ва худи ӯ дар чорабиниҳои он

широкат меварзид. Ӯ доир ба арифметика, алгебра, илми нучум ва ҷуғрофия як силсила асарҳо офарид. Тавассути асари арифметикии “Китоб ул-ҷамъ ва ут-тафриқ би ҳисоб-ул-ҳинд”-и ӯ бори нахуст арабҳо ва ба воситаи онҳо аврупоӣён бо системаи ҳисоби ҳиндуӣ шинос шуданд. Дар он тарзи бо нӯҳ “рақамҳои ҳиндӣ” (яъне, рақамҳои оддӣи ҳозира, ки аз ҳазораи якуми то мелод дар Ҳиндустон ба вуҷуд омадааст) ва бо сифр ифода кардани адади дилхоҳ нишон дода шудааст. Қоидаҳои амалҳои ҷамъ, тарҳ, дучандонӣ, тақсим (тақсим ба ду) ва решабарории (аз решаи квадратӣ) ададҳои бутун, инчунин амалҳои арифметикӣ бо касрҳои даҳӣ ва оддӣ баён ёфтаанд.

Дар бобати ривоҷи илмҳои алломаи бузурги Шарқ ал-Хоразмӣ низ ҳиссаи арзанда гузоштааст. Ин олими бузург дар соҳаи алгебра, арифметика, астрономия, ҷуғрофия ва мусиқа асарҳои зиёде офаридааст. Дар заминаи асари ӯ “Китоби мухтасари ал-ҷабр вал муқобала” — алгебра пайдо шудааст.

Бо асари доир ба алгебраи худ — “Китоб-ул мухтасар фи ҳисоб ул-ҷабр вал-муқобала” ал-Хоразмӣ на танҳо истилоҳи “алгебра” (“ал-ҷабр”)-ро ба доираи илмӣ дохил намуд, балки

дар математика давраи навро кушод. Муаллиф дар огози асар таъиноти амалии онро таъкид намуда, қайд мекунад, ки он барои чен намудани замин, тақсими молу мулк ва ғайра зарур аст. Дар қисми якум таълимоти муодилаи хаттӣ ва квадратӣ баён шудааст.

Дар “Фасли муомила” ал-Хоразмӣ масъалаҳоро барои қоидаи себора, ки пештар дар Ҳиндустон маълум буд, меорад. Дар “Фасли ченак” формулаҳои алгебриро барои чен кардани шаклҳои геометрӣ истифода мебарад. Таснифи секунҷаю чаҳоркунҷаҳо ва қоидаи донишҷи намуди секунҷаҳои ал-Хоразмӣ, ки ба “Ибтидо”-и Эвклид ва “Метрика”-и Герон хеле наздикӣ доштаанд, аз рӯи шартҳои он ба бисёр масъалаҳои Герон мувофиқ меоянд.

Ал-Хоразмӣ асари худро бо замимаи муҳим — “Китоби васият” ба итмом мерасонад. Дар он масъалаҳои мураккаби тақсими мерос бо муодилаи хаттӣ истифода ёфтаанд.

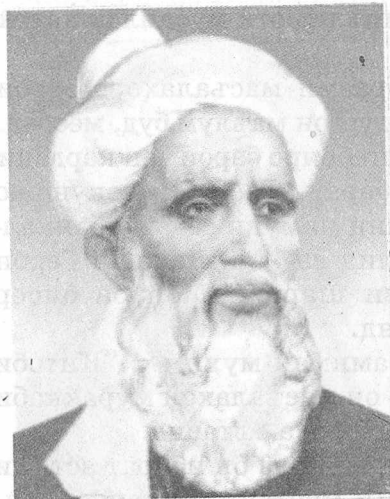
Хизмати асосии илмии ал-Хоразмӣ аз он иборат аст, ки ӯ бори нахуст алгебраро чун илми мустақил тавсиф кард, онро ба як қолаби муайян даровард. Бинобар ҳамин асари ӯ дар тӯли асрҳо гаштаву баргашта интишор ёфта, аз радифи таълифоти классикӣ ҷой гирифт.

Дар пайравии ал-Хоразмӣ боз як қатор мунаҷҷимон ба майдони илм даромаданд. Аз ҷумла, мунаҷҷими машҳури асри IX Абӯмаъшар Ҷаъфар ибни Муҳаммади Балхӣ (вафоташ с. 886) аввал ба гирд овардани ҳадисҳо машғул буд, баъд ба математика ва нӯҷум рағбат пайдо кард. Ӯ оид ба илми нӯҷум қариб 40 асар таълиф намуд.

Мунаҷҷим ва математик Абулаббос ибни Аҳмад ибни Касири Фаргонӣ (асри IX) рисолаи машҳури “Китоб ул-ҳаракат ас-самовия ва ҷавоме илм ан-нӯҷум”-ро таълиф кард, ки он яке аз нахустин асарҳои илмии нӯҷуми арабизабон буда, дар Аврупои асрҳои миёна шӯҳрати калон пайдо намуд. Он барои муҳокимаи “Зичи Маъмун” маводи фаровоне медиҳад. Дар ин асар инчунин маълумоти содаи астрономӣ ва дар охир ҷадвали маҳалҳои машҳури ҷуғрофӣ аз рӯи ҳафт иқлим дода шудааст, инчунин тавсифи асбобҳои астрономӣ ва соатҳои офтобиро медиҳад. Аҳмади Фаргониро ҳамчун мунаҷҷим ҳатто дар Аврупо то асри XVIII мешинохтанд.

дунё афзалиятар тақсоби мекунад

АБЎАБДУЛЛОҲИ РЎДАКӢ (858—941)

Абӯабдулло Ҷаъфар Муҳаммади Рӯдакӣ¹ соли 858 дар деҳаи Панҷрӯди ноҳияи Панҷакент ба дунё омадааст. Ӯ таҳсили илмии худро дар мадрасаҳои шаҳри Самарқанд гирифтааст. Маҳз меҳнатдӯстӣ, илмталабӣ ва донишпешагӣ ба ӯ имконият доданд, ки илму адаби замони худро азбар намояд ва бо эҷодиёти хеш машҳури ҷаҳон гардад. Бо сурудаҳои дилпазиру оламгири худ ӯ ҳамчун шоири бузург, устои илму адаб, носеҳи хирадманд, ҳақими донишманд,

асосгузори шеърҳои адаби форсу тоҷик ба таърихи фарҳанги форсизабонони дунё дохил шудааст. Рӯдакӣ соли 941 дар зодгоҳаш аз дунё ҷашм пушидааст.

Дар сурудаҳои гаронбаҳои ин марди бузург масъалаҳои тарбияи насли наврас, ахлоқу одоб, омӯختани илму ҳунар, донишомӯзӣ ва ғайра мавқеи махсусро ишғол менамоянд. Ҷаҳонбинии шоир аслан характери динӣ дошта, вале аз идеяҳои диалектикӣ ва пешқадам низ бархурдор аст. Ӯ дунё ва ҳаётро падидаи тағйирёбанда ва аз як зина ба зинаи дигар гузаранда тасвир намудааст.

Рӯдакӣ дар ташаққули шахсият тарбия ва муҳитро омили асосӣ мешуморид. Тарбияи инсон ба ақидаи ӯ бояд ҳаматарафа бошад. Инсон пеш аз он ки ба камол расад, бояд тарбияи ҷисмонӣ, ахлоқӣ ва фикрӣ гирад:

¹ Афзалов Х., Раҳимов Б. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. Душанбе. 1994. саҳ. 25.

*Чаҳор чиз мар-озодаро зи ғам бихрад.
Тани дурусту ҳӯи неку номи неку хирад.
Ҳар он ки эзидаш ин ҳар чаҳор рӯзӣ кард,
Сазад, ки шод зияд ҷовидону ғам нахварад.*

Шоир хирад ва донишро яке аз сарчашмаҳои асосии инкишофи ақли инсон мешуморид. Илму донишро аз ҳамаи ганҷҳои дунё афзалтар дониста, инсонро ба донишомӯзӣ, доништалабӣ ташвиқ намудааст.

*Ҳеҷ ганҷе нест аз фарҳанг беҳ,
То тавонӣ, рӯ бар ин ганҷ неҳ!*

Хирад ва дониш, ба ақидаи мутафаккир ду ҷиҳати ба ҳамдигар пайваст мебошад, ки барои беҳтар намудани ҳаёти инсон ва дар фарозу нишебихои зиндагӣ мунаввар намудани роҳи он хизмат мекунад. Аз ин рӯ, ҳар касе, ки соҳиби ақлу хирад аст, бояд барои ба даст овардани илму дониш, ки ганҷинаи бебаҳост, мустақилона саъю кӯшиш ва ғайрат намояд. Илму донишро рӯшноии дил, чароғи ақлу хирад донистааст. Ба қавли Рӯдакӣ, аз давраи пайдоиши ҷамъияти инсонӣ одамон ба илму дониш эҳтиёҷ доштанд ва ҳеҷ фард аз илмомӯзӣ, доништалабӣ то кунун пушаймон нашудааст. Инсоният дар давоми таърихи худ дар ҳар кучо ва дар ҳар гуна шароит ҷидду ҷаҳд намудааст, ки дониш омӯхта, дар зиндагии рӯзмарраи худ пирӯз гарданд.

Ба ақидаи шоир, хирад чашми дил, чашми ботинии инсон аст, ки ба воситаи он олами воқеъ идрок, олами ба чашм ноаён маълум ва ошкор мегардад.

Рӯдакӣ илму донишро шартӣ асосии тарбия шуморида, шахсонеро, ки барои маърифатнок шудани фарзандони худ кӯшиш намекунанд, сарзаниш намудааст.

Рӯдакӣ барои хирадманд шудан, яъне барои инкишофи ақлии одам донишро зарур мешуморад. Аз ин ҷост, ки ӯ донишро яке аз пурқиматтарин неъматҳо ва аз ҳама ганҷҳои дунё афзалтар ҳисоб мекунад.

Ба фикри Рӯдакӣ, талаботи донишгирӣ аз табиати одамон ҳосил мешавад, агар барои зиндагӣ ва инкишофи ҷисмонӣ воситаҳои моддӣ, яъне маблағ ва обу замин лозим бошад, барои ҳаёти рӯҳӣ ва инкишофи фикрӣ дониш зарур аст:

*Бифнуд танам бар дираму обу замин,
Дил бар хираду илм ба дониш бифнуд.*

Чи навъе, ки дар дарё оби беҳадду ҳисобе доимо қорӣ шуда меистад, дар майнаи одами хирадманд низ ҳамин гуна донишҳои беҳадду ҳисобе дар ҷараён аст:

*Тан яку чон якеву чандин дониш,
Эй аҷабо, мардумӣ ту ё дарёй?!*

Дар ин ҷо нуктаи муҳим он аст, ки Рӯдакӣ майнаи одами донишмандро ба дарё монанд карда, аз қувваи ақлии одам дар тааҷҷуб мондани худро баён мекунад. Рӯдакӣ аз заковати инсон дар ҳайрат омадааст, ӯ ба қувваи ақлии одам ва ба қобилияти маърифати ӯ боварии комил изҳор намудааст. Зеро дониш монанди чароғ роҳи зиндагиро равшан мекунад:

*То ҷаҳон буд аз сари одам фароз,
Кас набуд аз роҳи дониш бениёз.
Мардумони бихрад андар ҳар замон,
Роҳи донишро ба ҳар гуна забон.
Гирд карданду ғиромӣ доштанд,
То ба санг андар ҳаме бингоштанд.
Дониш андар дил ҷадроғи равшан аст,
В-аз ҳама бад бар тани ту ҷавшан аст.*

Рӯдакӣ дар ашъори худ махсусан ба масъалаи таъсироти муҳит аҳамияти калон медиҳад. Ӯ муҳитро тарбиягари асосӣ, таъсироти онро муҳимтарин омили инкишофу такомули одам мешуморад. Аз ин ҷост, ки вай инсонро ба омӯхтани ҳаёт даъват мекунад. Ҳаёт манбаи тамоми дониш, хирад,

фазилатҳои инсонист. Ҳаёт муаллим ва мураббии бузург аст. Ба ақидаи ӯ он чизе, ки одам аз ҳаёт наомӯхтааст, ба вай ягон муаллим омӯзонида наметавонад. Он чизҳоро, ки барои зиндагии одам лозим аст, аз ҳаёт омӯхтан мумкин аст.

*Ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омӯзад зи ҳеҷ омӯзгор.*

Рӯдакӣ ҳилофи ақидаҳои замони худ баромада, дар ташаккули фард на ирсият, балки нақши муҳити атроф ва тарбияро муҳим донистааст. Аз ин ҷост, ки ӯ инсонро ба омӯхтани ҳаёт даъват намуда, ҳаётро муаллим ва мураббии бузурги инсон шуморидааст.

*Бирав, зи таҷрибаи рӯзгор баҳра бигир,
Ки баҳри дафъи ҳаводис туро ба кор ояд.*

Ба ақидаи Рӯдакӣ, ҷаҳон дарёест ва ҳар касе хоҳиши аз он гузаштан дошта бошад, пеш аз ҳама бояд нақӯкорӣ кунад. Аз нақӯкориҳои худ киштие созад, то ки ӯро ба соҳил расонад. Хулоса, шоир одамонро даъват намудааст, ки дар зиндагӣ ҳамеша неқӣ кунанд ва аз худ кохи неқномӣ боқӣ гузоранд.

*Ин ҷаҳонро нигар ба чашии хирад,
Не бад-он чашм, к-андар ӯ нигарӣ.
Ҳамчу дарёсти в-аз нақӯкорӣ,
Киштие соз, то бад-он гузарӣ.*

Рӯдакӣ ҳаётро омӯзгор ва мураббӣ шуморида, меғӯяд, ки агар одам ҳаётро омӯзад, нисбат ба одамон неқбин мешавад. Зеро ҳаёт зарурати неқикорию ба одам талқин мекунад.

Он ҳислате, ки Рӯдакӣ барои одам зарур мешуморад, бо ибораи педагогикаи замони ҳозира ирода номида мешавад.

Рӯдакӣ дар эҷодиёти худ мардӣ ва далериро бо худдорӣ, хоксорӣ ва нақӯкорӣ барин сифатҳои хуби ахлоқӣ вобаста медонад:

*Гар бар сари нафси худ амири, марди!
Бар кӯру кар ар нукта нагирӣ, марди!
Марди набувад фитодаро пой задан.
Гар дастӣ фитодае бигирӣ, марди!*

Нафс мумкин аст, ки одамро ба кирдори зишту бад ва бар зидди ҷамъият далолат кунад. Бинобар ин мард касест, ки ҳисси худро ба ақл тобеъ карда тавонад, яъне оқилона рафтор намояд. Ин фикри Рӯдакӣ ҳамоно дар замони мо низ аҳамияти худро гум накардааст. Рафтори оқилонае, ки Рӯдакӣ аз марди далер талаб мекунад, алоқаи тарбия ёфтани ирода мебошад.

Рӯдакӣ ҳамчун шоири инсонпарвар дӯстӣ ва рафоқатро барои ҳаёти одам муҳим шуморидааст. Ӯ ҳатто шодмонӣю талхӣю ҳаётро ба дидор ва фироқи дӯстон вобаста донистааст:

*Ҳеҷ шодӣ нест андар ин ҷаҳон,
Бартар аз дидори рӯи дӯстон.
Ҳеҷ талхӣ нест бар дил талхтар,
Аз фироқи дӯстони пурҳунар.*

Рӯдакӣ ба ақидаи халқӣ пайравӣ намуда, чунон дӯстро дӯсти ҳақиқӣ мешуморад, ки бегараз, самимӣ ва пойдор бошад. Албатта, ин гуна дӯстӣ ба муносибати бошӯуруна ва эҳтиёткоронаи байни якдигар вобаста аст:

*Аз дӯст ба ҳар чиз чаро боядат озард,
К-ин айш чунин бошад: гаҳ шодию гаҳ дард.*

Рӯдакӣ масъалаҳои тарбияро мавриди баррасӣ қарор дода, насли наврасро ба омӯхтани илм, дониш ва таҷрибаҳои ҳаёт, ба наққорӣ, хоксорӣ, инсонпарварӣ, халқдӯстӣ ва мардонагӣ даъват кардааст. Ақидаҳои ӯ ба анъанаҳои пешқадами халқӣ асос ёфта буданд ва минбаъд дар эҷодиёти доираи васеи аҳли илму адаби форсу тоҷик боз ҳам инкишоф дода шудаанд.

*Замона панде озодвор дод маро,
Замона чун нигарӣ, сар ба сар ҳама панд аст.*

*“Ба рузи неки касон,— гуфт,— ғам махӯр зинҳор,
Басо касо, ки ба рӯзи ту орзуманд аст”.*

Ҳамин тавр, тарғиби неки ва накӯкорӣ дар осори Рӯдакӣ мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Ба ақидаи ӯ, номи бузург ва пуршарафи инсонӣ насиби он касе мегардад, ки ҳеҷ гоҳ бадхоҳи мардум набошад ва дар роҳи зиндагии худ неки ва накӯкориро пешаи худ намояд:

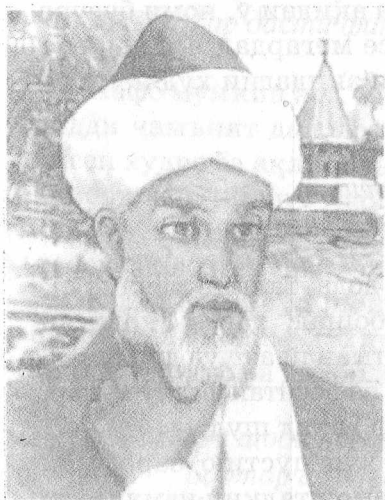
*Чи хуш гуфт он мард бо он ҳадеш,
Макун бад ба кас, гар нахоҳӣ ба хеш.*

Рӯдакӣ ба одамон дастури зиндагӣ дода, талқин менамояд, ки мард бояд монанди кӯҳ устувор бошад, ҳар як ҳодисаи ногуворро ба воситаи далерӣ ва шучоатмандӣ аз худ дур созад. Ба ақидаи ӯ, ҳар як сахтӣ ва мушкили ба воситаи фазлу ҳунар, дониш, мардӣ ва бузургворӣ бартараф хоҳад шуд.

Шоири инсонпарвар дар осори худ дӯстию бародарӣ, ҳамкорию ҳамнафасиро дар байни одамон талқин намудааст. Ба ақидаи ӯ, муҳаббат, дӯстию садоқат ҳисси баланди инсонӣ аст, ки ба одамон таъсири бои маънавӣ мегузорад.

Хулоса, сардафтари адабиёти форсу тоҷик Рӯдакии панҷрӯдӣ бо ақоиди худ оид ба тарбияи насли наврас, омӯхтани илму дониш, инсонпарварӣ, халқдӯстӣ, сулҳдӯстӣ, мардонагӣ, поквичдонӣ, адолат, саховатмандӣ ва дигар сифатҳои хуби инсонӣ даъват намудааст. Гарчанде аз гуфтаҳои ин марди бузургвор асрҳо гузашта бошад ҳам, вале афкори ӯ дар ин бобат то ҳол қимати тарбиявӣ ахлоқии худро гум накардааст.

АБЎНАСРИ ФОРОБӢ (873\874—950\951)

Абӯнаср Муҳаммад ибни Тархон Форобӣ дар шаҳрчаи Васичи рустои Фороби (дертар Утрор) соҳили дарёи Сир таваллуд ёфтааст. Тахмин мекунамд, ки ӯ маълумоти ибтидоиро ба забонҳои сугдӣ ва форсӣ-дарӣ гирифта, ба Чочу Самарқанд рафтааст, чанд муддат дар Бухоро таҳсилу кор карда, ба як қатор шаҳрҳои Эрон сафар намудааст. Ниҳоят дар давраи салтанати халифаи Аббоси Муқтадир (908—932) дар Бағдод маскан гузидааст.

Дар ин ҷо Форобӣ ба омӯхтани илмҳои забонҳои гуногун машғул шуд. Ба омӯзиши илми ҳисоб, мантиқ, тиб, нучум, мусиқӣ, табиӣёт, ҳуқуқ, шеър, забоншиносӣ ва ғайра шугл варзид. Дар назди олим ва тарҷумон Абӯбашари Матта, олими тиб ва мантиқ Юҳанно ибни Хайлон, мунаҷҷим ва файласуф Абӯбакр ибни Сироҷ илм омӯхт.

Форобӣ дорои заковат ва қобилияти беҳамто буд ва яке аз бузургтарин мутафаккирони ибтидои асрҳои миёна, яке аз асосгузори фалсафаи машшоъ, олими энциклопедист гардид. Бино ба маълумотҳои таърихӣ ӯ бисёр забонҳои гурӯҳи эронӣ, санскрит, арабӣ, юнонӣ, латинӣ ва ғайраро медонист.

Ҳангоми зиндагонӣ дар Бағдод Форобӣ ба Осиёи Миёна омада, бо хоҳиши амири сомонӣ асари “Ат-таълим ус-сонӣ” (“Таълими сонӣ”)ро таълиф намуд. Соли 941 ӯ аз Бағдод ба Димишқ кӯчид ва дар он ҷо асари бузурги худ “Китоб-ул-мадинат-ил-фозила”ро таълиф кард. Баъд ба шаҳри Ҳалаб кӯчид, ки дар он ҷо олимони зиёд ҷамъ омада буданд.

Форобӣ охири умрашро дар Димишқ гузаронд. Хокҷои
ӯ дар қабристони Бобуссағири ҳамин шаҳр аст.

Форобӣ зиёда аз 160 асар таълиф кардааст. “Калом фил-
ақл-ил кабир”, “Китоб-ул-мухтасар-ил-кабир фил-мантиқ”,
“Китоб-ул-бурҳон”, “Рисола фи моҳият-ин-нафс”, “Калом фил-
ҷавҳар”, “Китоб фи усули илм-ит-тобеа”, “Китоб ул-мадҳал
фил-ҳисоб”, “Рисолат ул-ахлоқ” ва ғайра аз асарҳои
беҳтарини ӯ мебошанд.

Форобӣ дар асари “Китоб-ул-мадинат-ил-фозила” ғайр аз
масъалаҳои пайдоиши давлат ва сабабҳои нобаробарии
иҷтимоӣ, дар бораи моҳияти ҷамъиятии фард сухан меронад.
Ӯ якҷанд рисолаҳои математикӣ ҳам офарид, ки онҳо дертар
диққати Абӯалӣ ибни Сино ва Умари Хайёмо ба худ ҷалб
кард. Олим бо нӯҷум ва ситорашиносӣ низ машғул мешуд.
Баробари арифметика, ҳандаса ва мусиқӣ нӯҷумро ба
категорияи илмҳои тарбиявӣ дохил намуд. Ба ҷуғрофия
диққати калон дода, ба бисёр шаҳрҳои Шарқи мусулмонӣ
сафар кард. Ҳамчун табиб бо ботаника, минерология ва
кимия шуғл меварзид.

Форобӣ мутрибу бастакори боистеъдод, офарандаи
асбобҳои мусиқӣ ва назариётчи мусиқӣ буд. Асари
бисёрҷилдаи ӯ “Китоб-ул-мусиқӣ-ал-кабир” минбаъд ба бисёр
забонҳо тарҷума гардид ва ба инкишофи назарияи мусиқии
асрҳои миёна ва замони нав таъсири калон расонд. Дар соҳаи
мусиқа қариб 70 китоб навиштааст.

Ӯ забоншиноси маъруф, назариётчи забоншиносии
умумӣ ва шеър буд. Форобӣ роҷеъ ба имло, ҳусни хат,
шеърғӯй, илми балогат рисолаҳо таълиф намудааст ва
шеърҳои баландмазмунӣ илмию фалсафӣ офаридааст.

Форобӣ ба маърифати одам шубҳае надорад. Ӯ ибтидои
донишро таассурот мешуморад, ки он аз предметҳои беруна
бо ёрии эҳсосҳои гирифта мешавад.

Форобӣ дар пайравии Арасту ахлоқро инъикоси ҳаёти воқеӣ
донистааст, ки он аз муносибатҳои байниҳамдигарии одамон
ба вуҷуд меояд. Тамоми сифатҳои ахлоқӣ, чӣ зебою чӣ зишт,
ба фикри файласуф, иқтибосианд. Агар одам хулқи
ташаккулефта надошта бошад, меғӯяд ӯ, ҳангоми бархӯрдан

бо хулқи нек ё бад бо иродаи хеш якеро мепазирад. Хулқи муайянро қабул кардани одам ё табдили як хулқ бо хулқи дигар, ки одам бо он тамос мегирад, одат ном дорад. Азбаски хулқро аз рӯи одат касб мекунад, дар натиҷаи ҷамнишинӣ бо некон хулқи нақў ва бо бадон хулқи зишт парварида мешавад. Пас бадию некии хулқ асарпазир аз рафтори хуб ё бад аст.

Дар этикаи Форобӣ категорияи саодат на фақат яке аз мафҳумҳои марказист, балки бо умумияти худ аз дигар категорияҳо фарқ мекунад, чунки категорияҳои неки ва бадӣ, шараф ва номус, адолат, вичдон ва ғайраҳо аз ҷиҳати дараҷа ва моҳияти худ дар нисбати категорияи саодат муайян карда мешавад. Мутафаккир чунин қайд мекунад: “ҳамаи он чизҳое, ки барои ба саодат расидан муфид аст, некист ва ҳамаи он чизҳое, ки барои саодатманд шудан монеъ мегардад, бадист”.

Дар рисолаи “Таҳсили саодат” Форобӣ таъкид мекунад, ки мақсади инсон хушбахт шудан аст. Инсон худро он вақт хушбахт ҳис мекунад, ки фаъолияти ҳаётии вай бо хирадаш мувофиқ ояд. Барои ҳамин вазифаи асосии инсон инкишоф додани ақл хоҳад буд. Ба андешаи Форобӣ, барои ноил шудан ба хушбахтӣ иродаи озод нақши муҳим мебозад.

Дар рисолаи “Ас-сиёсат ал-мудуния” Форобӣ менависад, ки ирода аз таассуроти ҳиссӣ ва тасаввурот ба вуҷуд меояд. Интиҳоби озод бошад, аз хулосабарориҳои мантиқии хирад пайдо мешавад. Интиҳоби озод фақат ба инсон хос аст, чунки вай дорои ақли фаъол мебошад.

Форобӣ дар асари “Китоб-ул мадинат ил-фозила” нақўкориро ба ду қисм ҷудо кардааст. Қисми якуми онро интеллектуалӣ номидааст, ки ҳамаи хусусиятҳои он бо роҳи тарбия, омӯзиш ҳосил мешавад. Қисми дуюмашро ахлоқӣ нақўкорӣ номидааст, ки бо ёрии одат ба даст меояд. Ба фикри Форобӣ, фазилати интеллектуалӣ аҳамияти ҳалкунанда дорад.

Ӯ муҳитро тарбиятгари асосӣ, таъсири онро муҳимтарин омили инкишофу такомули одам мешуморад. Ба гуфти ӯ, муҳити ҷамъиятӣ, муносибати байни одамон дар ташаққули симои маънавии ӯ омили муайянкунанда аст. Ба қавли Форобӣ, дар табиати инсон чунин қуввае ҳаст, ки мутобиқи шароит тағйир ёфта, ба симои ахлоқии ӯ табдил меёбад. Ба

фикри ӯ, одам покахлоқ, ё бадахлоқ таваллуд намешавад ва ӯ зотан нақуқор ё бадкирдор набуда, балки тадриҷан аз таъсири омилҳои муайяни ахлоқӣ дорои хулқу атвори хос мегардад.

Дар рисолаи “Таҳсили саодат” Форобӣ қайд мекунад, ки таълим бояд аз омӯхтани масъалаҳои содда ибтидо ёфта, бо азхудкунии муаммоҳои метафизикӣ анҷом пазирада. Азхудкунии илм ва дониши назариявӣ, ба гуфти Форобӣ, шарт зарурии ба саодат расидан аст. “Касе, ки ба омӯхтани илм шурӯъ менамояд, — қайд мекунад Форобӣ, — бояд ҷавон, солим ва баодоб, хоксор, покахлоқ, бовиҷдон, боирода, меҳнатдӯст, дур аз хиёнатӣ макр бошад, худро аз хулқҳои ношоиста нигоҳ дорад, илм ва мардумро эҳтиром кунад”. Форобӣ қайд мекунад, ки дониши инсон дар ҳаёт бояд бо ахлоқ зинат дода шавад.

Инчунин дар асарҳои Абӯнасири Форобӣ масъалаҳои дидактика — муаммоҳои назарии таълим, асосҳои физиологияи фалсафӣ ва психологияи донишазхудкунӣ мавқеи муайяноро ишғол менамояд. Масалан, ӯ ҳисоб мекард, ки дараҷаи олии маънавияти инсон рӯҳ, шуур ва тафаккури ӯ мебошад.

Форобӣ ба илму донишҳо ҳамчун ба воситаи омӯхтани фанҳо баҳо дода, азхуд кардани онҳоро меъёри маълумотнокӣ медонист. Ӯ мегуфт, ки барои дарк намудани олами Берунӣ омӯзиши фанҳои табиатшиносӣ аҳамияти калон дорад.

Ӯ чунин меҳисобид, ки органҳои ҳис, дил ва майна ба одам аз рӯзи таваллуди ӯ дода шудааст, ҳамаи дигар чизҳо — дониш, сифатҳои ахлоқ, маълумот дар равиши фаъолияти инсон ба даст оварда мешаванд. Бинобарин, ӯ чунин мешуморид, ки дар ташаққули инсон ва шахсияти ӯ тарбия, махсусан тарбияи ахлоқӣ ва маънавӣ аҳамияти бузург дорад.

Вай махсусан ба чунин сифатҳои характер, ба монанди далерӣ, ҷавонмардӣ, саховатмандӣ, хушзеҳнӣ, ростгӯӣ ва ғайраҳо баҳои баланд дода, онҳоро натиҷаи тарбия ва худтарбиякунӣ медонист. Аз рӯи гуфтаи ӯ, таълим ва тарбия аз тарафи оила, муаллимон дар мактаб, роҳбарон дар ҷамъият ба амал оварда хоҳад шуд.

Форобӣ инсонро ба як мамлакат монанд мекунад. Аъзоёни ӯрогуни организм — даст, пой, органҳои ҳисро ба

вилоят, ноҳия ва шаҳрҳо ташбеҳ медиҳад. Ин мамлакат, яъне инсон ду марказ — дил ва майна дорад. Дил ба воситаи рағҳои хун ноҳияҳои худро — яъне аъзоёни инсонро бо озӯқа ва ҳӯрок таъмин карда, идора мекунад. Майна бошад, тамоми равишҳои рӯҳии инсонро идора мекунад. Дил ва майна вазифаҳои худро дар як вақт, бо якҷоягӣ ба амал мебарорад. Форобӣ бо ин фикраш ба хулосае меояд, ки организми инсон мураккаб буда, баробари ин соҳиби қувваи ягона аст.

Форобӣ ба масъалаҳои ахлоқу одоб таваққуф намуда, 12 хусусияти шахсро зарур мешуморад:

1. Ривочи мукаммали тамоми аъзои организми шахс.
2. Тамоми масъалаҳоро дуруст бояд ҳал кунад, ростии сухани гуяндаро фаҳмида тавонад.
3. Хотираи шахс бояд пурқувват бошад.
4. Зеҳнаш тез бошад.
5. Суханҳояш аниқ, фикрашро равшан баён кунад.
6. Хонданро дӯст дорад.
7. Дар ҳӯрокхӯрӣ ва нӯшоки чашмгурусна набошад. Қиморбозиро бад бинад.
8. Тарафдори ҳақиқат бошад, дурӯғро бад бинад.
9. Богурур ва поквичдон бошад, аз чизҳои паст дур бошад.
10. Чизҳои гуногун: пул, боигарию бад бинад.
11. Бо табиати худ адолатнок бошад, бар зидди беадолатӣ мубориза барад.
12. Ҳар чизро, ки дуруст ҳисоб кунад, онро ҳимоя намояд. Барои он нотарсона мубориза барад.

Ин гуна фикрҳо имрӯз ҳам аҳамияти худро гум накардаанд.

Форобӣ дар асари “Дар бораи ба бахт расидан” навиштааст: “Таълим, фақат ба воситаи сухан ва омӯхтан мешавад. Тарбия бошад, бо кори амалӣ, таҷриба ба амал меояд”.

Форобӣ фанҳоро ба гуруҳҳо тақсим менамояд. Онҳо 5 гуруҳ:

1. Фанҳо дар бораи забон: поэтика, наср, ҳусни хат.
2. Мантиқ ва қисмҳои он.
3. Математика 7 қисм: арифметика, геометрия, оптика, фанни ситорашиносӣ, мусиқа, санъат, фан дар бораи капиш.

4. Фанҳои табиӣ (физика ва ҳисмҳои он).

5. Фанҳои сиёсӣ ва қонунҳои динӣ.

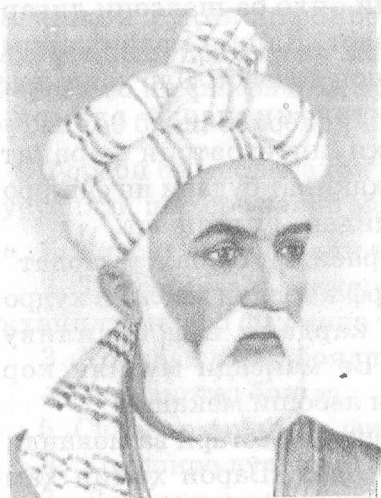
Абӯнастри Форобӣ барои зисти инсон зарурати бисёр чизҳоро ва барои ба вучуд овардани онҳо ба шахсони дигар мууроҷиат карданро лозим донистааст. Дар ин маврид олим зарурияти робитаи иқтисодиро нишон додааст. Дар ҳақиқат, барои барқарор намудани робитаи иқтисодӣ одамон, давлатҳо, сохти иҷтимоӣ аз роҳи интегратсия ҳаракат мекунад. Дар замони ҳозира айни ҳақиқат будани ин фикрро дар мисоли мамлакатҳои Аврупо дидан мумкин аст.

Форобӣ дар асари “Дар бораи расидан ба бахту саодат” чунин менависад: “Инсон дуруст сарф кардани маблағи худро донад. Ҳангоми сарфу хароҷот кардани пул бахиливу нотаваббинӣ ба ҳасисӣ мебарад. Бе мақсади муайян кор фармудани пул бошад, инсонро сӯи авбошӣ мекашад”.

Хулқу атвори бад: ҳасисӣ, бахилӣ, фиребгарӣ ва монанди инҳо боиси залолат, гумроҳӣ мегардад. Барои ҳамин ҳам инсонро тарбия кардан лозим аст. Кори нек амалиёти бошууруна ва покҷиҳдониро талаб мекунад. Инсон зотан некӯкор намешавад. Табиат барои некӯкор шудан фақат имконият медиҳад. Ин имконият ба туфайли фаъолияти инсон амалӣ мегардад.

Дар таълимоти Форобӣ некӣ на фақат бо хулқи инсонӣ, балки бо мақсади ӯ низ нисбат дорад. Мақсади инсонӣ се гуна аст: маҷбул, муфид ва некӣ. Гараз аз инҳо аз худ намудани санъатҳои ба мақсад расидан аст. Зеро бидуни аз худ кардани санъатҳо инсон ба мақсади худ расида наметавонад.

АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСӢ (934—1020)

Абулқосим Фирдавсӣ¹ яке аз саромадони фарҳанги халқҳои замони худ ба шумор меравад. Фирдавсӣ бо офаридани асари безаволи худ — “Шоҳнома” машҳуру мақбули халқҳои ҷаҳон гардидааст. Ӯ соли 934 дар деҳаи Божи вилояти Тӯси Хуросон дар оилаи деҳқони заминдор таваллуд ёфтааст. Падараш кӯшиш намудааст, ки Абулқосим солиму бардам ба воя расад ва тамоми илмҳои замонаро аз худ намояд. Ӯ зери сарпарастии падар дар мактаб ва мадраса илмҳои замони худро меомӯзад. Ҳангоми

таҳсил Абулқосим ба адабиёт, таърих ва фалсафа шавқу ҳаваси беандоза пайдо мекунад. Вай як қисми вақти худро ба шунидани ривоят ва афсонаҳое, ки аксаран паҳлавонон, қаҳрамонон, нақӯкорон, хайрхоҳон ва пуштибонӣ аз мазлумонро васф мекарданд, сарф менамуд. Дар натиҷаи шунидани ривояту афсонаҳо ӯ бисёри онҳоро ба ҳубӣ азбар мекунад. Гайр аз ин, ӯ аз ҷавонӣ забонҳои паҳлавӣ ва арабиро хуб меомӯзад.

Фирдавсӣ аз овони хурдӣ дар шеърӣ шоирӣ низ таъби баланд дошт. Маҳз таъби баланди шеърдонии шеърфаҳмии ӯ имконият дод, ки шоҳасари худро ба вучуд оварад. Фирдавсӣ ин шоҳасари худро дар натиҷаи ранҷу меҳнатҳои 30-сола навишта, ба шоҳи замон Султон Маҳмуди Ғазнавӣ (997—1030) тақдим намудааст. Баъди номехрубони Султон Маҳмуд Фирдавсӣ бо сарсонии саргардониҳо рӯз гуза-

¹ Афзалов Х., Раҳимов Б. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. Душанбе. 1994. саҳ.25.

ронидаст. Соли 1020 ба зодгоҳи худ Бож баргашта, ҳамон сол дунёро падруд гуфтааст. Фирдавсро дар боғе, ки аз падараш мерос монда буд, дафн кардаанд. Ҳоло оромгоҳи ин марди хирад ба зиёратгоҳи аҳли илму адаб ва хирад табдил ёфтааст.

“Шоҳнома”-и Фирдавсӣ на танҳо достони қаҳрамонист, балки асарест, ки дар он ақидаҳои таълиму тарбиявӣ, панду ахлоқӣ ва фалсафа таҷассум ёфтаанд. Шоири инсондӯст ва ватанпарвар ҳангоми тасвири воқеа ва ҳодисаҳои дostonхояш бисёр фикрҳои пешқадами характери тарбиявӣ ва ахлоқӣ доштаре тарғиб намудааст, ки ҳоло ҳам дар тарбияи ҷавонон аҳамияти калон доранд.

Ҷаҳонбинии Фирдавсӣ характери динӣ дошта, ба ақидаи ӯ, аввал ҷаҳон, баъд дигар мавҷудоти олам офарида шудаанд.

Хирад, василаи донишро ситоиш намуда, Фирдавсӣ онҳоро яке аз сарчашмаҳои ободии дунё ва хушбахтии одамон донистааст. Хирад ва хирадманд, ба ақидаи Фирдавсӣ ҳимоятгари замину замон буда, онро аз офату бадихо нигоҳ медорад, дар дунё адлу додро барқарор менамояд, олабро аз харобӣ ва инсониятро аз нестӣ нигоҳ медорад.

Фирдавсӣ дар баробари ин, одамони беҳирадро маҳкум намуда, гуфтааст, ки инсон аз беҳирадӣ ба хонахаробӣ, ранҷу кулфат, ҷабру ситам гирифта шуда, оқибат аз зиндагии маънавӣ маҳрум мегардад.

Мутафаккири бузург илму донишро гиромӣ дошта, илми бе амалро наменвисандад. Ӯ инсонро даъват намудааст, ки илму донишро дар зиндагии ҳаррӯза истифода бурда, кӯшиш намоянд, ки илму дониши худро доим такмил диҳанд. Ба ақидаи Фирдавсӣ касе, ки дар зиндагӣ илму дониши мукамал гирифтааст, кори ӯ пешрав ва рафтору гуфтори ӯ шоиста хоҳад буд.

*Касе к-ӯ ба дониш тавонгар бувад,
Зи гуфтору кирдор беҳтар бувад.*

Ба ақидаи Фирдавсӣ, тарбияи фарзанд бояд аз кӯдакӣ сар шавад. Дар ҷавонӣ ба фарзанд бояд ҳунари омӯхт. Ғайр

аз ин, ӯ бояд тарбияи ҷисмонӣ, ақлӣ ва ахлоқӣ гирад. Дар овони ҷавонӣ ба бача санъати аспсаворӣ, чавгонбозӣ, шикорчигӣ, шамшерзанӣ, камонандозӣ ва дигар ҳунароҳоро омӯхтан лозим аст. Чунки, ба ақидаи Фирдавсӣ, ҳунаро воситаи таъмини рӯзгори нек, озодӣ аз ҳар гуна тангдастиҳост. Ӯ инчунин тарафдори он буд, ки аз хурдсолӣ дар бачагон хислатҳои покӣ, самимият, росткорӣ, накуӣ, ҳақиқатгӯӣ, ҳақиқатпарастӣ, далерӣ, чолокӣ ва дигар сифатҳои хуби инсонӣ тарбия карда шавад. Фирдавсӣ дар овони ҷавонӣ нигоҳ доштани тани солимро беҳтарин шарт омили тарбияи ақлӣ ва ахлоқии ҳар як инсон донистааст.

Ба ақидаи Фирдавсӣ, таҳсили мактабии бача бояд аз ҳафтсолагӣ сар карда шавад ва то синни балогат давом ёбад.

Дар афкори мутафаккири бузург масъалаи дар ҷавонон тарбия намудани фикрҳои олии ватандӯстӣ ва ватанпарастӣ мавқеи калонро ишғол менамояд. Ҳар як шахси ватандӯст бояд ватанро муқаддас донад ва барои ҳифзи он ҷони худро қарег надорад, чунки шодии инсон дар озодии Ватан аст. Аз ин рӯ, дар ҳифзи Ватан қурбон шудан беҳ аз он аст, ки Ватанро ба дасти душман диҳанд.

Ҳифзи Ватанро вазифаи ҳамаи мардумон ва ҳамбастагиву ягонагии халқҳоро яке аз шартҳои таъмини пирӯзӣ бар душманон ҳисоб карда, мурданро бо номи баланд авлотар аз ҳаёти пур аз тарсу ҳарос медонад.

Фирдавсӣ нисбат ба душманон нафрат ва адоват парвариданро низ яке аз шартҳои асосии ватанпарастӣ ва ватандӯстӣ донистааст.

Шоир ақидаи тарбияи шахси далеру фидокор, ватандӯсту ватанпараст, чолоку ҳушёр ва зираку доноро ба миён гузошта, қадр кардани шахсияти онҳо ва хонадони онҳоро вазифаи бузурги инсонӣ шуморидааст.

Дар ақидаҳои педагогии Фирдавсӣ масъалаҳои некӣ, накукорӣ, далерӣ, маърифатпарварӣ, инсондӯстӣ ва дигар сифатҳои ахлоқии инсон ҷои муҳимро ишғол менамоянд. Зеро ҳар як шахс дар зиндагӣ бояд некӣ ва накукориро пешаи худ намуда, дар байни халқу ҷамъият аз худ номи нек боқӣ гузорад. Ӯ насли наврасро барои аз бар намудани беҳтарин

сифатҳои инсонӣ даъват намуда таъкид карда буд, ки умри бадӣ кӯтоҳ аст, андеша бояд кард.

Вале мутафаккири бузург некиро на ба ҳама касон, балки ба онҳое раво мешуморад, ки ба мардум, ба ҷамъият неки ва нақуқкорӣ карда бошанд. Нисбати касоне, ки бадкору бадрафторанд, сазои бад доданро адолат мешуморад.

Хусусан, нисбат ба аҳли меҳнат ва дармондагону фақирон неки карданро Фирдавсӣ беҳтарин хислати инсонӣ шуморидааст:

*Ту дарवेशро ранҷ манмой ҳеҷ,
Ҳама доду бар додан бисеҷ.*

Фирдавсӣ одамонро, ки рафторашон дигару гуфторашон дигар аст, сарзаниш намуда гуфтааст:

*Дилат бо забон ҳеҷ ҳамсоя нест,
Равони туро аз хирад моя нест.*

Дар баробари ҳамин маслиҳат додааст, ки инсони нек бояд худро аз ин гуна одамон дур нигоҳ дорад. Чунки:

*Касеро, ки аз бун набошад хирад,
Гумон бар ту бар меҳрубонӣ барад.*

Фирдавсӣ, ки худ марди ростгӯй, ростқавл, нақуқор ва мардумнавоз буд, тарбияи ин хислатҳоро талқин намудааст. Ё яке аз хислатҳои неки ахлоқии инсонро дар эҳтироми падару модар дида, таъкид менамояд, ки фарзанд бояд ҳамеша иззату эҳтироми падару модарро ба ҷой оварад. Чунки падару модар аввалин шахсонанд, ки ба фарзанд дар рафти таълиму тарбия олами ниҳонро ошкор месозанд, ба қавли Фирдавсӣ, агар:

*Чу фармонпазиранда бошад писар,
Навозанда бояд, ки бошад падар.*

Ва ба бачагон муроҷиат карда гуфтааст:

*Шабу рӯз чун ҷон киромаш дор,
Ки чун ҷон бипарвардат андар кайнор.*

Фирдавсӣ коҳилӣ ва танпарвариро маҳкум намуда,
одамонро ба меҳнату меҳнатдӯстӣ даъват намудааст:

Касеро, ки коҳил бувад ганҷ нест.

Ҳама коҳилии мардум аз баддилӣ нест,

Ҳамовоз бо баддилӣ — коҳилист.

Ки андар ҷон суд беранҷ нест.

Дар ақидаҳои педагогии Фирдавсӣ масъалаи омӯхтани касбу ҳунар мавқеи калонро ишғол менамояд. Ба ақидаи ӯ аз худ намудани касбу ҳунар сарчашмаи хушбахтии одамон аст. Бинобар ин, ӯ ба ҷавонон муроҷиат карда гуфтааст:

Ҳунар ҷӯю бо марди доно нишин,

Чу мо хоҳӣ, ки ёбӣ зи бахт офарин.

Ҳамин тавр, Фирдавсӣ дар шоҳасари худ дар бораи тарбияи фарзанд сухан ронда, танҳо писаронро дар назар надорад, ӯ дар “Шоҳнома” образи занону духтаронро ба вуҷуд овардааст, ки онҳо дар ҷолоқӣ, нақорӣ, далерӣ, қашрамонӣ, ҳунар, дониш, покдоманӣ ва ғайраҳо аз мардон мондани надоранд. Масалан, дар “Шоҳнома” дар баробари дигар образҳо образи Меҳрак ном духтари деҳқон тасвир шудааст, ки ҳатто нисбати мардон бартарӣ доштааст. Фирдавсӣ ҳамчун мутафаккири бузург тарафдори тарбияи яхелаи марду зан буд.

Умуман, Фирдавсӣ дар шоҳасараш бисёр фикрҳои панду ахлоқӣ, тарбиявиро баён карда, дар ҷавонон тарбия намудани ҳисси ватандӯстӣ, халқпарварӣ, далерӣ, нақорӣ, илму донишпандӯзӣ, меҳнатдӯстӣ, ҳунаромӯзӣ ва монанди инҳоро бо як ҳиссиёти баланд тарғиб ва талқин кардааст. Одаму одамгарӣ, поквичдонӣ, нақориро беҳтарин сифатҳои одамай донистааст. Гуфтаҳои ин мутафаккири бузург дар боби тарбияи инсон ҳоло ҳам қимати худро гум накардаанд ва ҳазорҳо ҷавонон дар ҳамин рӯҳия тарбия ёфта истодаанд.

Нависандаи бузург Сотим Улуғзода дар асари бебаҳои худ романи “Фирдавсӣ” бисёр лаҳзаҳои ҳаётии Абулқосим

Фирдавсиро бо маҳорати баланд тасвир намудааст, ки ҳоло якчанд гуфтаҳои пурмаънои шоири барҷастаро ҳамчун намунаҳо аз асари мазкур меорем:

“...Гузаштаи рӯзгорон омӯзгори хубест, ҳар кӣ аз ӯ таълим гирифтанд хоҳад, ин омӯзгори пурдон нахуст ба вай ситамгорӣ бар зердастонро манъ мекунад. Панди шоҳони некӯсиришт ва додгар, ҳикматҳои Бузургмеҳри ҳакимро ман дар “Шоҳнома” ба назм зикр кардам ва хоҳам кард, то шоҳони ситампеша агар надонанд, бидонанд, ки баҳраашон дар ду олам лаънати худо ва нафрини халоиқ асту бас...”.

*Ба дониш равонро тавонгар кунед,
Хирадро ҳамон бар сар афсар кунед.*

“...Одамай бояд ниёғони хешро бишносад, то бидонад ки худӣ ӯ кист ва ба ҷаҳон баҳри чӣ омадааст. Бидонад, ки некӣ чист ва бадӣ чист, одамият чист, мурувват чист. Меҳнатдӯстӣ биёмузад, некандешӣ ва некхоҳӣ биёмузад”.

“...Ҳар як марди боҳунарро сад ҳасуди беҳунар дар қафост...”.

“...Дар “Шоҳнома” агарчи суҳан аз бостонзамон меравад, онро ҳадиси кӯҳан ё фасонаи кӯҳан натавон гуфт. Дар ҷаҳон чизҳое ҳастанд, ки кӯҳна шудан надоранд: панду ҳикмат, андарз ва ибрате, ки аз пешиниён ба пасояндагон мерасанд, ҳамеша навад. Ҳар чӣ дар он рӯзгорон аз ниёғони мо ба зуҳур омадааст, хоҳ нек ва хоҳ бад, хоҳ савоб ва хоҳ хато, ҳама пандомез аст. Бузургон гуфтаанд, ки таърих дониш мефизояд ва панду ибрат парварандаи хирад аст.

АБЎРАЙҲОН БЕРУНИ (973—1048)

Абӯрайҳон Берунӣ¹, ки ба илму фарҳанги ҷаҳонӣ саҳми босазо гузоштааст, соҳиби истеъдоди баланд буд. Асарҳои ӯ дар таърихи ҷаҳон ва инкишофи соҳаҳои гуногуни илм аҳамияти бузург доранд. Абӯрайҳон Муҳаммад ибни Аҳмади Хоразмӣ 4 сентябри соли 973 (2 зулҳиҷҷаи соли 362) дар шаҳри Коти Хоразм таваллуд ёфтааст.

Бачагии олим бо мушкилиҳои зиёд гузаштааст. Дар давраи истилои араб дар Хоразм ду ҳокимият — дар қисми шимолӣ Маждакхон ва дар қисми ғарбӣ Гурганҷ (Урганҷи кӯҳна) ба вуҷуд омад. Дар асри X бошад, дар ин ҷо сулолаи маъмуниҳо ҳукмронӣ карданд. Соли 995 ҳокими Урганҷ амир Маъмун ибни Муҳаммад шаҳри Котро мағлуб сохта, ҳукмдорро мекушад ва шоҳи Хоразм мегардад. Бо давлатҳои соҳили Орол, соҳили Волга, Кавкази Шимолӣ, Киев робита барпо мекунад.

Берунӣ дар чунин давраҳои таърихӣ зиндагӣ кард. Вай аз хурдсолӣ ба илму фан завқу шавқӣ калон дошт. Ӯ аз олими машҳури Хоразм Абӯнасири Мансур таълим мегирад ва соҳаҳои гуногуни илмро азхуд мекунад. Абӯрайҳон Берунӣ забонҳои арабӣ, сурёний, суғдӣ, форсиро мукамал аз бар менамояд. Забони санскритро меомӯзад.

Берунӣ соли 995 аз Хоразм ба бисёр шаҳрҳои Эрон сафар кард. Дар шаҳри Гургон маскан гузида, дар ин шаҳр асари нисбатан калонҳаҷми худ “Ал-осор-ул-бақия ан ил-қурун-ил-ҳолия”-ро навишт.

¹ Зуннунов А. Педагогика тарихи. Т. 2004.

Ҳукмдори шахри Рай Шамсулмаоли Қобус ибни Вашмгар Абӯрайҳон Беруниро ба ҳимояи худ гирифта, вазифаи вазириро таклиф намуд. Аммо Абуаббос Маъмун ибни Маъмун Беруниро ба Урганҷ ҷеғ зада, ба вай эҳтироми зиёд зоҳир кард. Берунӣ ба олимони дарбор роҳбарӣ намуд. Вай чун мушовири шоҳ Маъмун дар корҳои сиёсии мамлакат ғаёл ширкат меварзид.

Абӯрайҳон Берунӣ дар муддати дар Хоразм будан муштарақ бо табиб ва файласуфи машҳури замонаш Абӯалӣ ибни Сино корҳои зиёди илмиро ба ҷо овард.

Соли 1017 Маҳмуди Ғазнавӣ (ҳукмронияш солҳои 998—1030) Хоразмро забт намуда, олимони Хоразм, аз ҷумла Беруниро, ба шахри Ғазна мебарад. Вай то охири умр дар он ҷо мемонад ва соли 1048 аз олам ҷашм меӯшад.

Аз рӯи маълумоти таърихӣ миқдори таълифотҳои Абӯрайҳон Берунӣ аз 130-то 180 асар аст. Тақрибан 40 ғоизи онҳо то замони мо омада расидаанд.

Берунӣ 13 сол дар дарбори Султон Маҳмуди Ғазнавӣ кор мекунад. Ҳамроҳи лашкари Султон Маҳмуд якҷанд бор ба Ҳиндустон сафар менамояд. Мавзеъ, урфу одат ва ахлоқи иҷтимоии ҳиндуҳо ро омӯхта, асари машҳури худ “Қитоб фи таҳқиқи мо-лил-ҳинд”-ро менависад. Муаллиф дар он бисёр масъалаҳои одоб, ахлоқ, таълим, тарбияро баррасӣ менамояд.

Абӯрайҳон Берунӣ ба писари Султон Маҳмуди Ғазнавӣ Султон Масъуд (ҳукмронияш солҳои 1030—1041) “Ал-қонун-ул-масъудӣ фи-л-ҳайъат ва-н-нужум” (номи мухтасараш “Қонуни Масъудӣ”) ва ба писари Султон Масъуд — Маъдуд (ҳукмронияш солҳои 1041—1048) асари калонҳаҷми “Қитоб-ус-сайдана фи-т-тиб”-ро мебахшад. Асари аввал китоби энциклопедӣ буда, соҳаҳои математика ва астрономияро дар бар мегирад. Дар он, аз ҷумла, дар бораи ғаёлияти астрономҳои Машриқзамин, ба мисли Эроншаҳрӣ, Сулаймони Самарқандӣ, Муҳаммад ибни Исҳоқи Сарахсӣ ва дигарон маълумоти пурарзише медиҳад.

Асари дуюмро Абӯрайҳон Берунӣ дар охири умраш таълиф карда, дар он аз набототи сарзамин тайёр кардани ҳар гуна дорувориҳо ро сабт менамояд.

Асари “Китоби таҳдид ниҳоят-ул-амокин ли тасҳеҳи масофат-ил-масокин” дар бораи ҷуғрофия ва геодезия аст. Таълифоти дигари ӯ оид ба астрономия ва астрология “Китоб-ут-тафҳим-ли авоиلى саноат-ит-танҷим” (Асосҳои санъати астрономия) мебошад.

Абӯрайҳон Берунӣ ҳамчун олиму донишманд тарафдори саводнокии мардум буд. Вай таълиму тарбия, ахлоқи ҳамидаи инсонро дар ҷои аввал мегузошт. Махсусан, ӯ дар асарҳои “Мо-лил-ҳинд” ва “Осор-ул-боқия” афкори дидактикии пурқимате пешниҳод мекунад. Дар “Осор-ул-боқия” Абӯрайҳон Берунӣ тавонистааст, ки пайдоиши таърихҳо, солшумориҳои гуногуни халқҳои Машриқзамин, оину кеш, рӯзҳои бузурги таърихӣ, тақвимҳои мухталиф, ҳолатҳои ситора ва дигар ҷирмҳои осмонӣ ва ниҳоят таърихи тамаддуни инсониятро ба як тартиби муайян ба қалам диҳад.

Абӯрайҳон Берунӣ қадру қимати илмро ба дараҷаи баланд арзёбӣ намуда, дар илм мавҷуд будани фазилатҳои ҳақиқии инсонро алоҳида таъкид менамояд. Ӯ навишта буд: “Илм худ лаззат мебошад. Мардум ба туфайли илм ба нақӯкорӣ мерасанд. Онҳо ба воситаи илм аз бадӣ раҳо меёбанд. Магар ин худ ғоидаи нақд, давлати бағоят бузург нест?”

Мутафаккири бузург Абӯрайҳон Берунӣ дар таълимоти педагогӣ ва дидактикии худ дар ҷараёни таълиму тарбияи хонандагон, аввалан, доир ба мавзӯҳои гуногун мулоҳиза рондан, сониян, дилгир ва боиси малоли хотири хонанда нашудан ва фишор наоварданро таъкид намуда, қайд карда буд: “Мақсади мо хаставу монда кардани хонанда нест, гаштаву баргашта омӯзонидани айни як чиз дилгиркунанда шуда, тоқатро тоқ мекунад. Агар хонанда аз як мавзӯ ба мавзӯи дигар гузашта истад, монанде, ки дар боғҳои гуногун сайр дошта бошад, аз боғе нагузашта боғи дигаре оғоз меёбад. Кас меҳодад, ки ҳамаи онҳоро бубинад, тамошо кунад. Ҳар як воқеаи нав, ҳар як чизи тоза ба одам ҳаловат мебахшад”.¹

Берунӣ дар афкори дидактикии худ ба табиат, ҳодисаҳои ҷамъият, ба воқеаҳои зиндагӣ баҳои холисона дода, таъкид менамояд, ки онҳо омили асосии табиати инсон мебошад. Ӯ

¹ С.Ҳасанов. Ф.Расулов. Мутафаккирларнинг маърифий ахлоқий қарашлари. “Совет мактаби”. Тошкент, 1991, 2-сон.

даъват менамоёд, ки одамон ба дигаргуниҳои табиат муносибати оқилона дошта бошанд. Олим мефаҳмонад, ки узвҳои ҳис ба воситаи аъзоҳои бедоркунандаи ҳис ба вучуд меояд. Аъзоҳои бедоркунанда ба як меъёр бошанд, безарар ва фораи мешаванд, аммо аз меъёр барзиёд шаванд, он гоҳ зараровар, ҳатто марговар ҳам шуда метавонанд.

Ҳисси босираро нур бедор менамоёд, шундан ва бӯидан ба воситаи ҳаво, ки дар бинӣ ҷамъ мегардад, ба вучуд ояд, пас таъми ба воситаи маззаи ҳӯрок пайдо мегардад. Ин ҷаҳор аъзоҳои ҳискунандаи махсус дар бадани инсон мавҷуд аст. Ҳисси панҷум бошад, дар тамоми бадани инсон воқеъ аст. Берунӣ таъкид менамоёд, ки инсон бо ҳамаи ҳисси худ аз мавҷудоти олам ба дараҷаи баланд меистад. Ва вазифаи инсон тавассути меҳнати худ ба мақсади пешгузоштаи худ расидан мебошад. Берунӣ меғӯяд: “қалби ман дар ду паҳлӯям ҷой гирифта, дидани чашмҳо ва шундани гӯшҳоро мефаҳмонад”. Берунӣ таъкид менамоёд, ки илм дар натиҷаи шундан ва дидан ба вучуд меояд ва онҳо ба якдигар вобастагӣ доранд.

Берунӣ чун инсонпарвари бузург эҳтироми халқҳои гуногунро талқин мекард. “Барои дӯст доштани мардумон, — Абӯрайҳон меғӯфт ӯ, — забонашонро ёд гиред ва одоби русум ва фикри мазҳабшонро мӯҳтарам шуморед”.

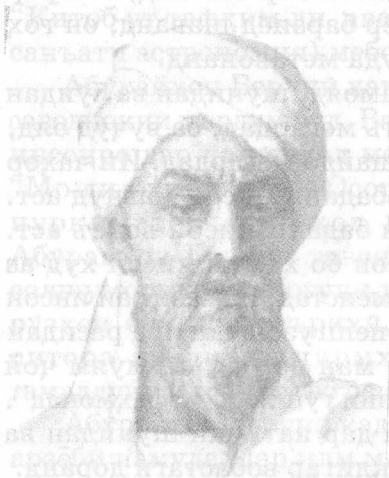
Вай тарғиби илмро мӯҳтарам шумурда, амалҳои бардурӯғ ва аҳли таассубро мазаммат менамуд: “Таассуб чашмҳои биноро кӯр ва гӯшҳои шунаворо кар мекунад”.

Берунӣ меҳнатро ситоиш ва ростиро таъриф карда, дуруғгӯро сабаби низои байни инсоният медонад ва ростиро бо адолат баробар мегузорад. Берунӣ талаб менамоёд, ки ҳар як чизро дақиқ омӯхта, сипас хулоса карда шавад.

Берунӣ мурувват ва футувватро яке аз фазилатҳои беҳтарини инсон меҳисобид. Ба фикри вай, инсон бомурувват бо қобилияти баланд, хушмуомилагӣ, қатъиятнокӣ, пурсабрӣ ва хоксориаш аз дигарон фарқ мекунад.

Берунӣ ҳамчун шахси тарафдори илму дониш ободии мамлакат, инкишофи илму фан ва бахти одамо дар донишу маърифат медонист.

АБЎАЛИ ИБНИ СИНО (980—1037)

Ҳусейн ибни Абдуллоҳ Абӯалӣ ибни Сино¹ соли 980 дар деҳаи Афшонаи Бухоро таваллуд ёфтааст. Падараш Абдуллоҳ аслан аз Балх буда, дар замони салтанати Нӯҳ ибни Мансури Сомонӣ ба Бухоро омадааст ва аз тарафи ҳукумат маъмури молиёти қарияи Ҳурметан таъин шудааст (ноҳияи Рометани имрӯзаи вилояти Бухоро, ки марказаш деҳаи Лағлақа мебошад). Модари Ибни Сино Ситорабону аз Афшона буд.

Абдуллоҳ, ки марди фозил ва илмдӯст буд, бисёр меҳост, ки писаронаш Ҳусейн ва Маҳмудро хононда, аз донишҳои замона воқиф гардонад. Бо ҳамин мақсад ӯ ба Бухоро кӯчида омад ва Ҳусейнро аз панҷсолагӣ ба хондан дод. Ӯ дар синни даҳсолагӣ Қуръон ва анвои илмҳои адаб, сарфу наҳви арабӣ, баён, лугат ва амсоли онҳоро омӯхт. Баъдтар аз Маҳмуди Массоҳ илмҳои ҳисоб ва ҷандаса, геометрияро аз Исмоили Зоҳир, фикҳ, фалсафа, риёзиётро аз Абӯабдуллоҳи Нотилӣ омӯхт. Сипас, ба омӯхтани илми тиб шурӯъ намуда, дар баробари он аз осори олимону мутафаккирони Юнони қадим, хусусан, Афлотун ва Арасту бохабар гардид.

Илми тибро аз Ҳасан ибни Нӯҳи Қамарии Бухорӣ омӯхта, дар синни ҳаждаҳсолагӣ дар ин бобат забардаст шуд.

Баъди аз байн рафтани давлати Сомониён Абӯалӣ ибни Сино дар шаҳрҳои ғуногуни Эрон умр ба сар бурда, соли 1037 (дар синни 57-солагӣ), дар Ҳамадон дунёро тарк намуд.

¹ Афзалов Х., Раҳимов Б. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. Душанбе. 1994. саҳ. 25.

Ибни Сино дар давоми умри бобаракати худ аз рӯи сарчашмаҳои таърихӣ то 465 асар ба забонҳои арабӣ ва форсӣ-дарӣ таълиф намудааст. То замони мо зиёда аз 160 асараш омада расидааст. Онҳо илмҳои тиб, илоҳиёт, табиёт, мантиқ, нучум, риёзиёт, ҷуғрофия, забони арабӣ, мусиқӣ, илми ахлоқу сиёсат ва дигар соҳаҳои ҳаётро дар бар мегиранд ва ба Ибни Сино ҳамчун энциклопедист шӯҳрати ҷаҳонӣ овардаанд. Муҳимтарини онҳо “Китоб-ул-шифо”, “Китоб-ул-наҷот”, “Ал-қонун-фит-тиб”, “Ишорат ва танбеҳот”, “Донишнома” ва дигарҳо мебошанд, ки аҳамияти бузурги таърихӣ, фарҳангӣ ва илмӣ доранд. Хусусан, “Ал-қонун-фит-тиб” шӯҳрат пайдо карда, ба забонҳои лотинӣ, арабӣ, ибронӣ тарҷума шудаанд. Ин асар дар асри XVII дар Аврупо 30 маротиба нашр гардидааст.

Ақидаҳои таълиму тарбиявӣ ва ахлоқии Ибни Сино дар “Донишнома”, “Рисолаи нафс”, “Саломон ва Абсол”, “Пирӯзнама” ифода ёфтаанд. Дар онҳо дар боби тарбияи ахлоқӣ ва ҷисмонӣ, аҳамияти илму дониш, касбу ҳунар, дӯстиву рафоқат, саховатмандиву ҳамкорӣ, гуманизм ва образи занон, бахт ва ишқу муҳаббат, ҳамкорӣ, мавқеи омӯзгор, масъалаҳои психологӣ, тарбия, нақши забон маълумот дода шуда, чунин сифатҳои бади одамон, ба монанди тамаъ, бахили, рапк, ҳасад, худписандӣ мазаммат карда шудаанд.

Дар афкори таълиму тарбиявии Ибни Сино тарбияи ахлоқӣ, хусусан тарбия ва ташаккули ахлоқи ҳамидаи инсон мавқеи хос дорад. Ба ақидаи ӯ хулқи инсон ва фазилатҳои ахлоқии ӯ на ирсӣ (модарзодӣ), балки маҳсули муҳити иҷтимоӣ буда, дар рафти муомилоти байни одамон ташаккул меёбад. Бо ҳамин ӯ тағйирнопазирии ахлоқро рад мекунад.

Ибни Сино монанди дигар олимони машҳур фанни педагогикаро дар асоси ақидаҳои худ ба қисмҳои зерин тақсим мекунад: тарбияи ақлӣ, тарбияи ҷисмонӣ, тарбияи эстетикӣ, тарбияи ахлоқӣ ва тарбияи меҳнатӣ.

Агар, — мегӯяд ӯ, — ҷавононро дар асоси ҳамин 5 қисми таркибии тарбия таълим диҳанд, онҳо дар ҷамъият шахсони фаъол шуда ба воя мерасанд. Инчунин, ӯ дар бораи таълим додан ва омӯзонидани бачагон маслиҳат дода мегӯяд:

1. Кӯдакро якбора мунтазам ба китоб банд кардан мумкин нест.

2. Омӯзонидаи оғиста-оғиста, аз мафҳумҳои одди ба мураккаб бояд гузаронда шавад.

3. Мисол, машқ ва матнҳои муқарраркардашуда ба синну соли хонанда мувофиқат кунад.

4. Таълим назар ба хоҳиш ва қобилияти хонанда сурат гирад.

5. Омӯзиш бо машқҳои ҷисмонӣ якҷоя бурда шавад.

Абӯалӣ ибни Сино дар ин хусус алоҳида таваққуф намуда, чунин менависад: “Аъзоёни оила барои ҳуруквории ҳаррӯза маҳсулоти кифоякунандаро пешаки бо ҳисобу китоб сарф мекунад. Ҳар кас роҳҳои нигоҳ доштани гандум, биринҷ, меваҳоро бояд бидонад. Ба чизҳои муносиби эҳтиёҷ сарфагор будан лозим. Падару модар аз синни хурдсоли убол будани корҳои гуноҳро бо роҳи насиҳат меомӯзанд”.

Ба ақидаи ибни Сино, барои ба ҳаёт тайёр намудани бачаҳо ба онҳо ҳунари омӯзонидаи лозим аст: “Инсон ҳунаро бояд пухта бидонад. Зеро дар оянда ҳунари ба ӯ барои гузаронидани рӯзгор созгор меояд. Дар замири тарбияи иқтисодӣ таппаккул додани меҳнатдӯстӣ зарур аст. Ин ҳамин хел бояд бурда шавад, ки бача натиҷаҳои меҳнати худро дида тавонад. Дар он сурат бача аз имконияти худ дуруст ё нодуруст ғойаи бурданаширо сарфаҳм меоравад.”

Ба таппаккули сифатҳои ахлоқӣ ӯ баҳои баланд дода, онро яке аз воситаҳои муҳими тарбия ҳисобидааст. Ба ин чунин гуфтаҳои ӯ шаҳодат медиҳанд: “Касе, ки меҳодад дар ахлоқи хеш ислоҳ бинад, бояд аз ахлоқ ва рафтори мардум огоҳ шуда, онро бо ахлоқ ва рафтори худ муқоиса бинамояд ва бидонад, ки ӯ ҳам монанди дигарон аст, афроди башар мисл ва шабеҳи ҳамдигаранд”.¹

Ӯ дар таълимоти ахлоқии худ мардумро ба риоя намудани дӯстии рафоқат, муҳаббату эҳтиром, тозагию озодагӣ, илмомӯзӣ ва ғайраҳо даъват намудааст.

¹ Ибни Сино «Тадбири манзил», с.27.

Дар тарбияи ахлоқи ӯ баҳисобгирии ҳолати психологӣ одамон мавқеи калон дорад. Аз ин ҷост, ки дар осори ибни Сино масъалаҳои психологӣ тарбияи ҷои муҳимро ишғол менамояд. Дар ташаққули ақидаҳои психологӣ ибни Сино афкори психологӣ олими Юнони қадим Афлотун, махсусан, осори ӯ “Дар бораи рӯҳ” таъсири калон дошт. Вале бояд қайд намуд, ки ақидаҳои психологӣ педагогӣ пешниҳодкардаи ӯ нисбат ба афкори олимони Юнони қадим пешқадамтар буданд.

“Ал-қонун” яке аз шоҳасарҳои Ибни Сино мебошад. Дар ташаққули ақидаҳои психологӣ Ибни Сино афкори психологӣ олими Юнони қадим Афлотун, махсусан, осори ӯ “Дар бораи рӯҳ” таъсири калон расондааст. Вале бояд қайд намуд, ки ақидаҳои психологӣ педагогӣ пешниҳодкардаи ӯ нисбат ба афкори олимони Юнони қадим пешқадамтар буданд.

Ҳамин тавр, ақидаҳои ӯ дар бораи тарбияи ахлоқ аз нуқтаи назари ба ҳисоб гирифтани ҳиссиёт, ҳолатҳои психологӣ ва рӯҳии инсон баён карда шудаанд.

Ба ақидаи Ибни Сино ҳамаи мавҷудоти табиат ба сӯи камолот майл доранд, ки ин неки аст. Сифатҳои бади ахлоқӣ дар натиҷаи набудани ҷамъи сифатҳои неки ахлоқӣ пайдо мешавад. Аз тарафи дигар агар бади набошад, неки маҳол аст, ё неки набошад, бади номумкин аст. Ҳамин тавр, мавҷудияти ин сифатҳоро ӯ бо ҳам алоқаманд медонад.

Тибқи андешаи Ибни Сино тарбияи ахлоқӣ ва тарбияи нафс алоқаи зич дорад. Аз рӯи ақидаи ӯ, нафс асоси ҳаётро таъкил мекунад. Ӯ нафсро тобеи ақл доништа, бо ҳамин хусусияти худ аз ҳайвонот фарқ кардани инсонро нишон дода буд. Аз ҷумла ӯ гуфтааст: “Инсон дорои ақл аст, аммо ақл хоси ҳайвон нест. Ӯ ба монанди Афлотун нафсро ба се гурӯҳ ҷудо кардааст: наботӣ, ҳайвонӣ, ақлӣ (ақли инсонӣ), ки ҳар кадом хусусияти хоси худро доранд”.

Ба ақидаи Ибни Сино инсон, аввал бояд барои ислоҳи нафси худ саъю кӯшиш намояд ва худро ислоҳ кунад, баъд ба тарбияи дигарон машғул гардад.

Ибни Сино хеле хуб гуфта буд, ки вазифаи инсон побанди ҳавою ҳавас напудан, оқилона андешидан аст.

*Эй нафс, ки бастаи ҳавою ҳавасӣ,
Биштоб, ки дар ҳимояи як нафасӣ.
Дунё маталаб, ҷоҳ маҷӯ, шиква махӯр.
К-аз дӯст бароиву ба душман бирасӣ.*

Хизмати Ибни Сино боз дар он аст, ки ӯ сифатҳои паст, шаҳватпарастӣ, тамаъкорӣ, фосиқиро сарзаниш карда, роҳҳои бартараф намудани онҳоро нишон додааст. Аз рӯи ақидаи Сино, барои бартараф намудани ҳар як нуқсон онро ҳаматарафа доништан лозим аст, вагарна ислоҳи он амри маҳол аст.

Дар ақидаҳои ахлоқии Ибни Сино масъалаи тамаъ мавқеи муайянеро ишғол менамояд. Ӯ тамаъро яке аз одатҳои бад, хислати нописанди инсон мешуморад. Чунки он сабаби рехтани обрӯи инсон мегардад. Бинобар ин ӯ дар “Пирӯзнома” таъкид менамояд, ки аз ин хислати нописанд дур шудан лозим аст. Яке аз воситаҳои барҳам додани тамаъро ӯ дар меҳнатдӯстӣ ва меҳнат кардан медид. Барои ҳамин ҳам одамонро ба меҳнатдӯстӣ даъват намуда, гуфта буд: туфайли меҳнат кардан тамаъ аз байн меравад.

Масъалаи дигаре, ки ба ақидаҳои ахлоқии ӯ алоқаманд аст, ин бахилӣ мебошад. Ибни Сино онро ҳамчун хислати бади инсон ба зерӣ тозиёнаи танқид гирифта буд. Ба ақидаи ӯ, бахилону ҳасудон дар байни мардум эътибор надоранд. Бахилӣ гуфта буд Ибни Сино, дар қалби инсон низоъ ва душманиро ба вучуд меоварад.

Аз рӯи ақидаи ӯ бахилӣ ба ҳарисӣ ва мумсикӣ мебарад. Мувофиқи гуфтаи Ибни Сино чор чиз инсонро беобрӯ мекунад: бузургонро бахилӣ, донишмандонро уҷб, занонро бешармӣ ва мардонро дурӯғ гуфтан.

Ибни Сино рафтори бадӯ неки инсонро аз табиати худӣ ӯ мечуст. Ӯ чун дигар мутафаккирони замонаш фаҳмида натавонист, ки рафтору амалиёти инсон танҳо ба қонуниятҳои ахлоқӣ ва сифатҳои психологӣ вобаста набуда, балки аз маҷмӯи ҳамаи муносибатҳои ҷамъиятӣ бармеояд.

Ба ақидаи Ибни Сино, ақли фаъол бевосита ба ахлоқ таъсир мерасонад. Қувваи аввалини инсон ин ҳамон қувваест, ки ба ақл тааллуқ дорад. Онро оқилӣ номид. Қувваи дуввумро қувваи таҷрибавӣ номида буд, ки он ба таҷриба тааллуқ дорад. Махсусан, вай ба нақши ақли амалӣ баҳои калон дода буд. Ақли амалӣ, гуфта буд ӯ, барои муайян кардани баду нек ёрӣ мерасонад.

Аз рӯи нишондоди Ибни Сино ақли амалӣ дар худ дигар қувваҳои ақлиро муттаҳид мекунад. Тамоми ҳаёти ахлоқии инсон, мувофиқи гуфтаи ӯ, ба ақли амалӣ таъяс мекунад, ки онро баъзан ақли “фаъол”, “серҳаракат” низ меномид. Барои пайдо намудани сифатҳои ахлоқии мусбат бояд дигар қувваҳо, аз ҷумла ба қувваҳои ҷисмонӣ сарварӣ намоёнд. Ибни Сино зери мафҳуми қувваҳои ҷисмонӣ, қувваи шавқ ва ғазабро мефаҳмид, ки бояд аз тарафи ақли амалӣ идора карда шавад. Аз рӯи ақидаи Ибни Сино, агар ақли амалӣ ин қувваҳоро идора накунад, он гоҳ инсон ба дараҷаи ҳайвон рафта расиданаш мумкин аст. Шавқу рағбат ҳамон вақт хуб аст, ки агар аз тарафи ақл идора карда шавад.

Таълиму тарбияи мунтазам бояд аз синни шавқсоларӣ сар шавад. Зеро дар ин синну сол кӯдак аз ҷиҳати ҷисмонӣ маънавӣ барои пазируфтани тарбия ва омӯхтани дониш омода мешавад. Ӯ давраи бачагиро аз 6 то 14-солагӣ ҳисоб мекунад.

Ба фикри ӯ, агар бача шарикдарсу ҳамсӯҳбат надошта бошад, боиси ранҷиши ӯ мегардад. Ӯ дар бораи аҳамияти таълиму тарбияи ҷамоавӣ чунин гуфтааст:

1. Шогирдон ҳамеша ба омӯхтани илму адаб ва ахлоқ шавқу ҳавас дошта, гоҳе ба якдигар мусоҳиба мекунанд ва гоҳе орзу мекунанд, ки мисли пешқадамон бошанд ва иззати нафс водорашон мекунад, ки аз дигар шогирдон ақиб намонанд.

2. Шогирдони боғайрат бо якдигар сухан мегӯянд, ки ин сабаби рӯшноӣю фузунӣю ақлу фаҳмиш мегардад, зеро ҳар як сухан, ки мебинанду мешунаванд, ба якдигар мегӯянд. Ин сабаби пайдо шудани шавқу ҳавас, аз худ намудан, ба дигарон нақл кардани онҳо мегардад.

3. Аҳамияти он боз аз он иборат аст, ки шогирдон ба якдигар рафиқ мешаванд ва ҳамдигарро эҳтиром менамоёнд.

ва мехоҳанд бо якдигар мусобиқа кунанд, ки ҳамаи ин одати хуб мебошад.

Аз рӯи ақидаи Ибни Сино, ҳар як падар вазифадор аст, ки фарзанди худро ба мактаб фиристад. Вазифаи мактаб аз он иборат аст, ки дар бачагон рафтору кирдор ва гуфтори некро тарбия намояд. Дар мактаб бачагон бояд бо якдигар дӯстӣ пайдо кунанд, ба ҳам ёрӣ расонанд, аз якдигар одобу ахлоқ омӯзанд, байни худ дар боби азбар намудани дарсҳо мусобиқа намоянд.

Ибни Сино таълим ва тарбияи хонандагонро ба ду марҳила ҷудо кардааст. Дар марҳилаи аввал омӯхтани қуръон, забон ва одобу ахлоқ, марҳилаи дуюм омӯхтани ҳунаро тавсия мекунад.

Ҳамин тавр, ибни Сино яке аз аввалин олимони Шарқ буд, ки бар зидди системаи маҳдуди таълиму тарбияи мактабҳои мусулмонӣ баромада, ақидаҳои пешқадамро пешниҳод кардааст.

Ибни Сино мақсад ва вазифаҳои таълиму тарбияро аз тарбияи ахлоқӣ, ҷисмонӣ, омӯхтани илму дониш ва касбу ҳунар иборат дониста, гуфта буд, ки барои ба ин мақсад расидан, волидайн бояд аз вақти таваллуд шудани тифл ба тарбияи ӯ шурӯъ намоянд.

Ибни Сино ба мавқеи муаллим баҳои баланд додааст. Ба ақидаи ӯ муаллим бояд одами хирадманд, хушахлоқ поквичдон, бомурувват, поктинат ва донишманд бошад, роҳи муошират, яъне методҳои таълиму тарбияро хуб донад. Муаллим бояд тарзи тарбияи табиати бача, ахлоқи кирдори ӯро донад, ба ақлу тамизи ӯ сарфаҳм равад, истеъдоди бачаро сари вақт пай барад ва инкишоф диҳад. Чунки, ба ақидаи ибни Сино, ҳамаи бачагон қобилият ва рағбати якхела надоранд. Масалан, яке ба омӯхтани илму дониш шавқу ҳавас дорад, дигаре ба омӯхтани касбу ҳунар. Ба ҳар кас бояд мувофиқи завқу истеъдодаш таълим дода шавад, вагарна таълиму тарбия натиҷаи дилхоҳ намедиҳад. Дар ҳар як марҳилаи таълим бояд муаллим синну соли дастпарваронро ба эътибор гирад.

Мақсади асосии тарбияи оилавӣ, мувофиқи ақидаи ибни Сино, иборат аз тарбияи ахлоқӣ ва ҷисмонист. Ў таъкид карда буд, ки ҳанӯз пеш аз мактабравии бача ба ӯ бояд одоби гуфтор ва рафтори некро талқин намуд. Тифл бояд ҳар рӯз машқҳои сабуки ҷисмониро иҷро кунад. Ҳар як машқи ахлоқӣ ва ҷисмониро тифл бояд бо шавқу ҳавас иҷро намояд. Волидайн бояд кӯшиш намоянд, ки ин машқҳо бачаро дилгир накунад. Агар ин талабот риоя нашлавад, бачагон сустирода, лоғар, тарсончак ва асабӣ ба воя мерасанд.

Дар таърихи афкори педагогии халқҳо ибни Сино аввалин шуда, масъалаи алоқамандии тарбияи ҷисмонӣ ва ахлоқиро пеш гузоштааст. Мақсади тарбияи ҷисмониро ӯ аз инкишоф ва мустаҳкам намудани қувваи ҷисмонӣ иборат медонист.

Тибқи ақидаи Ибни Сино, хонандагонро ба дарси тарбияи ҷисмонӣ фақат баъди ҳазми хӯрок сафарбар кардан лозим аст. Ибни Сино дар ташаккули шахс нақши тарбияи меҳнатиро басо баланд бардошта, омӯхтани касбу ҳунаро барои ҳар як ҷавон ҳатмӣ мешуморад, зеро ҳар як ҷавон касбери омӯхта, мавқеи худро дар ҳаёт меёбад.

Бинобар ин волидайн вазифадоранд, ки навхонадоронро аз тарбияи хеш дур намуда, онҳоро ба ҳаёти мустақилона ҳидоят намоянд.

Ибни Сино ҳамчунин қайд намудааст, ки касб пайдортар аз тичорат аст. Зеро тичорат метавонад фаною завол биебад, вале касб ҳамқадами шахс аст.

Ибни Сино касбу ҳунаро ба се гурӯҳ ҷудо менамояд:

1. Пешаи сиёсатмадориву ҷамоатчигӣ, ки он “маҳсули ақл” аст;

2. Ҳунари нависандагӣ, муншигӣ ва ситорашиносию пизишкӣ, ки “маҳсули адаб” мебошад;

3. Ҳунари човандозию тирандозӣ, яъне аз тоифаи далерон будан, ки он маҳсули қувваи ҷисмонист.

Ба меҳнат одат кардан ду аҳамият дорад. Аввал ин ки инсон аз маҳсули меҳнаташ лаззату ҳаловат бурда, муҳаббаташ ба касб зиёд мешавад ва аз паи такмили он мегардад. Дуввум, ба талаботи маош одат мекунад, яъне мувофиқи маошӣ гирифтаашро харҷ мекунад.

Ба ақидаи Ибни Сино, ҳамаи одамон бояд меҳнат кунанд. Ў меҳнатро воситаи муҳими обутоб додани қувваи ҷисмонии одамон меҳисобид.

Ибни Сино тарафдори дӯстии байни одамон ва халқҳо буд. Ў дар симои дӯстии халқҳо қувваи бузург, пешрафти ҷамъият, таҳкурсии бахти одамонро медид. Ў тарафдори дар байни одамон барқарор намудани дӯстии ҳақиқӣ буд. Ба андешаи ибни Сино, бидуни дӯстии ҳақиқӣ бахти ҳақиқӣ вуҷуд дошта наметавонад. Ў дар “Рисолат-ут-тайр” навиштааст, ки дӯсти ҳақиқӣ инсонро рӯҳбаланд мекунад.

Барои пойдор гардидани дӯстӣ самимияту вафодорӣ дӯстон лозим аст. Вафодорӣ ва садоқат дӯстиро мустаҳкам ва пойдор мекунад, эътибори онҳоро дар назди якдигар баланд мебардорад. Ба ақидаи ибни Сино, ҳар касе, ки инсонӣ комил шудан хоҳад, бояд ҳатман эроду эътибори дӯсташро ба инобат гирад. Чунки инсон, на ҳама вақт ба рафтору кирдори худ баҳои дуруст дода метавонад.

Омили муҳимтарини саодатмандӣ омӯхтани илмҳои назариявӣ аст. Илм, гуфта буд ибни Сино, инсонро аз рафтору кирдори бад нигоҳ дошта, ба хулқу атвори нек ҳидоят мекунад. Фақат илму дониш инсонро ба мартабаи баланд мерасонад. Ў ба заковати инсон, ба қувваи ақлӣ ва қобилияти ӯ боварӣ комил дошт. Ба ақидаи вай муроди инсон аз омӯхтани илм фақат ғизои рӯҳӣ не, балки дар ҳаёт аз он истифода бурдан аст.

Ў ишқу муҳаббатро дар ҳаёти инсон зарур ва пурқимат мешуморид. Ибни Сино аз эҳсосот ишқи инсониро баландтар медонист. Ба ақидаи ӯ, ишқ моҳиятан модарзодӣ аст. Он ҳамчун зарурати табиӣ аз мизоҷи инсон сар мезанад. Ў ду навъи ишқро нишон додааст: шайдоӣ ва оқилона, ки ҳамеша байни онҳо мубориза меравад. Ба гуфти ӯ, фақат ишқи тарафайн асоси бахту саодати инсон шуда метавонад.

Ибни Сино дар ишқу муҳаббат гоӣи баробархуқуқии марду занро тарғиб намудааст. Дар баробари ҳамин ӯ дар рисолаи “Саломон ва Абсол” занони бевафо, сустирода, беор, бевиҷдон ва беодобро сахт-мазаммат кардааст. Вай

мефаҳмонад, ки агар зан сабукпо, беҳаё, беақл, бевичдон, маккор ва бевафо бошад, ба оила ба ҷои сидқу вафо, хушбахтӣ ва оромӣ бадбахтиву шармандагӣ меорад.

Ибни Сино қаноатмандиро яке аз хислатҳои хуби инсонӣ ҳисобидааст. Агар ҳамаи одамон ба маҳсули меҳнати худ қаноат кунанд, ба қадр кардани меҳнати дигарон кӯшиш менамоянд. Ў қаноатро аз хислатҳои хуби инсонӣ дониста, ба шаҳвату ҳирси зиёд муқобил буд.

Ба ақидаи Сино, одам ҳар қадар бомаърифат бошад, бо одамон ҳамон андоза хоксорона муносибат мекунад, ба корҳои худ ҳамон қадар ботаҳаммул баҳо медиҳад, эҳтиромаш нисбат ба одамони дигар ва ҷамъият ҳамон қадар бештар аст. Агар одам хоксор набошад, аксаран густоҳу беадаб ва барои атрофиён нофором мешавад ва худ дар ҳолати нохушу ногувор мемонад.

Ибни Сино рашк, ҳасад, худписандӣ, гӯшанишинӣ, гумроҳӣ, оқизу нотавониро мазаммат намудааст. Миннат кашидан, эҳтиёҷманди касе будан обрӯи касро мерезонад ва ба бинои шарафи инсонӣ ҳалал мерасонад.

Дар асарҳои ӯ (Қасидаи “Айния”, қиссаи “Ҳай ибни Яқзон”) ба масъалаҳои иҷтимоӣ ва маънавӣ, ки дар ташаққули инсон нақши муҳим мебозанд, диққати махсус дода шудааст.

Ҳамин тавр, ба ақидаи ибни Сино шартӣ зиндагии одамон дар ҷамъият ҳамкориҳои байни онҳост. Тамоми аъзоёни ҷамъият бояд бо меҳнати барои ҷамъият фойданок машғул бошанд. Ин нуктаҳоро ӯ дар асари “Ишорот ва танбеҳот” ифода кардааст.

Ў тарафдори подшоҳи соҳибмаърифат буд. Ба ақидаи ӯ, сардори давлат бояд на танҳо манфиати шахсӣ, балки манфиати тамоми ҷамъиятро ба эътибор гирад.

Ибни Сино тарафдори тифоқии мардумон, хоҳони рафъи низоъҳои миллӣ, динӣ, наҷодӣ ва ҷангҳои дохилӣ буд. Ў зарурияти инкишофи илму маърифат, ҳунармандӣ, кишоварзӣ ва муносибатҳои тиҷоратиро таъкид мекард.

(Тарҷуман озода)

Маҳмуд Кошғарӣ¹ дар асри XI дар Осиёи Марказӣ зиндагӣ ва эҷод кардааст. Оиди тарҷимаи ҳоли ӯ маълумоти муфасссал нест. Аз рӯи манбаъҳои гуногун тахмин мекунам, ки ӯ байни солҳои 1023—1038 дар Кошғар таваллуд ёфтааст. Аз сабаби ба сулолаи бекҳои қарохониён мансуб будани тавони таълим, ки дар Кошғар маълумоти пурра гирад. Маҳмуд Кошғарӣ ҳангоми сафарҳои ба Бухоро ва Нишопур ба алломаҳои бузурги замонаш ҳамсӯҳбат шудааст.

Маҳмуд Кошғарӣ ҳамчун асосгузори илми туркишиносӣ, забондони беҳамто ва олими энциклопедист шинохта шудааст. Вай бо асари “Девону лугот ат-турк” (“Девони лугати турк”), ки тахминан солҳои 1076—1077 эҷод кардааст, машҳур гаштааст. Ҳамчунин ӯ муаллифи асари “Қавохир-ун-наҳв фи лугати турк” (“Асосҳои синтаксиси забони туркӣ”) мебошад, ки то замони мо омада нарасидааст.

Академик В.В.Бартолд дар бораи асари энциклопедии забонҳои туркӣ — “Девони лугати турк” чунин менигорад: “Ин асар аз асарҳои дигаре, ки ба забони арабӣ навишта шудаанд, фарқ мекунад. Онро муаллифи асар аз китобҳои гуногун хонда, рӯйбардор накардааст, балки бо чапмони худ дида, доништа навиштааст”.

Дар асари худ “Девони лугати турк” дар бораи урфу одатҳои халқҳои Осиёи Марказӣ, анъанаҳо, арзишҳо, рӯҳияи хоси маънавии он замон фикр баён кардааст. Ӯ дар бораи муҳаббату садоқат ба Ватан ҳарф зада, муқаддасу эҳтиром доштани он ва эҳтиёт намудани ҳар як чизеро, ки ба Ватан тааллуқ дорад, фазилати асосии инсонро вазифаи бани башар шуморидааст.

Гояҳои озодӣ, истиқлолият ва ватанпарварӣ инсонро ҳамеша ба ҳаракати ғайбӣ даъват менамояд. Инсоне, ки хоҳони озодӣ истиқлолият мебошад, ҳамеша барои он бояд мубориза барад.

¹ Зуннунов А. Педагогика тарихи. Т. 2004.

Маҳмуд Қошғарӣ дар бораи аҳли илм ва аҳамияти он дар камолоти рӯҳии инсон баҳои баланд додааст. Ӯ ҳикоя намудааст: “Дар замонҳои гузашта устодони бофазилате, ки ба қуллаҳои баланди илм расидаанд, бисёр панду насихатҳои мекарданд. Ҳангоми шунидан панду насихатҳои он олимони ба дили кас форамию оромӣ мебахшид”. Ин гуфтаҳои шаҳодат медиҳанд, ки Маҳмуд Қошғарӣ олами рӯҳии инсонро ба маънавият, илму фан, маърифату фарҳанг вобаста намудааст. Аз ин рӯ, ба толибони илм чунин хитоб менамояд: “Илму ҳикмат омӯз, дар илмомӯзии тақаббури макун, шахсе, ки ҳеҷ чиз наомӯхта, ба худтаърифкунӣ шугл меварзад, рӯзи имтиҳон, албатта шарманда мешавад”. Ва ӯ дар ин роҳ бо хоксорӣ пухта омӯхтани илмро маслиҳат медиҳад.

Қошғарӣ панду насихатҳои аҳли илму адабро аз худ карда, дар ҳаёт тадбиқи намуданро хислати хуб медонист. Ӯ ба таъсири таҷрибаи калонсолон, ба маънавияти инсон боварӣ дошт.

Шахси хубгуфтору хубрафтор шоистаи таҳсин аст. Яъне: “Ба дарахти сершох паррандаҳои мешинанд ва шахси хуб соҳиби таъриф асту ба сари ӯ суханҳои хуб саршор мешаванд”.

Қатъияту меҳнатдустӣ аз замонҳои қадим як хислати неки инсон мебошад. Чуноне ки дар урфият мегуянд, “Ҷомаи бомаслиҳат кӯтоҳ намеояд”, Маҳмуд Қошғарӣ ҳам одамонро барои бо маслиҳату машварат кор бурдан даъват мекунад ва таъкид менамояд, ки таҷриба ва маслиҳати дигаронро ба эътибор гирифта, корбарӣ намудан фазилати хуб аст.

Дар “Девони лугати турк” барои шарҳу баёни калимаҳои зарбулмасалу мақолҳои, ибораҳои рехта, шеърҳои, намунаҳои эҷодӣ таҳқиқи даҳанакии халқ фаровон оварда шудааст. Аз ҷумла, падаре, ки ба писараш насихат мекунад, чунин таъкид менамояд:

Шахси олимро ту дор эҳтиром,

Суҳанонашро гӯш кун ба тамои.

Ҳунари ӯро ту чун омӯхтӣ,

Амал кун акнун тибқи он калом.

(Тарҷумаи озод)

Маҳмуд Кошғарӣ дар “Девони лугати турк” дар бораи ҳалимӣ ба падару модар, ҳурмату эҳтиром нисбат ба калонсолон ва меҳмону меҳмондорӣ фикрҳои ҷолиб боқӣ гузоштааст. Вай талаб мекард, ки меҳмон бояд аз рӯи доираи имконият эҳтиром гардад. Ба назди меҳмон ҳамон таоми дар хона бударо ҳозир кардан иззату ҳурмат ҳисоб мешавад. Ба меҳмон ҳамеша бо назари хуб нигоҳ карданро таъкид намуда, бо чашми бад нигоҳ карданро фазилати бад мешуморад.

Маҳмуд Кошғарӣ дар “Девони лугати турк” оиди таълиму тарбияи ҷавонон фикрҳои ҷолиби диққат зикр кардааст ва онҳо дар замони мо ҳам аҳамияти худро гум накардаанд.

Инак, чанд афкори пурқимати педагогиву ахлоқии Маҳмуд Кошғарӣ аз “Девони лугати турк”:

Эй писар, аз ман панду насиҳат гир, барои боодоб ва ботарбия шудан бикӯш, то ки дар байни халқ ҳамчун олими тавоно машҳур шавӣ ва ҳамчунин дар байни онҳо илм ва адабро тарғиб намо.

Ба ҳешу табор, ҳаққи ҳамсояхо некӣ кун, ба ивази саволхое, ки аз онҳо мегириӣ, чизҳои пурқимматаре тайёр кун.

Илм, ҳикмат омӯз, ҳангоми омӯзиш ҳавобаландӣ ва мутакаббирӣ наkun, ҳеҷ чизро наомӯхта донотарошӣ маkun, шахсе, ки худро таъриф мекунад, вақти имтиҳон шарманда мегардад, афсӯс мекунад.

Дар ҳулық писари падар, албатта, ба падараш монанд мешавад.

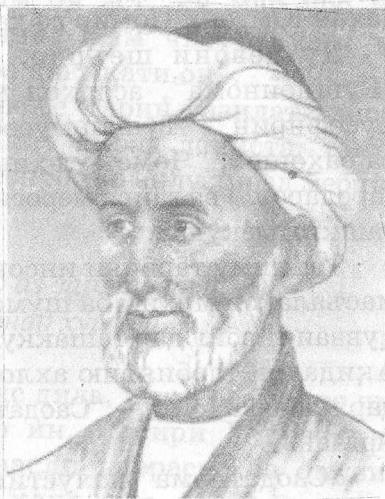
Ба халқ некӣ кун, онро (некиро) ба зерӣ об парто, ки онро дар рӯи об мебинӣ.

Моли одам душмани одам аст. Одами боақл чи хел онро дӯст дорад?

Ҷарзанди одам мурда меравад, агар некӣ карда бошад, номи некаш мемонад.

НОСИРИ ХУСРАВ (1004—1084)

Абӯмуинуддин Носири Хусрав¹ соли 1004 дар Ҷубодиён дар оилаи деҳқони давлатманди асилзода чашм ба олами ҳастӣ кушод. Падараш дар корҳои давлатӣ машғул буд. Носири Хусрав аз кӯдакӣ ба омӯзиши илмҳои замони худ, аз қабилӣ сарфу наҳв, забони арабӣ, илми адаб, фалсафа, табиӣ, тиб, ҷуғрофия, нучум, фикр ва ғайра пардохт. Дар ин давра Носири Хусрав асарҳои уламои машҳури Машриқзамин Форобӣ, Ибни Сино ва Юнони қадим Суқрот, Афлотун ва дигаронро бо шавқӣ тоҷомӯхт. Омӯзиши осори ин мутафаккирон ба ҷаҳонбинии Носири Хусрав таъсири калон расонд.

Солҳои ҷавонӣ дар дарбор ба дабири машғул шуд. Баъд ба Балх рафта, ба хидмати дарбори ҳукмронҳои Ғазнавӣ дарбмад. Вазифаи ӯ ҷамъоварии боҷу хироҷи давлатӣ буд. Дар натиҷаи андозҳои торочгарона табоҳ шудани аҳволи халқро дида, ӯ аз вазифа даст кашид.

Носири Хусрав ҳамроҳи бародар ва хизматгораш азми сафари Макка кард. Вале мақсади ӯ ҳаҷ набуд. Вай дар тӯли ҳафт сол (1046—52) Афғонистон, Эрон, Сурия, Фаластин, Ироқро саёҳат намуда, қариб ду сол, ки дар Миср зиндагӣ кард, мазҳаби исмоилияро пазируфт. Ба Балх баргашта, ба тарғибу ташвиқи ин ҷараёни динӣ шурӯъ намуд. Ин кори ӯ ба ҳукуматдорон маъқул набуд. Вай аз таъқибҳои Салҷуқӣён дар бисёр ғушаву канори Хуросон гурехта, ниҳоят ба

¹ Афзалов Х., Раҳимов Б. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. Душанбе. 1994. сах. 25.

Бадахшон омад. Ҳокими Бадахшон Али ибн Асад, ки маъжаби исмоилияро қабул карда буд, ўро дар паноҳи худ гирифт. Носири Хусрав то интиҳои умраш тарафдори халқи меҳнаткаш буд ва онҳоро ҳимоят намуд. Ў соли 1088 дар деҳаи Юмғони Помир аз ҳаёт чашм пушид.

Ду девони шеърҳо, маснавиҳои “Саодатнома” ва “Рӯшноинома”, асарҳои машҳури “Сафарнома”, “Зод-ул-мусофирин” (“Тупаи мусофирон”), “Вачҳи дин”, “Қушониш ва раҳониш”, “Қомеъ-ул-ҳикматайн”, “Хон-ул-ихвон” (“Хони бародарон”) ва ғайра мероси адабиву илмии Носири Хусравро ташкил мекунад.

Таълиму тарбияи инсон дар осори Носири Хусрав яке аз масъалаҳои муҳим ба шумор меравад. Ў ба хиради инсон, ба қувваи тарбия дар таъбақулбӣи инсон боварии комил дошт. Ақидаҳои тарбиявӣю ахлоқии Носири Хусрав пеш аз ҳама дар маснавиҳои ӯ — “Саодатнома” ва “Рӯшноинома” таҷассум ёфтаанд.

“Саодатнома” нахустин маснави Носири Хусрав буда, оиди масъалаҳои ахлоқӣ ва фалсафӣ, “Рӯшноинома” бошад, сити пайдоиши оламу одам, бунёди ҷомиа, ба табақаҳо тақсими шудани он, пайдоиши давлат, идораи он баҳс мекунад.

Мутафаккири бузург ба қувваи ақлу хиради инсон боварии комил дошт. Ба ақидаи ӯ, инсон тавассути илму дониш дунёро доништа мегирад. Бинобар ин инсон дар зиндагӣ бояд доимо кӯшиш намояд, ки соҳиби илму дониш гардад. Ба ақидаи ӯ, илм равшанидиҳандаи ақлу хирад, калиди дари ҳамаи мушкилоти зиндагӣ мебошад. Донишро гавҳари дил ва мушкилкушои инсонҳо шуморида, ба ақидаи ӯ, касе, ки бо илму дониш мусаллаҳ аст, дар зиндагӣ ҳамеша пирӯз мегардад:

Тан ба ҷон зинда аст, ҷон зинда ба илм,

Дониш андар кони ҷонат гавҳар аст.

Мисли Ибни Сино ва дигар бузургон Носири Хусрав ба қувваи маърифати инсон баҳои баланд меод. Вобаста ба дунавӣи дониши инсонӣ ӯ дарки рӯйдодҳои гуногуни оламо

ба ду тарзи дониш: ҳисси ва ақли тақсим намудааст. Ў мақоми илмро дар ҷараёни маърифат муайян карда, дар “Ҷомеъ-ул-ҳикматайн” навиштааст: “Илм он аст, ки мар ўро касб кардаанд”. Ў ки: “Агар гўянд: Илм чист? Гўем: илм тасаввурест аз мо мар чизеро ба ҳақиқати он”.

Носири Хусрав ақлу хирадро беҳтарин фазилати инсонӣ ва илму донишро ганҷинаи ақлу хирад доништа, тамоми боигарӣ ва муваффақиятҳои инсонро дар ақлу хирад мебинад, на дар боигарӣ:

Хирад беҳтар бувад аз зар, ки дорӣ,

Ки дар зар кас начинад ҳушёрӣ.

Шоир илмро дар амали шахс дида, илми беамалро чизи бефоидае доништааст. Бинобар ин, Носири Хусрав илму донишро ҳамду сано гуфта, насли наврасро ба омӯзиш, махсусан омӯхтани илмҳои ҳандасаю фалсафа даъват намудааст.

Носири Хусрав омӯзиши фанҳои дунявиро ҳам талқин намуда, ақидаи ҷудои илмро аз дин пешниҳод кардааст. Ў аҳамияти илму донишро тарғиб намуда, насли наврасро ба маърифатнокӣ хондааст. Ба ақидаи ў, “хўроки тан ин хўроки серғизост, барои ҷон (ақл) — илму дониш”.

Дар осори гаронмои Носири Хусрав одобу гуфтор, рафтору кирдори нек ва тарбияи ахлоқи ҳамида дар насли наврас мақоми муҳим дорад. Ў ахлоқи покро силоҳи муҳими озодии инсон ва мубориза алайҳи нобаробарӣҳои иҷтимоӣ доништааст.

Сарчашмаи асосии тарбияи ахлоқиро Носири Хусрав дар омӯзиши илму дониш медид. Ба ақидаи ў, инсон дар натиҷаи омӯзиш соҳибақл, доно ва поктинат мегардад:

То илм наомӯзӣ, некӣ натавон кард,

Бе сим наёяд дираму бе зар динор.

Носири Хусрав тарбия намудани ҳисси некӣ, нақўкорӣ, саховатмандӣ, адлу инсоф, ҷавонмардӣ, ҳаққағатгӯӣ, далерию

мардонағи, сидқу вафо, дўстию рафоқат ва ғайраро беҳтарин сифатҳои ахлоқии одамон шуморидааст. Донишманди бузург, инсонро пеш аз ҳама ба нақўкорӣ даъват намуда, некӣ ва роҳатрасониро фазилати хуби ахлоқии шахс шуморидааст:

Беҳин коре, ки андар зиндагонист.

Нақўхоҳӣ, ба кас роҳатрасонист.

Мутафаккир инсонро ба саховатмандӣ, адлу инсоф, ҷавонмардӣ ва нақўкорӣ даъват намудааст. Масъалаҳои дар рӯҳи дўстию рафоқат, бародарию инсондўстӣ тарбия намудани насли наврасро вай ба миён гузоштааст.

Носири Хусрав баробари тараннуми хислатҳои хуби инсонӣ, кирдори бади онҳоро низ маҳкум сохта, ҷавононро даъват намудааст, ки аз сифатҳои бади инсонӣ бипарҳезанд ва дар худ хислатҳои хуби одамиро бипарваранд.

Яке бухлу дувум хашму савум оз,

Чаҳорум макру панҷум шахвату ноз.

Шашум кибру ҳасад ҳар ҳафт ёрат.

К-аз ин ёрон ҳалал бигрифт корат.

Носири Хусрав қаноатмандиро сутуда, тамаъ ва тамаъкориро дар кирдору рафтори инсон маҳкум намудааст.

Вай суҳандонӣ ва дар мавридаш истифода бурдани онро беҳтарин сифати ахлоқии инсон ҳисобидааст:

Суҳан кам гӯю некӣ гӯӣ дар кор,

Ки аз бекор гуфтан мард шуд хор.

Носири Хусрав дар муқобили золимону бадкирдорон мардуми меҳнаткаш — ҳунармандону деҳқононро ситоиш мекунад. Ду боби “Саодатнома” (“Дар ҳаққи санъаткорон” ва “Дар ҳаққи кишоварзон”) ба мардони меҳнати бахшида шудаанд, ки баъди ҳазор сол ҳам қадри худро гум накардаанд:

*Чаҳонро хурраи аз деҳқон аст,
Аз ӯ гаҳ заръ, гаҳе бўстон аст.*

Носири Хусрав меҳнат ва меҳнаткашонро ҳамду сано гуфта, қайд мекунад, ки ободию хурраи, фаровонию хушбахтии олам ба меҳнат ва аҳли меҳнаткаш вобаста аст. Бо ақидаи Носири Хусрав, одами меҳнатдӯст дар зиндагӣ кӯшиш мекунад, ки касбу ҳунар омӯзад ва аз меҳнат ҳеҷ гоҳ ор намекунад. Ба ақидаи ӯ, одами хушбахт он касест, ки бо меҳнати ҳалол умр ба сар мебарад.

Донишманди бузург падару модарро аввалин тарбиятгари фарзанд доништа, ҷавононро даъват намудааст, ки эҳтироми падару модарро ба ҷо оранд, дар пирию дармондагӣ дастӣ онҳоро бигиранд. Беҳтарин хидмати фарзанд ва сифати неки ахлоқии ӯ дар он аст, ки бо хидмати шоистаи худ дили падару модар ва калонсолонро ба даст оварад. Чунончи, ӯ гуфтааст:

*Ба пирӣ хидмати модар, падар кун,
Ҷавонию чунун аз сар бадар кун.
Мазан аз таън бар эшон ба дил тир,
Дигарбора ту ҳам хоҳӣ шудан пир.*

Хулоса, аз таҳлили ақидаҳои таълиму тарбиявӣ ва пандомӯзии Носири Хусрав ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ӯ дар осори худ пеш аз ҳама ҷавононро ба омӯхтани илму дониш ва дар амал истифода бурдани он таълимӣ намуда, онҳоро ба хушрафторӣ, хушгуфторӣ, хушкирдорӣ, дӯстию рафоқат, инсондӯстӣ, покдоманӣ, меҳнатдӯстӣ, ҳурмату эҳтиром намудани падару модар, аҳли меҳнат, боварӣ ба оянда ва дигар сифатҳои неки даъват намудааст. Афкори таълиму тарбиявӣ ва ахлоқии шоир ҳоло ҳам қимати худро гум накардааст ва дар шароити ҳозира низ ҳамқадами мост.

НИЗОМУЛМУЛК (1017—1092)

Абӯали Ҳасан ибни Али ибни Исҳоқи Тӯсӣ, ки бо номи Низомулмулк машҳур аст, соли 1017 дар деҳаи Радакони вилояти Тӯс по ба арсаи зиндагӣ гузаштааст. Давраи кӯдакӣ ва таҳсили ибтидоиро дар зодгоҳаш гузаронида, баъдтар таҳсили худро дар мадрасаҳои шаҳрҳои Нишопуру Марв давом додааст.

Ӯ дар давраи таҳсил забони форсӣ, адабиёт, таърих, забони арабӣ, ҳикмат ва дигар илмҳои замонашро аз бар намудааст. Баъди таҳсил ба Балх рафта, ба хидмати Али ибн Шодон дохил мешавад. Давраи хидмат ӯ лаёқати баланд нишон дода, ба дарбори Салҷуқӣён (1037—1193) роҳ пайдо мекунад.

Алпарслони Салҷуқӣ, ки волии Хуросон буд, Низомулмулкро аввал мушовир, баъди ба мартабаи шохӣ расидан вазири худ таъин менамояд.

Дар давраи вазирии ӯ дар ҳамаи шаҳрҳои калони Эрон мактабҳо кушода мешаванд. Аз 15 марти соли 1079 тақвими навест, ки Низомулмулк тартиб дода буд (дӯсти айёми ҷавонӣаш Умари Хайём ба он тасҳеҳҳо мебарорад), қабул мегардад.

Ӯ ҳамчун вазири кордону бомаҳорат соҳиби иззату эҳтироми сулолаи Салҷуқӣён гашта, тамоми корҳои асосии идораи давлат ба зиммаи ӯ буд. Низомулмулк қариб 30 сол умури корҳои давлатии Салҷуқӣёнро дар даст дошт.

Низомулмулк дар натиҷаи ҷангҳои маҳрами нави султон Тоҷулмулк ва бадхоҳии зани Маликшоҳ Туркӯхотун аввал аз вазифа озод, баъд 15 январи соли 1092 қатл мегардад. Ҷасади ин аллома дар Исфаҳон дафн карда шудааст.

Дар замони вазирии худ ин марди бузургу кордон, ғозилу донишманд фарҳанги халқро, аз ҷумла, системаи таълиму тарбияро нисбат ба даврони пешинаи таърихӣ то андозае ба авҷи пешравӣ расонид. Ӯ нисбати илму маориф ғамхорӣ зоҳир намуда, дар ривҷи забону адабиёт хидмати босазо кард. Вай бо асари худ “Сиясатнома” ба

ҳаёти сиёсӣ, адабӣ ва фарҳангии халқҳо таъсири зиёд расонида, маҳбубу мақбул гардид.

“Сиёсатнома”-ро Низомулмулк солҳои 1091—1092 таълиф кардааст. Он дар сиёсати давлатдорӣ яке аз аввалин асарҳост, ки ба забони тоҷикӣ тасниф шудааст. Он дар аввал аз 39 фасли мухтасар иборат буд. Аммо пас аз 13 соли қатли ӯ бо дасти котибе ба он 11 боби нав илова карда шуд ва то замони мо “Сиёсатнома” дар 50 фасл омада расидааст. Дар асар мушоҳидаҳои муаллиф, ки дар зарфи солҳои вазирӣ аз одоби ахлоқ ва салтанату сиёсати ҳукуматдорон ҳосил карда буд, ҷамъбаст гардидааст.

Яке аз хидматҳои бузургтарини Низомулмулк дар соҳаи таълиму тарбия аз он иборат аст, ки ӯ пеш аз ҳама ба сохтани мактабу мадрасаҳо иқдом намудааст. Дар давраи садорати ӯ дар Нишопур, Балх, Ҳирот, Марв, Омул, Исфаҳон, Басра, Бағдод ва дигар шаҳрҳо мадрасаҳо бино гардида, дарҳои худро ба ташналабони илм боз кардааст.

Муҳимтарин ва бузургтарини ин мадрасаҳо мадрасаи Бағдод буд. Мадраса ба шарафи барпокунандаи он “Низомулмулк” номгузори шуд. Ҳар як мадраса замини зироаткорӣ, гармоба, коргар ва буҷаи махсус дошт. Барои кормандони мадраса, муаллимон, воизон, китобдорон, донишҷӯён ва ғайра маоши муайяне дода мешуд.

Вазъияти молику пулии мадрасаҳо ва тартибу низоми онҳо хуб ба роҳ монда шуда буд. Дар мадрасаҳо барномаҳои дурусти таълиму тарбия ва тамоми воситаҳои таълим фароҳам оварда шуда буданд. Гоҳо ҳуди Низомулмулк ба мадрасаҳо рафта, бо донишмандон, муаллимон ва донишҷӯён сӯҳбатҳо меорост ва аз аҳволи зиндагонии онҳо бохабар мегардид, ба онҳо кӯмаки молику пулӣ мерасонд.

Дар “Низомияҳо” беҳтарин фозилону донишмандони он давр, чун Шайх Абӯисҳоқи Шерозӣ, Имом Муҳаммади Ғаззоли ба тадрис машғул буданд. Баъдтар Анварӣ, Зоҳирӣ, Форобӣ, Рашиди Ватвот, Саъдии Шерозӣ барин олиму мутафаккирон ва шоиру нависандагон дар ин мадрасаҳо таҳсили илм намуданд.

Иқдомиоти Низомулмулк ба тараққиёти минбаъдаи фарҳанги форсизабонон таъсири калон расонд. Дар пайравии ӯ бисёр ашхоси пешқадами он давра ба сохтмони мадрасаҳо, чопи китобҳо ва ривочи фарҳанги ниёғони худ камар бастанд. Баъди вафоти ӯ ҳам дар бисёр шаҳрҳо мадрасаҳои зиёде бунёд шуданд. Наҳзати Низомулмулк дар тақомули забони форсӣ арабӣ, илми риёзиёт, таъриху фалсафа, тиб, ахлоқ ва ғайра муассир буд ва дар ду асри баъдина пойдор монд.

Чӣ тавре ки дар боло қайд намудем, “Сиёсатнома” асари ягона ва барҷастаи Низомулмулк ба шумор меравад. Низомулмулк беадолатӣ, зулму истибдод ва ваҳшонияти амиронро шоҳони он давраро дида, хостааст, ки ба воситаи ин асар ба онҳо таъсир расонад. Мақсади асосии барқарор намудани адлу инсоф, ҷорӣ намудани тарзи оқилонаи давлатдорӣ, поквичдону порсо будани шоҳон ва арбобони давлатӣ ба ободонии кишвар, осоиштагии деҳқонону раият ва ғайра мусоидат мекард. Ғайр аз ин, Низомулмулк дар “Сиёсатнома” як силсила фикрҳои панду ахлоқӣ, тарбиявӣ, маърифатпарвариро дар бораи тарбияи инсон овардааст, ки онҳо имрӯз ҳам қимати худро гум накардаанд ва ба насли оянда низ хизмат хоҳанд кард.

Низомулмулк ба нақши илму дониш баҳои баланд дода, инсонро ба омӯзиши он даъват намудааст. Ӯ илму донишро сарчашмаи асосии пешрафти ҳар як шахс мешуморад. Вай шоҳону амиронро даъват намудааст, ки ба ҳар як шахс мувофиқи илму дониш, ақлу хирад вазифаҳои давлатӣ пешниҳод намоянд. Агар шахс дар иҷрои кори худ ноўҳдабарой, густоҳӣ, беадабӣ, беадолатӣ, хиёнат ва дигар аъмолҳои бади инсонӣ зоҳир намояд, ӯро иваз намудан лозим аст. Чунончи, ӯ навиштааст: “... дониши зердастонро бар андозаи хеш бидорад ва ҳар якеро ба қадри мартабаву маҳалле ниҳад ва хизматгорону касони эшонро аз миёни халқу мардумон баргузинад... агар аз касе аз хизматгортон ва гумоштагон ношоистагиву дароздастӣ падида ояд... ҳеҷ ибто накунад, ӯро ба касе дигар, ки шоиста бошад, бадал кунад...”.

Ў подшоҳон ва амиронро ба халқдўстӣ ва халқпарварӣ даъват намудааст. Пойдории мулку давлат ва ободии онро аз беҳбудии аҳволи зиндагии халқ ва меҳнати ӯ дидааст: “Чун дуои халқ ба некӣ пайваста гардад, он мулк пойдор бувад ва ҳар рӯз зиёдат бошад, он малик аз давлату рӯзгори худ бархӯрдор бувад”.

Низомулмулк ба одамон панд медиҳад, ки масъалаҳои зиндагиро бо кордидагон, донишмандон, пирони ботаҷриба, ва бо маслиҳати якдигар ҳал намоянд. Чунончи, Низомулмулк фармудааст: “Тадбир бо доноёну пирон ва ҷаҳондидагон бояд кард”, ё ки “тадбири яктана чун зӯри думард ва тадбири даҳтана чун зӯри даҳ мард ва ҳар чӣ бештар — қавитар” ё ки “ҳеҷ шугле бемашварат некӣ наёяд”.

Ҷавонмардӣ, нақӯкорӣ, мурувват нисбат ба фақирон ва нон додан ба мардумро яке аз хислатҳои беҳтарини инсонӣ шуморидааст: “Ҳеҷ коре беҳ аз ҷавонмардӣ нест. Ба ҳама рӯзгор дар қуфру ислом хислате неқӯтар ва писандидатар аз нон додан набудааст ва нахоҳад будан...”.

Дар ҳал намудани масъалаҳои зиндагӣ инсон бояд ба ақлу фаросат ва дониши худ такя намояд. Дар қору зиндагӣ инсонро ба сабури, нуктасанҷӣ, таҳқиққорӣ ва дақиққорӣ даъват менамояд: “Шитоб набояд намудан дар қорҳо, ки он гоҳ, ки пушаймон шаванд, суд надорад”.

Низомулмулк одамонро ба нақӯкорӣ таъшиқ намуда, онҳоро даъват намудааст, ки дар зиндагӣ кӯшиш намоянд, то аз худ фақат аъмоли нек боқӣ гузоранд. Ба ақидаи ӯ, “ҳамаи ранҷҳои дунё аз ҷиҳати номи неқӯст...”.

Хулоса, Низомулмулк чун марди оқилу доно, илмдўсту мардумшинос, маърифатпарвару ҳомии фарҳанг ва тарафдори фуқарою тиждастон, одамон, махсусан, шоҳонро ба адолатхоӣ, инсонпарварӣ, олиҳиммати ва дигар сифатҳои ҳамидаи инсонӣ даъват намудааст.

Осори Низомулмулк дорои андешаҳои баланди тарбиявӣ буда, чи тавре, ки худӣ ӯ навиштааст “... аз хондани ин китоб маломат наафзояд, ки дар ин китоб ҳам панд асту ҳам ...”.

КАЙКОВУС (1020—1099)

Кайковус ибни Искандар ибни Қобус мутахаллис ба Унсурулмаоли соли 1020 (212 ҳичрӣ) таваллуд ёфтааст. Бобои ӯ Қобус ибни Вапмгир (Шамсулмаоли) шахси донишманд ва бофарҳанг буд. Ӯ ба адабиёту забон ва таърих алоқамандӣ дошт, олимону фозилони вақтро парасторӣ менамуд ва бо забонҳои форсӣ ва арабӣ шеърҳо эҷод мекард. Кайковус дар чунин оилаи бомаърифат тарбия ёфта, ба тамоми илмҳои замонаи худ мароқи калон зоҳир мекард.

Дар Гургон зери таъсири таълимоти Абӯалӣ ибни Сино ба омӯзиши тиб пардохт. Ҳамчунин аз илмҳои нучум, ҳайъат, шеър ва ғайра ба хубӣ огоҳӣ пайдо кард. Ӯ, махсусан, дар илми тиб ва мусиқӣ маҳорати баланд дошт.

Унсурулмаолии Кайковус ҳамчун яке аз ҳокимони сулолаи Зиёриён шахси ниҳоят донишманд ва соҳиби таҷрибаи фаровони ҳаётӣ буд. Ҳамаи таҷриба, дониш, сабақҳои зиндагӣ ва панду андарзҳои ӯ дар “Қобуснома” гирд омадааст. Ин асари ӯро “Насихатнома” ҳам мегуянд.

“Қобуснома” ягона асари ӯст, ки дар синни 63-солагӣ (1083) навиштааст. Ин асарро Кайковус дар тарбия ва насихати фарзандаш Гелоншоҳ эҷод кардааст.

“Қобуснома” аз 44 боб иборат аст. Бобҳо дар шинохтани ҳақиқӣ падару модар, дар фурутанӣ ва афзудани ҳунар, дар парвариши фарзанд ва оини он, дар дӯст парвардан, дар расми деҳқонӣ ва пешоварӣ, дар оини ҷавонмардӣ ва ғайра панду андарзҳоро фаро гирифтаанд. Барои тақвияти фикраш Унсурулмаолии Кайковус дар “Қобуснома” ҳикоятҳо ҳам овардааст. Барои таъсирнокии ҳикоятҳо муаллиф дар асараш аз шеърҳои шоирони ҳамасри худ низ истифода бурдааст.

“Қобуснома” ба бисёр забонҳои дунё тарҷума шудааст.

Кайковус дар “Қобуснома” аз ҷумла навиштааст: “...Эй писар, чун ман номи хешро дар доираи гузаштагон ёфтам, маслиҳат чунон дидам, ки пеш аз он ки номае азл ба ман

расад, номае дигар дар накӯҳиши рӯзгор ва созиши кор ва баҳра ҷустан аз некномӣ ёд кунам... ту худ ба ҷашми ақл дар сухани ман нигарӣ ва аз ин пандҳо фузунӣ ёбӣ ва некномии ду ҷаҳон ҳосил кунӣ. Агар ту аз гуфтори ман баҳраи нек наҷӯӣ, ки касони дигар бошанд, ки шуниданду кор бастанӣ некӣ ганимат донанд. Ва агарчи сиришти рӯзгор бар он ҷумла омад, ки ҳеҷ фарзанд панди падари хешро ба кор набандад, ҷӣ оташе дар ботини ҷавонон аст, ки аз рӯи гафлати пиндошти хеш эшонро бар он дорад, ки дониши худро бартар аз дониши пирон бинанд. Агарчи моро ин маълум буд, аммо меҳру шафқати падарӣ нагузошт, ки хомӯш бошам”.

Кайковус дар “Қобуснома” аз боби панҷум сар карда, масъалаҳои таълиму тарбияи инсонро пешкаши хонандагон намудааст. Насиҳатро аз моҳияти инсон шурӯъ намуда, дар бобҳои воқасин дар бораи таълиму тарбияи фарзанд, аз омӯзиши илму паҳлӯҳои гуногун тадриҷан то ба дараҷаи давлатдорӣ расидани ӯ суҳан меронад.

Ба ақидаи Кайковус мақсади таълиму тарбия тифлро ба зиндагии шоиста тайёр намудан ва дар ӯ ахлоқи нақў тарбия кардан аст. Барои дуруст таълиму тарбия гирифтани фарзанд ӯ барномаи зерини таълимиро пешниҳод кардааст: қуръон, ахлоқ, адаб ва дониш (забон, адабиёт, арӯз, таърих, забони арабӣ), риёзиёт, ҳунар ва касб, варзиш (тарзи истифодаи аслиҳа, аспсаворӣ ва шиноварӣ).

Кайковус ба қувваи беохири хираду дониши инсон боварии комил дошт. Ў бо боварӣ гуфтааст, ки инсон қодир аст ҳама чизро донанд ва аз худ намояд, ғайр аз худо. Ў вазифаи инсонро аз се чиз иборат медонист: аввал хирадмандӣ, дуюм ростқавлӣ ва сеюм мардумнавозӣ.

Мувофиқи ақидаи ӯ, инсон соҳиби ҳисҳои гуногун аст. Онҳоро Кайковус ба ду тақсим намудааст. Якум, ҳисси баданӣ: шунавоӣ, биноӣ, шомиа (бӯӣ), ламс ва зоиқа (лаззат), ки дар инсон аз таъсири материя пайдо мешавад. Дуввум, ҳисси маънавиёт: хотира, тафаккур, нутқ, тасаввурот, ки дар инсон аз таъсири рӯҳ пайдо мешавад.

Гайр аз ин, ба ақидаи ӯ, дар инсон маънавиёти сеюм вучуд дорад, ки ҳисси сарчашмаи ӯ шуда наметавонад. Инҳо одамгарӣ, хирадмандӣ ва камолот аст. Ин сифатҳо дар сиришти одамон дар натиҷаи зуҳуроти хиради оли пайдо мешаванд. Бинобар ин, қайд мекунад ӯ, тан бедории ҳаёт аст, зиндагӣ рӯҳ ва рӯҳ ақл аст.

Гуфтори Кайковус дар бораи фарқи байни дониш ва хирадмандӣ аз он ҷиҳат дорои аҳамият аст, ки аввал, ӯ баъзе умумиятҳои байни одаму ҳайвонро қайд намуда, ба ақидаи ягонагии пайдоиши инсон ва ҳайвонот наздик мешавад; сониян, бартариҳои инсонро нисбати ҳайвонот нишон дода, ба таври соддалавҳона сифати фарқкунандаи ҷиҳатҳои психикии одаму аз завоқи табиӣ (инстинкт) ҳайвонот нишон медиҳад.

Кайковус кӯшиш намудааст, ки фарқияти донишро аз хирадмандӣ, хирадмандиро аз дониш муайян созад. Баъди муқоисаи равонии (психикӣ) одам аз ҳайвон, Кайковус ба таҳлили масъалаи фарқияти байни одамон аз рӯи ақлноки ва қобилиятноки мегузарад. Мувофиқи ақидаи ӯ, одамон аз ҷиҳати қобилиятноки аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Вале ба фикри Кайковус, шахс тавассути тарбия метавонад соҳибақл шавад. Ақлро ӯ ба ду тақсим кардааст: ақли табиӣ ва ҳосилшуда.

Кайковус омили асосии тапаққулёбии шахсияти инсонро дар тарбия мебинад, вале таъсири муҳит ва ирсиятро инкор намекунад. Аз ҷумла ӯ мегӯяд: “Агар бачаро падару модар тарбия накарда бошанд, пас ӯро рӯзҳо ва шабҳо тарбия мекунанд”. Чунин ақидаҳои педагогии Кайковус дар шароити онвақтаи Шарқи исломӣ, ки ирсиятро дар тапаққулёбии шахс аввалиндараҷа мешумориданд, хеле пешқадам буд.

Ба хирад, Кайковус баҳои баланд дода, инсонро ба хирадомӯзӣ даъват намудааст. Ӯ таъкид кардааст, ки инсон тавассути хирадмандӣ метавонад соҳиби ному шӯҳрат, молу мулк, обрӯву эътибор мегардад. Вай хирадро манбаи сарчашмаи асосии ҳунаромӯзӣ дониста, хирадери, ки ба ҳунар ва ахлоқ пайваست нест, мисли тани беҷома ва шахси

бесират медонад: “Ал-адабу сурат ул-ақлӣ” (Адаб нишнонаи хирад аст).

Ба фикри ӯ, инсонро ҳунараш, кори некаш дар ҷаҳон ҷовидон мегардонад. Кайковус шараф, бузургӣ, ақлу заковати инсонро дар ҳунармандии ӯ медонад, на аз нажоду насабаш. Вай беҳтарин ҳунарро ҳунари сухандонӣ ва суханронӣ донистааст. Ӯ мегӯяд, ки инсон бояд фақат сухани ҳақ гӯяд, аз сухани дуруғ ва тӯҳмат бипарҳезад. Вай сухани наку ва рост гуфтанро беҳтарин сифати инсонӣ шуморидааст.

Кайковус ба омӯзиши илму дониш диққати зиёд дода, ба фарзандонаш панд медиҳад, ки аз хурдӣ на ба ҷамъ кардани молу сарват, балки ба омӯзиши илму дониш, ки ганҷи бебаҳост, машғул шаванд. Илму ҳунар, мегӯяд ӯ, ба осонӣ ба даст намеояд ва аз ҳар кас меҳнату машаққати зиёдеро талаб мекунад. Кайковус ҳамчун шахси пуртаҷрибаву рӯзгордида барои омӯхтани илму дониш, пеш аз ҳама, тарки қоҳиливу танбалии ва ба меҳнат одат карданро талқин намуда менависад: “Қоҳилии фасоди тан бошад... Аз баҳри он ки тани моро таҳарруки табиӣ нест ва ҳар ҳаракате, ки тан кунад, ба фармон кунад на ба мурод ва ҳаргиз ту нахоҳӣ ва нафармой, тани тӯро орзуи қор кардан набошад. Пас ту тани худро ба ситам фармонбардор гардон ва ба мақсад ӯро ба тоат овар...”.

Вай неки ва наққорино беҳтарин сифати инсонӣ шуморида мегӯяд: “Муқаддимаи неки шарм аст ва муқаддимаи бадӣ бешармист”. Оиди неқномӣ фармудааст: “бо номи неки мурдан беҳ, аз он ки бо номи бад зистан”.

Кайковус мегӯяд, ки беҳтарин сарчашмаи омӯхтани ҳаёт пирони барноӣ доноӣнд. Ҷавон набояд ҳаёти худро ба қорҳои беҳуда сарф кунад, чунки бадмастӣ ва бекорӣ инсонро ба пастӣ мебарад. Вай даъват менамояд, ки ҷавонон одоби меҳмондорӣ ва ба меҳмонӣ рафтанро хуб омӯзанд.

Ӯ сарфаву сариштақорино талқин менамояд. Чизи бисёр ҷамъ кардан ба фикри ӯ, ғоидаи надорад, чунки то ҳол касе пас аз сари худ чизеро ба ғур набурдааст.

Кайковус дӯстиро беҳтарин ганҷинаи инсон мешуморад. Ӯ гапшаву баргапша таъкид менамояд, ки дар интиҳоби дӯст

сахлангорӣ набояд кард, ба душманони дӯст набояд меҳрубон шуд. Дӯстие, ки бо чизу мол аст, аз ӯ дурӣ ҷӯй. Ба дӯсти беҳирад ҳаргиз дӯсти нақун, ки дӯсти беҳирад ба инсон бадие кунад, ки сад душмани доно ба ӯ нақунад.

Сафар кардан, дунёро бо ҷашми хеш дидан ва санҷиданро яке аз омилҳои муҳими тарбияи инсон шуморидааст. Ҷаҳонбинӣ ба рӯзгору зиндагии инсон кӯмак расонида, ӯро маънан ва ахлоқан тарбия менамояд, чунонки, гуфтаанд: “Лайсал-хабару к-ал-муъояна” (Шунидан кай бувад монанди дидан).

Кайковус дар шинохтани ҳақиқи падару модар меғӯяд: Эй писар, хиради фарзанд дар ҳурмат ва нигоҳбонии худ ва асли худ, яъне падару модар аст. Зеро онҳо аз баҳри ту кештанро ба куштан диҳанд. Он фарзанд, ки хирад роҳнамоӣ ӯ бувад, аз меҳри падару модар ҳолӣ нест.

Зинҳор, эй писар, падару модаратро ҳор мадор. Падару модар бунёдгузори неки ва нафси туанд. Агар ту дар ҳақиқи эшон гунаҳкор бошӣ, сазои ҳеҷ неки нестӣ...

Бо падару модари худ неқ бош, то рӯзе фарзандонат низ бо ту нақӯ бошанд. Зеро он ки аз ту зояд, ҳамон тамаъ дорад, ки аз падару модар дорӣ. Зеро ба масал одаме ҳамачун мева аст ва падару модар ҳамачун дарахт. Ҳарчанд дарахтеро нигоҳубин беш кунӣ, мева аз ӯ нақӯтару беҳтар ёбӣ. Ва чун падару модарро ҳурмату шафқат бештар кунӣ ва бештар қабул шавад ва бо хушнудии онҳо наздиктар бошӣ.

Яке аз масъалаҳои муҳими тарбия, ки ба он Кайковус аҳамияти зиёде додааст, тарбияи ҷисмонии наврасон аст. Дар бобҳои 13, 16, 17 ва 19 ба таври муфасссал дар ин бора сухан меравад. Дар тарбияи ҷисмонии инсон ӯ, пеш аз ҳама риоя намудани тартиби рӯз (режим)-ро дар зиндагии муҳим шуморидааст. Чунончи, ӯ чунин гуфтааст: “...хирамандону бузургон, бисту ҷаҳор соати шабонарӯзро ба корҳои хеш бибахшанд. Миёни ҳар коре вақте ниҳода ва ҳадду андоза падида карда, то корҳои эшон ба якдигар наомезад”. Ва аз ҷумла ӯ тавсия менамояд, ки шабонарӯзро ба се қисм тақсим намуда, ҳар як ҳашт соатро ба таври гуногун гузаронанд.

Вай дар таълимоти худ хоби рӯзонро ҳамеша тавсия намекунад, вале тобистон як соат хоб рафтавро ҷоиз мешуморад. Кайковус тавсия менамояд, ки барои солим нигоҳ доштани организм дар як шабонарӯз ду маротиба хӯрок хӯрдан лозим аст: саҳарӣ — хӯроки сабук ва баъд хӯроки нисфирузӣ. Ӯ хӯроки бегоҳирузиро тавсия намекунад. Тибқи нишондод ва аз рӯи тавсияи ӯ хӯрокро саросема нашуда, истеъмор бояд кард.

Ӯ тавсия намудааст, ки ҳар як кас бояд ва ҳатман ба тозагии бадани худ аҳамият диҳад ва баъди ҳар ду рӯз ба гармоба равад. Ба гармоба бо шиками сер рафта, дар он ҷо бисёр истодан ва баъди гармоба дар кӯча гаштанро Кайковус салоҳ наметонад.

Кайковус варзиш, махсусан бозии шохмот ва чавгонро чун воситаи беҳтарини тарбия тавсия намудааст. Шиноварӣ ва тарбияи ҳарбиро муҳимтарин омили таъкику ва рушди инсон шуморидааст.

Омуختани касбу ҳунаро Унсуролмаолии Кайковус яке аз омилҳо ва нишондоди асосии ҷараёни тарбия шуморидааст. Биноан, 13 боби (аз 31 то 44)-и “Қобуснома” ба ин мавзӯ бахшида шудааст.

Кайковус дар “Қобуснома” дар бораи касбҳои гуногуни рӯзгори одамон, аз қабилӣ то либилӣ, тичорат, тиб, надимӣ, котибӣ, деҳқонӣ, сипаҳсолорӣ ва ғайра маълумоти муфассал додааст.

Бо андарзҳои худ Кайковус тавонистааст, ки насли наврасро ба меҳнату меҳнатдӯстӣ, эҳтиром намудани марди меҳнаткаш даъват намудааст. Вай ҳамаи касбҳои одамони дунёро муҳим ва муфид шуморидааст. Ҳунар ва ҳунаромӯзиро барои ҳар як фард нанг не, балки шараф донистааст.

Ақидаҳои педагогии Кайковусро ба тариқи хулоса метавон чунин ба ҷамъбаст расонид:

а) Кайковус боварӣ дошт, ки одамон ба воситаи хиради худ қодиранд оламо дониста гиранд. Ҳамин тариқ, вай характери объективӣ доштани хиради инсонро эътироф намудааст;

б) ба ақидаи ӯ, ахлоқу рафтори аъзоёни алоҳидаи ҷамъиятро шароити зиндагӣ ва касби онҳо муайян месозад;

в) аҳамияти донишро дар зиндагии инсон дар сурати истифода дар амалия эътироф намудааст;

г) инсонро даъват намудааст, ки аз тамоми неъматҳои табиат истифода ва аз онҳо ҳаловат барад;

д) муносибати гуманистона ва оқилонро нисбати инсон талқин намудааст;

е) тавсияҳои муфиде оид ба тарбияи ҷисмонӣ додааст;

ё) имконияти дар ҷавонон тарбия намудани сифатҳои зерин: далерӣ, мардонагӣ ва матонатро таълиғ намудааст;

ж) Кайковус аввалин маротиба дар таърихи афкори педагогӣ ақидаи ба насли наврас дар интиҳоби касб ёри расониданро пешниҳод кардааст;

з) ӯ аҳамияти омӯхтани касбу ҳунари гуногунро барои инсон зарур шуморидааст. Ба меҳнати ҷисмонӣ баҳои баланд дода, дар одамон тарбия намудани ҳисси ҳурмату эҳтиром нисбати мардуми заҳматкаш ва мардони меҳнатқаринро талқин намудааст.

Юсуф Болосоғунӣ¹ тахминан солҳои 1016—1018 дар мавзеи Еттисуви шаҳри Кӯзӯрда (Болосоғон) таваллуд ёфтааст. Дар бораи ҳаёт ва фаъолияти эҷодии ӯ маълумотҳо хеле каманд. Баъзе паҳлӯҳои ҳаёти шоир аз асари худи ӯ ва баъзе сар-чапиҳо равшан мешаванд.

Юсуф Хос Ҳоҷиб забонҳои форсӣ ва арабиرو мукаммал меомӯзад. Асарҳои ба ин забонҳо эҷодшудаи динӣ, бадеӣ, инчунин адабиёти хаттии турк ва эҷодиёти шифоҳии халқро мутолиа менамояд. Дар бораи сурудҳои қадимаи туркӣ, маданияти халқҳои хитой, мугул, ҳинд, эрон, фалсафаи Юнон ва ҳаёти маънавии давраи худ маълумотҳои зиёде ҷамъ менамояд.

Тахминан дар синни 50-солагӣ шоир достони машҳури худ “Қутадғу билиг” (“Илме, ки ба сӯи бахту саодат мебарад”) -ро таълиф менамояд. Он дорои 65 ҳазор байт аст. Достон аз рӯи анъанаҳои Шарқӣ ҳамчун панднома тартиб дода шудааст. Асар аз 73 боб иборат буда, 11 фасли аввалаш дебоҷа аст. Дар ин фаслҳо ҳамду наът, шарҳи қарохониҳо, мақсади таълифи асар, ҳафт ситора ва дувоздаҳ бурҷ, манфиати забондонӣ, узри муаллиф, дар бораи наққорӣ, аҳамияти илм омӯختан, ба китоб ном ниҳодан, афсӯсу надомат аз пирӣ ва ғайра ҷой гирифтаанд. Аз фасли 12 сар карда, шоир ба баёни воқеаҳо мегузарад. Вале дар асар сужети ягона вучуд надорад. Достон дар асоси баҳсу мунозираи чор қаҳрамони асосӣ — Кунтуғди — рамзи адолат, вазир Ойтӯлди — рамзи бахт ва

¹ Зуннунов А. Педагогика тарихи. Т. 2004.

давлат, писари вазир Ўгдулмуш — ба сифати рамзи ақл ва хеши вазир Ўзгурмиш — ба тимсоли қаноат таркиб ёфтааст. Дар рафти мунозираҳо масъалаҳои асосии ҳаёти вобаста ба ҳам баён шудаанд. Яъне, ба воситаи баҳсҳои қаҳрамонҳо шоир мақсад ва ғояҳои худро ифода кардааст.

Шоир баъди ба итмом расондани достони “Кутадгу билиг” онро ба ҳукмдори ҳамондавраи қарохониён — Тамғочхон пешкаш менамояд. Баъди писанди дoston хон ба шоир унвони “Хос Ҳоҷиб”-ро раво мебинад. Ҳамин тавр муаллифи асари “Кутадгу билиг” бо номи Юсуф Хос Ҳоҷиб машҳур мегардад.

Қариб 200 сол боз шарқшиносону адабиётшиносон ба таҳқиқу тадқиқи “Кутадгу билиг” машғуланд. Дар омӯзиши ин асар В.В. Радлов, Ҳ. Вамберй, С.Е. Малов, В.В. Бартолд, Е.Э.Бертелс, И.В.Стеблева, О.А.Валитова, Қ.Каримов, С.Муталлибобоев, Н.Маллаев, Б.Тўхлиев ва дигарон корҳои шоёни диққатро ба ҷо оварданд.

Юсуф Хос Ҳоҷиб илмро басо қадр кардааст. Ў дар хусуси дарки илм ва илмдонӣ, зарурати фаҳмиши он, ҳамбастагии зичи илмдонӣ ба тарбия, мавқеи аҳли илм дар ҷомеа гуфтааст:

*Дошта бошад ҳар кӣ ақл, илм, зеҳн,
Ситоиш кун варову марди комил дон.
Фаровон бошад касеро ақлу донишу илм,
Агарчи ҷавону хурд аст, васфаш бихон.¹*

Алломаи бузурги педагогикаи Шарқ Юсуф Хос Ҳоҷиб ба воситаи таърифу тавсифи илму фан ва аҳамияти маърифат одамонро ба собитқадамона омӯхтани илм ва гирифтани дониш ташвиқ менамояд. Ба фикру ӯ, дар асоси тамоми корҳои хайр ва амалҳои неки дунё илму маърифат қарор дорад, ба туфайли зиеи илм зулмати ҷаҳолатро пароканда, фикри равшан ва нури маърифатро дар олам интишор менамояд. Ҳар як шахси солимфикр бояд аз корҳои мавҷуди дунё воқиф бошад, барои ин лозим аст, ки пайғирона илм омӯзад, дар роҳи касби маърифат ҳамвора саъю ҷадал намояд.

¹ «Ҳикматлар хазинаси». Тошкент. «Ёш гвардия», 1997, саҳ. 70.

Дар асари “Кутадгу билиг” воқеаҳои иҷтимоӣ, ахлоқии он давра акси худро ёфтааст. Юсуф Хос Ҳоҷиб дар мулоҳизаҳои педагогии худ фикри бо халқ ҳамроҳ будан ва адолатпарвариро тараннум намудааст. Вай орзу дошт, ки ҳар як инсон ба қуллаҳои баланди камолот расад.

Юсуфи Хос Ҳоҷиб оиди илму дониш мегуфт, ки чизи надоништаи одам, муаммои сарбаста нест. Ба туфайли илму дониш ҳатто ба сӯи осмон ҳам роҳ ёфтан мумкин аст.

Дар “Кутадгу билиг” хусусиятҳои тарбияи иҷтимоӣ ва оилаӣ дар асри XI, бахши фан дар мактабҳо, маъсалаҳои таълими ақлӣ, ахлоқӣ ва ҷисмонӣ баён ёфтаанд. Ба фикри муаллиф, бузургии инсон дар ақлу идрок, қобилияти суҳангӯӣ ва ҳунармандӣ аст. Хондан дар рӯҳияи инсон вучуд дорад, вале илм бо омӯхтану меҳнат ба даст меояд:

*“Кучое, ки заковат ҳаст, шўҳрат бошад,
Касе, ки дониш дорад, бузург бошад.
Заковатманд меҳонаду босавод медонад,
Босаводу заковатманд ба орзу расад”.*

Шоир тарбияи фарзандонро аз аввали рӯзҳои таваллуди онҳо оғоз намуданро тавсия медиҳад. Ба тарбияи духтар ва писар аҳамияти калон дода, фармудааст, ки бояд ба хусусиятҳои шахсӣ ва ҷинсии онҳо эътибор дода шавад.

Юсуф Хос Ҳоҷиб ба ҷавонон омӯхтани ҳунарҳои гуногунро тавсия намуда, таъкид мекунад, ки ҳунармандони баландхаттасос асоси инкишофи ҳаёти ҷамъиятӣ мебошанд.

Муаллиф дар тарбияи наврасон мавқеи баланди падару модаронро таъкид карда, онҳоро ба таълиму тарбияи фарзандон ва интиҳоби роҳи ҳаёт даъват менамояд. Ба тарбияи ақлии наврасон эътибор дода, меғӯяд, ки қисмҳои таркибии тарбия бояд ба ҳам вобаста бошанд.

Юсуф Хос Ҳоҷиб бо асари “Кутадгу билиг” дар тараққиёти тафаккури иҷтимоӣ-сиёсии Шарқ, тарбияи ахлоқӣ, соҳаҳои таълиму тадрис, инчунин инкишофи тафаккури бадеӣ ҳиссаи беназир гузоштааст. Фикрҳои педагогии вай мероси бебаҳои мост. Онҳо барои имрӯз ҳам аҳамияти бузург доранд.

УМАРИ ХАЙЁМ (1040—1122)

Шоир, файласуф, риёзидон, Гиёсуддин Абулфатҳ Умар ибни Иброҳим¹ соли 1040 дар Нишопур дар оилаи хаймадӯз таваллуд ёфтааст. Умари Хайём таҳсили илму донишро дар зодгоҳаш Нишопур гирифт. Ӯ аз хурдсолӣ ба омӯхтани илмҳои замонааш кӯшиши зиёде дошт. Аз ин ҷост, ки ӯ дар ҳамаи соҳаҳои илми замони худ: нучум, ҳайат, тиб, фалсафа, риёзиёт, адабиёт ва ғайра зеҳну қувваи фавқулудда зоҳир менамуд. То синни 17-солагӣ ҷамъи илмҳои зарурии замонро аз бар намуд. Дар инкишофи тафаккури илмии Хайём осори олимону адибони Шарқи асримиёнагӣ, хусусан асарҳои Абӯалӣ ибни Сино таъсири зиёде расониданд.

Солҳои ҷавонии Умари Хайём ба забткориҳои Салҷуқиён рост омад. Ӯ маҷбур шуд, ки Хуросонро тарк карда, дар Бухоро ва Самарқанд дар паноҳи ҳимоятгарони худ зиста эҷод намояд.

Бо дархости Ҷалолуддин Маликшоҳи Салҷуқӣ ва вазири донишманди ӯ Низомулмулк ба Исфаҳон рафта, дар ташкили расадхона шурӯъ кард. Дар тӯли солҳои 1074—1079 уламои ҳайатшиноси Исфаҳон Абӯҳотам Музаффари Изфизорӣ, Абулаббоси Лукарӣ, Абдурахмони Хозинӣ, Маймун ибни Начиби Воситӣ ва дигарон таҳти сарвари Умари Хайём ислоҳу такмили солҷумории шамсиро анҷом дода, “Тақвими Ҷалолӣ”-ро (Таърихи Ҷалолӣ ҳам мегӯянд) ҷорӣ сохтанд. Ин тақвим аз тақвими пешинаи яздигурдӣ аниқтар буд.

¹ Афзалов Х., Раҳимов Б. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. Душанбе. 1994, саҳ.25.

Соли 1092 баъди кушта шудани Низомулмулк ва вафоти Маликшоҳи Салҷуқӣ расадхонаи Исфакон баста шуд. Умари Хайём маҷбур шуд, ки ба пойтахти нави сулолаи салҷуқӣён — ба шаҳри Марв равад. Даре нагузашта ӯ ба Нишопур баргашта, охири умрашро бо сахтию нохушиҳо гузаронид. Ба вучуди ин, ӯ корҳои эҷодии худро қатъ намекунад. Баробари корҳои илмӣ ба шогирдон сабақ меомӯзонад. Умари Хайём дар синни 83-солагӣ дунёро тарк мекунад ва дар ватанаш шаҳри Нишопур ба хок супурда мешавад. Ҳоло мақбараи ӯ зиёратгоҳи ҳазорон оламиён мебошад.

Умари Хайём аз худ осори пурқимате боқӣ гузоштааст. Номгуи рисолаҳои ӯ 15 ададанд, ки аз онҳо дутояш ба физика, чортояш ба математика, панҷтояш ба фалсафа ва чортои боқимондааш ба ҷуғрофия, астрономия, мусиқашиносӣ ва таърих оиданд. Асарҳои ӯ “Мушкilot-ул-ҳисоб”, “Рисола фи-шаҳр мо ашкала мин мусодарот китоб-ил-Уқлидус”, “Рисола фи куллият-ил-вучуд”, “Ал-ҷавоб-ул-салоса масоил зарурату тазод фи-л-олам ва-л-ҷабр ва-л-бақо”, “Зичи Маликшоҳӣ”, “Рисола фи-л-бароҳин ало масоил-ил-ҷабр ва-ал-муқобала”, “Наврӯзнома” ва ғайра мебошанд, ки ҳоло ҳам қимати илмӣю адабии худро гум накардаанд.

Умари Хайём дар таърихи афкори иҷтимоӣю сиёсии халқҳо ҳамчун устои рубоӣ мақоми бузург дорад. Рубоӣҳои ӯ ба мавзӯҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятию иҷтимоии замон бахшида шудаанд. Мавзӯҳои асосии рубоӣҳои Хайём аз муҳаббати самимӣ нисбат ба инсон, пайдоиши оламу одам, ахлоқи пок, меҳнат, меҳнатдӯстӣ, боварӣ ба қувваи илму ҳунар, омӯхтани касбу ҳунар, бахту саодати инсон, васфи май, тараннуми табиат, ишқи пок ва ғайраҳо иборат аст.

Дар баробари тараннуми сифатҳои хуби инсонӣ Хайём муф்தӯрӣ, ҷоҳилий, риёкорӣ ва дигар кирдорҳои ношоями одамонро маҳкум намудааст.

Хайём чун дигар мутафаккирони гузашта ба хирад, ақлу дониши инсон боварии комил дошт. Ба ақидаи ӯ, инсон бо омӯхтани илму дониш асрори оламо мефаҳмад.

Хайём ба нақши хирад ва хирадмандӣ дар ҳаёти инсон баҳои баланд медиҳад.

Хайём бо як ҳиссиёти баланди инсондӯсти азизу
мӯҳтарам доштани шахсро тараннум намуда, эҳтироми
инсонро талаб мекунад. Ў дунёро ба ангуштарин ва инсонро
ба нигин ташбеҳ дода, онро боиси ороишу фаҳмиши дунё
ва мавҷудот медонад:

*Мақсуд зи ҷумла офариниш моем,
Дар чашми хирад гавҳари биниш моем.
Ин доираи ҷаҳон ҷу ангуштари мост,
Бе ҳеҷ шаке, нақши нигинаш моем.*

Мутафаккир хушбахтӣ ва озодии инсонро тараннум сохта,
тарафдори сохтани ҷаҳони нав, ҷаҳоне, ки барои инсон бахту
саодат орад, буд. Шоири халқдӯсту халқпарвар тарафдори он
буд, ки ҳар як шахс бе мушкilotи зиёд ба мақсади худ бирасад.

Мутафаккир рӯзгор ва ҳаётро беҳтарин омӯзгори зиндагӣ
дониста, аз ӯ баҳра гирифтанд тавсия намудааст.

Хайём дӯстию рафоқатро дар байни инсон талқин намуда,
дар интиҳоби дӯст эҳтиёткор будан ва дӯстии бевафоёнро
танқид намуда, аз онҳо дурӣ ҷустанро тавсия намудааст:

*Он беҳ, ки дар ин замона кам гирӣ дӯст,
Ба аҳли замона сӯҳбат зи дур накуст.*

Шоир некӣ, нақӯкориро сифати беҳтарини инсон дониста,
инсонро ба покдоманӣ, некхоҳӣ, нақӯкорӣ даъват кардааст.

Инсон, ба ақидаи ӯ, дар зиндагӣ бояд кӯшиш намояд, ки
ба кас некӣ кунад, касеро озор надихад, ба бечорагон ёри
расонад ва доимо бо умеди нақӯкорӣ нафас кашад.

*То битвон ранҷа магардон касро,
Бар оташи хаши худ манишон касро.
Гар роҳати ҷовидон тамаъ медорӣ,
Меранҷ ҳамешаву маранҷон касро.*

Ба ақидаи ӯ, одамон обрӯ ва эътиборро на аз ғайбату
бадгӯии дигарон, балки аз рӯи нақӯкорӣ пайдо мекунанд:

*Хоҳӣ, ки писандидаи айём шавӣ,
Мақбулу қабули хоссаву ом шавӣ.
Андар паи мўъмину ҷухуду тарсо,
Бадғўй мабош, то нақўном шавӣ.*

Хайём неки ва нақўкори ро шарафи инсон доништа, бадӣ ва бадкори ро танқид карда, хитоб намудааст, ки одами бадхоҳ ҳеҷ гоҳ ба мақсадаш намерасада:

*Бадхоҳи касон ба ҳеҷ мақсад нарасада,
Як бад накунад, ки бо сараш сада нарасада.*

Марди ро Хайём беҳтарин сифати инсон шуморида, номарди ва пасти нати одамон ро танқид намуда, таъкид кардааст, ки дар миёни обу оташ ҳам аз онҳо кўмак мапурса.

Файласуфи бузург таъкид намудааст, ки инсон бояд рози дил ва сирру асрори худ ро аз одамони лаққӣ, ҳарзагўй ва аблаҳон пинҳон дорада.

Хайём одамон ро ба меҳнату меҳнатдўстӣ даъват намуда, ба онҳо талқин намудааст, ки аз меҳнати ҳалоли худ ризқу рўзиашон ро пайдо кунанд ва миннати нокасону шахсон ро пасти нати накашанд. Чунончи, дар ин боб ў гуфтааст:

*Бо нони ҷавини хеш, ҳаққи, ки беҳ аст,
К-олуда ба полудаи ҳар кас будан.*

Ҷамъ намудани молу мулк ро Хайём пасти тарин сифати ахлоқии инсон шуморида, ба онҳо маслиҳат медиҳада, ки ғами молу мулк ва ҳасади дунё ро нахўранда, чунки инсон ҳеҷ гоҳ дар ин олам ҷовидон нест.

Дар охир бояд қайд намуда, ки рубоиёти Умари Хайём пур аз панду ҳикмат, ақидаҳои ахлоқӣ ба тасвири табиатанда, ки истифодаи онҳо дар тарбияи озодаи дешӣ ва эстетикӣ ба чагаи хеле муфид мебошанда.

Аҳмади Яссавӣ¹ соли 1041 дар шаҳри Сайрам (Яссаи Туркистон) таваллуд ёфтааст. Шаҳри Сайрам яке аз марказҳои тараққиқардаи илму фан ва маданияти халқҳои туркзабон ба шумор мерафт. Зодгоҳи Яссавиро аз рисолаи “Сайрам”-и Султон Орифин фаҳмидан мумкин аст.

Аҳмад таълими ибтидоиро аз модари худ Қорасоч (бо номи Ойшахотун ҳам машҳур буд) гирифт. Баъди баровардани хату савод омӯзишро зери дасти Шаҳобиддин Исфичобӣ давом дод. Дар Бухоро оиди тасаввуф аз Юсуфи Ҳамадонӣ таълим гирифт.

Баъди бозгашт ба Туркистон ба сифати шайху пир тарғиботчиӣ ҷараёни мазҳабии Яссавия гашт. Ин ҷараён тарки дунё кардан, ба ҳокимон садоқат нишон додан, ба ислом, қоидаву қонунҳои он ва пиру авлиёҳо эътиқод карданро дар байни мардум тарғиб мекард.

Аз рисолаи “Ҳоҷа Аҳмади Яссавӣ”-и Мираҳмад Мирхолдор хулоса баровардан мумкин аст, ки Аҳмад аз хурдӣ зеҳни тез дошт, оятҳои қуръонро аз ёд медонист ва ҳадисҳоро ба қалби худ ҷой дода, аз рӯи онҳо амал мекард. Барои исботи ин фикр аз ин рисола ривоятҳо меорем. Рӯзе Шаҳобиддин Исфичобӣ баъди дарс ба шогирдонаш супориш дод, ки онҳо пагоҳ яктоӣ мурғро аз назари худо русти кушта оянд. Рӯзи дигар шогирдон аз рӯи гуфтаи устоди худ яктоӣ мурғро кушта оварданд, лекин Аҳмад, мурғро зинда овард ва ба устод чунин гуфт:

— Мебахшед устод, ман ин мурғро аз чапми худо русти кушта натавонистам, дар ҳар ҷое, ки мурғро пинҳонӣ куштани шудам, худо онро дида меистод.

— Офарин! — гуён устод ба мустаҳкамии имон ва эътиқоди шогирдаш бовар ҳосил кард ва аз пешонаи ӯ бӯсид.

Падари Аҳмад, ки аз авлодони домоди Муҳаммад пайгамбар — Ҳазрати Алӣ буд, дар 7-солагии ӯ вафот кардааст.

¹ Зуннунов А. Педагогика тарихи. Т. 2004.

Хоҷа Аҳмади Яссавӣ тахминан 125—130 сол умр дида, соли 1166 дар шаҳри Ясса вафот кардааст.

Аҳмади Яссавӣ яке аз намоёндоҳои машҳури тасаввуф буд. Баъдтар кору таълимоти ӯро Сулаймон Боқиргонӣ, Сӯфи Оллоҳёр, Аҳсанӣ ва дигарон давом доданд.

Дар бораи шахсияти Аҳмади Яссавӣ нақлу ривоятҳо мавҷуданд. Қабри ӯ ба зиёратгоҳи хосу ом табдил ёфтааст. Зимни зиёрати қабри ӯ Амир Темур бунёди мақбараеро мефармояд ва он мақбара охирҳои асри XIV ва аввали асри XV бунёд мегардад.

Аҳмади Яссавӣ вакили машҳури шеърӣ тасаввуфи туркӣ ба ҳисоб меравад. “Девони ҳикмат” ҷараёни сӯфизми исломро тарғибу тараннум кунад ҳам, дар он ақидаҳои пешқадам оиди таълиму тарбия зиёданд ва қадру қимати худро гум накардаанд.

Хоҷа Аҳмади Яссавӣ ҳамчун фарзанди замони худ дар масъалаҳои ишқ, ҳақиқат, адолат, қаноат, диёнат аз нишондодҳои дини ислом истифода бурданро раво медонад. Вай дар ақидаҳои динӣ-фалсафии худ иллатҳои бадӣ, нодонӣ, ҷаҳолат, молпарастиро аз дил дур карданро маслиҳат медиҳад.

Дар маркази ҳикматҳои шоир Оллоҳ меистад. Ӯ ишқи худо, яъне ишқи илоҳиро тан мегираду дар имон собит мебошад. Ба фикри ӯ “имон гап мезанад, на тану ҷон”.

Ӯ шахсоне, ки аз қаҳру газаби худо натарсида, ба одамон ранҷу азоб мерасонанд, оби чашмонашонро равон месозанд, сангдилони беимон меҳисобад. Аз нуқтаи назари ӯ, на мусулмон ва на кофир бояд ба касе озор надиҳад.

Беадолатии амалдорон дар байни одамон ҳисси беҳурматӣ ва бешафқатиро меафзояд. Маккориву риё ба қонун табдил меёбад. Ба фикри Яссавӣ, ин боиси пайдошавии “беишқӣ” мегардад. Ба гуфти ӯ “беишқон на ҷон доранду на имон”. Онҳо аз сирру асрори ҳақу ҳақиқат беҳабаранд. Аз рӯи ақидаи Яссавӣ, “дар ҷустуҷӯи Оллоҳ будан — аз нафс даст кашидан аст”.

Мероси адабии Аҳмади Яссавӣ (ба қавли ҳудаш чор ҳазору чорсад ҳикмат) асосан аз панду насиҳат ва ҳикматҳои иборат буда, қисми асосии онҳоро газал, маснавӣ ва шеърҳои гуногун ташкил медиҳад.

Замахшарӣ Абулқосим Маҳмуд ибни Умар адиб, шоир ва олими барҷаста. Дар илм бо унвонҳои фахрии Ҷоруллоҳ ва Фахри Хоразм низ маъруф аст. Маҳмуд Замахшарӣ соли 1075 дар шаҳри Замахшар ба дунё меояд. Падараш Умар ибни Аҳмад, ки шахси босавод буд, худ таълимоти аввалинро ба фарзандаш ёд медиҳад. Баъд қобилияти беҳамтои фарзандашро ба назар гирифта, барои идомаи таҳсил Маҳмудро ба яке аз мадрасаҳои Урганҷ медиҳад. Ӯ дар ин ҷо хаттотӣ ҳам карда, аз забоншиносии бузург Абумузар Исфакхонӣ сабақ мегирад. Дар Бухоро аз олимони намоёни давр Шайхулислом Абӯмансур Наср Ҳорисӣ, Абӯъсад Шаққонӣ, Абулхаттоб ибни Абулбатир ва таълим мегирад.

Баъд барои тақмили илму дониши худ ба шаҳрҳои Эрон ва Арабистон сафар мекунад. Олим охири умрашро боз дар Ватани худ гузаронида, дар ҳамаи ҷо хок мешавад. Мутафаккирони ҳамаи давр Абӯсаиди Самъонӣ, Ёқутӣ Ҳомавӣ ва дигарон дар асарҳои худ Маҳмуд Замахшариро олими беҳамто ва пешвои адибони замони худ номидаанд.

Осори илмӣ ва адабии Маҳмуд Замахшарӣ беш аз 50 асарро ташкил мекунад, ки то замони мо 30 асари ӯ омада расидааст. Онҳо ба соҳаҳои сарфу наҳви забони арабӣ, адабиёт, тафсири, усули ақоиди ислом, ҷуғрофия ва ғайра оиданд.

Замахшарӣ дар шаҳрҳои Марв, Нишопур, Димишқ, Бағдод, Макка ва Ҳиҷоз шуда, доири илмҳои забоншиносӣ, луғатшиносӣ, ҷуғрофия, ҳадис ва фикҳ асарҳои “Асос-ул-балоқа”, “Ал-фоиқ фи-қариб ил-ҳадис”, “Таълим ал-мубтадий ва иршад ал-муқтадий”, “Нузҳат ул-мустаанис”, “Устоз ул-араб ва-л-аҷам”, “Фахри-л-Хоразм”, “Ал-Кашшоф” ва ғайраҳо таълиф намудааст.

Дар ин асарҳо Замахшарӣ дар бораи фазилатҳои олии умумииinsonӣ, ахлоқу одоб, аҳамияти илму дониш сухан ронда, дӯстию ҳамраҳиро тараннум кардааст. Ӯ одамонро даъват намудааст, ки бо якдигар ғамхору меҳрубон бошанд, ҳалолӣ, покизагӣ ва поквичдониро фазилати бебаҳои инсон медонад.

Зарбулмасалу мақолҳо ҳама ҳаётианд. Онҳо пур аз ҳикмат ва панду насиҳатҳо мебошанд. Одаме, ки аз рӯи онҳо амал мекунад, ҳеҷ гоҳ дар зиндагӣ пешро нахоҳад хӯрд. Маҳмуд Замахшарӣ дар асари “Ал-мустақсо фи амсол ил-араб” (“Ба ниҳоярасонандаи мақолҳои араб”) беш аз сеюним ҳазор зарбулмасалу мақолҳои арабиро аз рӯи алифбо гирд овардааст. Онҳо ҳама аҳамияти тарбиявӣ доранд. Инак, чанде аз онҳо:

Саодатманд касест, ки аз дигарон панду ибрат гирад.

Осоиш дар қаноат аст.

Офати дониш — фаромӯшист.

Корҳои нек дар дунё зиёд, вале нақӯкорон кам.

Зинҳор аз боданӯшӣ ва ҳар гуна шароби масткунанда, ҳазар, зеро майнӯшӣ сарчашмаи фасод ва тамоми бадихост.

Хушхӯй беҳтарин неъматҳои атои худованд ба банда.

Осудагии инсон дар нигоҳ доштани забон аст.

Сухани нек бигӯ, то туро ба неки ёд кунанд.

Нисбат ба ҷатимон чун падар меҳрубон бош.

Аз дастрасчи худ бихӯред.

Касе, ки бигӯяд, ман донишмандам, ӯ нодон аст.

Адаб монанди дорой ва ба кор бурдани он камолот аст.

Аз бадиву фасод канорагирӣ кунед.

Асарҳои “Навобиг ул-калим” (“Суханҳои пурҳикмат”) сар то по афоризм, “Мақомат ул-Замахшарӣ” (“Мақомҳои Замахшарӣ”), “Атвоқ уз-заҳаб фил мавоъиз вал-хута” (“Шаддаи заррини панд ва насиҳатҳо”) баробари намунаи баланди насри асри XI араб буданашон боз дорои хусусиятҳои панду ахлоқӣ ва таълиму тарбиявӣ мебошанд.

Асари “Насоеҳ-ул-кибор” (“Андарзи бузургон”) низ дар шакли мақомҳо нигошта шуда, масъалаҳои панду ахлоқ, “Асос-ул-балоқа” дар илмӣ луғатчиносии арабӣ, “Ал-кашшоф-ан ҳақоиқ-ут-танзил” дар тафсири қуръон ва “Ал-қустос фи-л-арӯз” (“Мизони арӯз”) доир ба қонуну қоидаҳои арӯз баҳс мекунанд. Тамоми осори Замахшарӣ ба забони арабӣ таълиф шудаанд.

НИЗОМИИ ГАНЧАВИ

(1141—1203)

Абӯмуҳаммад Илёс ибни Юсуф мутахаллис ба Низомии Ганҷавӣ¹ яке аз устодони назм ба шумор меравад. Ӯ соли 1141 дар Ганҷа (Кировободи ҳозираи Озарбойҷон) таваллуд ёфтааст. Падари Низомӣ аз аҳли илму адаб ва модараш курддухтар буд. Илёс дар хурдсолӣ аз падару модараш ҷетим монд. Тарбияи минбаъдаи ӯ дар зери назорати тағояш Ҳоҷа Умар гузашт. Ин марди хирадманд тамоми имкониятҳоро барои илму донишомӯзии Илёси ҷавон муҳайё намуд.

Низомӣ таҳсили илму донишро дар Ганҷа мегирад. Пас аз марги тағояш ӯ ба ҳаёти мустақилона оғоз намуда, ба худомӯзии машғул мешавад ва забони арабӣ, фиқҳ, адаб, таърих, ҷуғрофия, фалсафа, маантиқ, илмҳои табиатшиносӣ, тиб ва дигарҳоро омӯхта, дар ин соҳаҳо устод ва машхур мегардад. Баробари аз худ намудани илмҳои замонааш Низомӣ доир ба мероси бадеии Юнони қадим, ёдгориҳои хаттии паҳлавӣ, осори илмию адабии замони хилофат, таърихи халқҳои Кавказ ва адабиёти форсу тоҷик маълумоти ҷурра ба даст меоварад. Низомӣ то охири умр машғули донишандӯзӣ гардида, ҳамеша кӯшиш менамуд, ки асрори илмҳои гуногунро кашф намояд.

Илму донише, ки дар ҷараёни зиндагӣ аз бар карда буд, ӯро ғангоми ҳаёт буданаш ба пояҳои баланд, ҳатто ба унвони ҳақими бузург машхур гардонд. Низомии Ганҷавӣ 12 мартӣ соли 1203 дар Ганҷа аз олам гузашт.

Ёдгориҳои ҷовидони Низомӣ “Хамса”-и ӯст, ки аз маснавиҳои “Махзан-ул-асрор”, “Хусрав ва Ширин”, “Лайли ва Мачнун”, “Ҳафт пайкар” ва “Искандарнома” иборат аст.

“Махзан-ул-асрор” (“Ҳазинаи розҳо”) асари ахлоқӣ ва фалсафӣ мебошад. Бобҳои алоҳидаи он ба масъалаҳои ситоиши сухан, адолат, муносибати фард ва ҷомеа, раиятпарварӣ, некӣ, саховат, сабр, одамият ва амсоли инҳо бахшида шудаанд.

¹ Афзалов Х., Раҳимов В. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. Душанбе. 1994.

Мақолаҳои алоҳида масъалаҳои меҳнатдӯстӣ, ҳунармандӣ ва аҳамияти он дар зиндагӣ, тараннуми дӯстӣ, тарғиби ҳимматбаландӣ ва ғамхорӣ ба одамон, муносибати инсон ба табиат ва ғайраро фароҳам мегиранд.

“Хусрав ва Ширин”, “Лайли ва Маҷнун”, “Ҳафт пайкар” бо вучуди дostonҳои ишқӣ буданашон дар онҳо ақидаҳои панду ахлоқӣ ва тарбиявии Низомӣ ҷои махсусро ишғол мекунанд.

Дар “Искандарнома” низ шоир ба таблиғи омӯхтани илму дониш, хирад ва хирадмандӣ бештар аҳамият додааст.

Ба ақидаи Низомӣ тавассути илму дониш ва тарбия дар дунё адолати иҷтимоиро барқарор кардан мумкин аст. Низомӣ тарафдори шахси мутаҳаррик ва ғайраро буд. Зеро одамизод на барои ҳурду хоб, майшат, балки барои ғайришавӣ ва анҷоми корҳои бузурги зиндагӣ баҳри манфиати халқ офарида шудааст.

Низомӣ инсонро аз ҳама махлуқоти дунё баланд гузошта, гуфта буд: инсон бояд кӯшиш намояд, ки дар ҳаёт лоиқӣ шарафи зиндагӣ бошад. Инсон бояд дар зиндагии худ ғайришавӣ нишон дода, корҳои хубро пеш аз ҳама, ба манфиати ҷамъият анҷом диҳад. Барои расидан ба ин мақсад ӯ бояд таълиму тарбияи хуб гирад. Аз тамоми илмҳои замонаш бохабар бошад, маданияти халқӣ худро аз худ кунад ва эҳтиром намояд.

Ба ақидаи ӯ, омӯхтани ҷуғрофия, фалсафа, мантиқ, адабиёт, фикр ва ғайра барои ҳар як ҷавон зарур аст. Зеро донишманди ин илмҳо ба ҷавонон имконият медиҳад, ки асрори оламро фаҳмида гиранд, дониши худро ташаккул диҳанд ва аз ҷиҳати ахлоқӣ тарбия ёбанд.

Мақсади Низомӣ аз тарбияи ахлоқӣ неқ, нақӯкорӣ ба воя расондани шахсони ҷисмонан солим, ғайраро, ҳунарманд, ватандӯст, илму донишпараст иборат буд. Барои ба мақсад расидан ӯ, ҷавононро аз хурдсолӣ ба омӯхтани илму дониш ва касбу ҳунари гуногун ташвиқ мекунанд. Роли волидонро баланд мебардоранд: муаллим ва тарбиядиҳандаи аввалини бача падару модар мебошанд. Падару модар бояд кӯшиш намоянд, ки ҳар як лаҳзаи мувофиқро барои тарбияи бачаҳо истифода бурда, ба онҳо илму ҳунар ва дониш омӯзанд:

Намунаи олии тарбияи фарзандро мо дар мисоли тарбияи фарзанди ягонаи шоир Муҳаммад мебинем. Муҳаммад зери роҳбарии падар бо ҷиддият илму дониш ва касбу ҳунароҳои замонашро аз бар мекунад ва сазовори номи падар мегардад. Аз ин рӯ, ӯ мардумро ба омӯхтани илму ҳунаро даъват намудааст:

*Ҳунаро омӯз, к-аз ҳунаромандӣ,
Даркушоӣ кунӣ, на дарбандӣ,
Ҳар кӣ з-омӯхтан надорад нанг,
Дур(р) барорад зи обу лаъл аз санг.*

Низомӣ умуман дӯстӣ, бародарӣ, мардонагӣ, қаҳрамонӣ ва ахлоқи наҷибро тарғиб намуда, инсонро ба ростӣ, ҳақиқатпарастӣ ва хизмат ба нафъи Ватану мардум даъват намудааст.

Ҳамин тавр, Низомӣ дар осораш ба таблиғи беҳтарин сифатҳои инсонӣ кӯшида, хислатҳои бадро мазаммат намуда, имконияти ислоҳ намудани ахлоқи бадро бо камоли боварӣ таъкид кардааст.

Беҳтарин ҳиссиёти ватандӯстӣ ва ватанпарастиро мо дар симои ҳудӣ шоир мушоҳида мекунем. Аввалан ин ки шоир бо афкори худ мардуми диёрро ба ватандӯстӣю ватанпарастӣ даъват намудааст, дуюм ин, ки Низомӣ то охири умраш ба халқу ватани худ хидмат намуда, меҳнатро сарчашмаи асосии мавҷудияти инсону олам донистааст. Шоир дар симои қаҳрамони достони худ “Ҳусрав ва Ширин” — Фарҳод меҳру муҳаббати ҳудро ба аҳли ҳунаро ва меҳнат баён кардааст. Ба ақидаи Низомӣ, инсон дар омӯхтану интихоби касбу ҳунаро соҳибхӯш аст. Омӯхтани касбу ҳунаро барои ҳама зарур аст. Ӯ касбу ҳунаро моёи сарбаландӣ, шарафу номус, хоксорию фурутанӣ ва одоби ҳар як инсон дониста, бо меҳнати худ рӯз гузаронданро барои ҳама зарур шуморида, аз ҷавонон талаб намудааст, ки ба қадри меҳнату меҳнаткашон расанд ва бо меҳнати ҳалоли худ ҳаёт ба сар баранд.

*Ҳалоле хӯр чу бозони шикорӣ,
Макун чун каргасон мурдорхорӣ!*

Мутафаккири бузург тақозо мекард, ки ҷавонон ба тарбияи ҷисмонӣ низ машғул шаванд. Тани сиҳат ва ҷисми солимро ӯ яке аз сарчашмаҳои пешравии кору амали инсон дониста, танбалӣ, коргурезӣ ва танпарварию маҳкум намудааст.

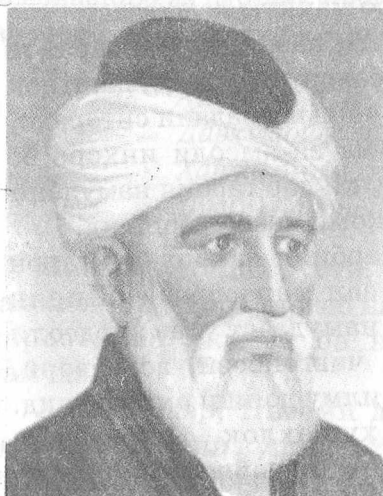
Дар осори шоир бо як кайфияти назаргир манзараҳои табиат тасвир ёфтааст. Ӯ махсусан баҳору бӯстонҳо, даштҳои сабзу хуррам, обшорону кӯҳсорон, чашмак задани ситораҳо, дамидани субҳ, баромадани хуршед ва амсоли инҳоро бо тамоми ҷозибаш тасвир намудааст, ки дар тарбия намудани ҳисси эстетикӣ ҷавонон дорои мақоми ҳосе мебошанд.

Ин мутафаккири бузург, ба тарбияи занону духтарон баҳои баланд додааст. Тарбияи зан дар образи Ширин таҷассум ёфтааст. Ба Ширин, қайд намудааст ӯ, аз хурдсолӣ рақсу суруд, санъати суханварӣ, чавгонбозӣ, аспаворӣ, хондану навиштан, касбу ҳунар ва илму дониш омӯзонданд. Дар натиҷа, ӯ ҳамчун духтари хушахлоқ, хушғуфтор, хушрафтор ва шахси басо меҳрубону хоксор ва донишманд ба воя расид. Бо ёрии образи Ширин Низоми Ғанҷавӣ тарбияи ҷунин сифатҳоро дар духтарони Шарқ ба монанди: озодапарастӣ, сарбаландӣ, боиродагӣ, мустақилӣ, ботамкинӣ, шарафу нағз, исмату номус, шарму ҳаё, зиракӣ, ақлу заковат, тадбири фаросат, покию самимият, бомулоҳизагӣ, сабру тоқат, садоқату ҷобуқӣ, зебой, далерӣ ва ғайраҳоро тавсия намудааст.

Низомӣ ба тарбияи ҷавонон диққати махсус дода, талаб менамояд, ки онҳо илму дониш ва касбу ҳунаро аз устои комили донишманд омӯзанд. Ӯ мефармояд, ки бе роҳбар ва бе ҳидояти муаллим омӯхтани илму дониш ва аз худ намудани касбу ҳунар ғайриимкон аст.

Хулоса, ақидаҳои панду ахлоқӣ ва тарбиявии суханвари бузург то имрӯз қимати худро гум накарда, ба нафъи инсоният, барои ҳифзи покии ахлоқ ва олами зебой хидмат мекунад.

ФАРИДУДДИНИ АТТОР (1148—1221)

Фаридуddин Абӯҳомид Муҳаммад ибни Абубакри Иброҳими Нишопурӣ¹ яке аз барҷастатарин намоёндагони адабиёти суфия ва афкори иҷтимоӣ аст. Ӯ дар байни солҳои 1148—51 дар деҳаи Кадкани наздики Нишопур ба дунё омада ва аз ин сабаб ба “Нишопурӣ” машҳур аст. Падараш Абубакри Иброҳим дӯкони атторӣ дошт ва бо таъбабат ҳам машғул буд. Худи Атторм низ аз паси ин касб рӯз гузаронидааст ва аз ин рӯ, ба худ “Аттор” тахаллус гирифтааст.

Ҳаёту фаъолияти илмиву адабии ӯ дар сарчашмаҳои таърихӣ зикр наёфтаанд. Аз навиштаҳои худи Атторм бармеояд, ки падару модари ӯ одамони бомаърифат будаанд. Аз ин чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки ӯ дар назди падару модараш савод баровардааст. Сипас, худомӯзӣ карда, аз илмҳои замонаи худ баҳравар гардидааст. Дар асарҳои Атторм дар бораи сафарҳои ӯ ҳам ишорае нест. Аз ин маълум мешавад, ки ӯ аз зодгоҳи худ — Нишопур, ки маркази илму савдо буд, берун наraftааст.

Миқдори асарҳои Аттормро таъкиранивисон аз 40 то 190 адад гуфтаанд. Худи Атторм дар таълифоташ инҳоро номбар кардааст: “Мантиқ-ут-тайр”, “Асрорнома”, “Мусибатнома”, “Илоҳинома”, “Хусравнома”, “Мухторнома”, “Ҷавоҳирнома”, “Шарҳ-ул-қалб”, девони қасоид ва газалиёт.

¹ Афзалов Х., Раҳимов Б. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. Душанбе. 1994, саҳ. 25.

Шумораи умумии байтҳои осори Шайх Фаридуddини Аттор ба 44732 мерасад. Девони ашъори Аттор, ки худи муаллиф мураттаб сохтааст, бештар аз сад қасидаву 1000 ғазалу қитъаро фаро гирифтааст.

Қасидаҳои Аттор асосан мазмуни ахлоқӣ дошта, шоир ба воситаи онҳо ҳокимони замонро ба адлу инсоф, худдориву фурутанӣ даъват карда, оқибатҳои нохуби бадкирдориҳоро таъкид кардааст:

*Ғарра машав, гар зи чарх кори ту гардад баланд,
З-он, ки баланди диҳад, то битавонад фиканд.*

Асари дигари ӯ “Тазкират-ул-авлиё” мебошад. Он шарҳи ҳол ва фаъолияти аҳли тасаввуфро дар бар мегирад. Аттор дар ин асари насрияш бисёр ҳикоятҳои ғолибро меорад, ки аҳамияти калони таълиму тарбиявӣ доранд. Баъзеи онҳо ҳатто ба китобҳои дарсии аввали асри XX дохил шуда буданд.

Ин асар аз 96 боб иборат аст. Ҳар боби он ба шайхе ё авлиёе бахшида шудааст. Дар ин асари Шайх Фаридиддини Аттор оиди ҳаёти Султон Увайси Қаранӣ ривояту ҳикоятҳои зиёде оварда шудааст, ки аҳамияти калони панду ахлоқӣ доранд. Инак, чанде аз онҳо:

“Нақл аст, ки (Увайси Қаранӣ) се рӯз таому об нахӯрда буд. Дар рӯзи чорум берун омад. Як динор зари сурх дар роҳ дид, нагирифт, ки аз касе афтода бошад ва бирафт, то алаф бихӯрад...”

Ўро ҳама девона мепиндоштанд. “Ба ҳар ҷо ки (яъне, Увайси Қаранӣ) будӣ, кӯдакон ўро санг задандӣ. Ў гуфтӣ: “Ба санги хурд занед, то хун берун нашавад ва таҳоратам нашиканад, ки маро ғами намоз аст. Ғами пой не...”

“Асрорнома” яке аз дostonҳои машҳуртарини Аттор аст. Мазмун ва мӯҳтавои “Асрорнома” аз худшиносии шахс иборат мебошад. Ба қавли худи Аттор, ҳақшиносӣ бе худшиносӣ муяссар намегардад. Дар ҷараёни худшиносӣ нақши ахлоқ ниҳоят роли калон мебозад.

Инак, чанд байте аз ин достони фалсафӣ ирфонӣ шоир, ки аҳамияти аҳолоқию тарбиявӣ доранд, дар зер меорем:

*Чароғ илм асту дониш пеши худ дор,
Вагарна дар ҷаҳ афти, сарнагунсор.
Чу илмат ҳаст дар илмат амал кун,
Пас аз илму амал асрор сар кун.*

Дар “Илоҳинома” ва “Асрорнома” ақидаҳои ирфонии Аттор баён гардидаанд. Шоир тамоми мақсаду мароми худро ба воситаи ҳикоятҳои тамсилӣ ифода кардааст. Фалсафаи ӯ аз ваҳдати вучуд иборат аст. Вазифаи инсон доништани ҳама ваҳдати вучуд мебошад. Лекин барои ба он расидан инсон бояд баъзе монеаҳоро бартараф намояд. Инсон дорои ду қувваи мутақобил аст: рӯҳонӣ ва ҷисмонӣ. Дар натиҷаи омӯзиши донишу маърифат, вучуди ягонаву ақли кул инсон бояд вучуди ҷисмонии худро ба дараҷаи нестӣ расонад. Ба ин восита қувваи рӯҳонӣ ба ҳайвонӣ голиб омада, шахс ба маърифати ақлӣ кул на фақат наздик мешавад, балки бо он як мегардад.

“Мантиқ-ут-тайр” асари тамсилӣ Шайх Аттор аст, ки аз 54 гуфтору як натиҷа иборат буда, 4458 байтро дар бар мегирад. Асоси ин маснавӣ гоӣ ваҳдати вучуд аст. Муаллиф ягонагии вучуди мутлақ ва мавҷудотро дар симои Симури ва мурғони олам тасвир намудааст. Тамоми мурғон ҷамъ меоянд, то ки подшоҳе интихоб кунанд. Худхуд меғӯяд, ки подшоҳи бузурги паррандагон Симури дар паси кӯҳи Қоф аст ва барои расидан ба назди ӯ 7 водиро, яъне пояҳои шарикату тариқатро тай кардан лозим аст. Мурғон ба сафар мебароянд, вале фақат 30 нафарашон то водии ҳафтум мерасанд ва ҳамаи онҳо худро фаромӯш мекунанд. Он подшоҳе, ки меҷустанд, ҳудашон будаанд. Мурғон ба Симури нигариста, дар симои ӯ ҳудашон ва дар симои ҳудашон ўро мебинанд. Он 30 мурғ беҳабар аз худ ба Худ (Симури) табдил меёбанд.

Аттор аз рӯи ақидаи сӯфиии собитқадам моли бемеҳнат ва зиёди дороёнро ҳаром донистааст:

*Ҳам набошад хӯшай эшон ҳалол,
Гар хӯрам аз инҳо, бувад визру убол.*

Аттор бо афкори ахлоқии худ кӯшидааст, ки амалдорону сиёсатмадорони даврро дар рӯҳияи инсондӯстӣ ва хайрхоҳӣ тарбия кунад. Ў доир ба ахлоқ бо номи “Футувватномаи манзум” асари алоҳидае дорад, ки дар он аз 72 сифати ҷавонмардӣ сухан рондааст:

*Ман зи касб бар дил куҷо банде ниҳам,
Номи ҳар дунё худованде ниҳам.
Не таоми ҳеҷ золим хӯрдам,
Не китобе тахаллус кардам.
Худ футувват нест дар ҳар ду ҷаҳон,
Бартар аз инсоф додан дар ҷаҳон.
Одил он бошад, ки дар мулки ҷаҳон,
Дод бистонад зи нафси худ ниҳон.
Набвадаш дар адл кардан хосу ом,
Халқро чун хештан хонад мудом.*

НАҚШБАНДИЯ

Ҷараёни Нақшбандия — яке аз машҳуртарин равияҳои тасаввуф аст, ки дар асри XIV пайдо шудааст. Асосгузори ин ҷараён Баҳоуддин Муҳаммад ибни Муҳаммади Бухорӣ буд, ки бо падари худ ба рӯи матоъ ва фулузот нақш мебааст. Аз ин рӯ, ин ҷараёни мазҳабӣ бо ин лақаб машҳур шудааст.

Дар ташаққул ва ривоҷи Нақшбандия мақому таълимоти Абдухолиқи Гиждувонӣ, Хоҷаазизии Рометанӣ, Ҳазрати Азизон, Хоҷабобои Самосӣ, Амир Кулол ва дигарон калон аст.

Ба ташаққули афкори Нақшбандия таълимоти ирфонии Абдулхолиқи Гиждувонӣ таъсири калон расондааст. Ў тарафдори зикри хуфя буд. Бино ба таълимоти Абдулхолиқи Гиждувонӣ шахси ба ҳалқаи Нақшбандия дохилшуда бояд касbero омӯхта, ризқу рӯзиашро бо саъйи хеш ба даст орад ва аз тақвою гӯшанишинӣ, оворагардию гадоӣ дури ҷӯяд. Қоидаҳои асосии таълимоти Нақшбандияро (“хуш дар дам”, “назар ба қадам”, “хилват дар анҷуман”, “сафар дар ватан”,

“ёдкард”, “бозгашт”, “нигоҳдошт” ва “ёддошт”, ташкил медиҳанд) Абдулхолиқи Гиждувонӣ пешниҳод кардааст.

Баҳоуддини Нақшбанд ба ин 9 рукн боз се талаботи дигар — вуқуфи адабӣ, вуқуфи қалбӣ ва вуқуфи замониرو илова намудааст. Онҳо таълим меоданд, ки шахси пайрави роҳи тариқат бояд ҳам кор кунад ва ҳам хоҳири худро аз зикри ҳақ (худо) дур надорад. Дар натиҷа шиори асосии Нақшбандия “даст ба кору дил ба ёр” ба вуҷуд омад. Ин шиорро муҳаққиқон ба тарзи дигар — “Аз бурун дар миёни бозорам, в-аз дарун ҷилватест бо ёрам” низ овардаанд.

Пайравони Нақшбандия тарафдори ақидаи “дар зоҳир бо халқ ва дар ботин бо ҳақ” буданд. Онҳо таълимоти худро дуруст медонистанд ва мардумро ба он тарғибу тапвиқ мекарданд. Мувофиқи ақидаи онҳо Нақшбандия гуё роҳи наздиктарини донишҷӯён ба солисон нишон медиҳад.

Инкор кардани ғушанишинӣ ва мардумро ба кору амал даъват намудан боиси равнақу ривоҷи ин тариқат гардид. Дар инкишофу интишори таълимоти Нақшбандия роли тарғибу тапвиқот калон аст. Дар натиҷа шахсиятҳои ин силсила Баҳоуддин ва пайравони наздики ӯ то дараҷае баланд бардошта шуданд, ки доир ба балогардонӣ ва кароматҳои онҳо шак овардан ғуноҳи азиме ба ҳисоб мерафт. Муридони ва пайравони ин силсила аз намоёндагони табақаҳои ғуноғуни ҷамъият иборат буданд.

Ҳамин тавр, Нақшбандия дар Осиёи Миёна, Афғонистон, Ҳиндустон, Эрон, Туркия ва баъдтар Закавказия васеъ доман густурда буд.

Бузургони афкори иҷтимоию сиёсӣ, адабӣ ва фалсафии қарнҳои миёна — Хоҷа Муҳаммади Порсо, Мавлоно Яъқуби Чархӣ, Хоҷа Убайдуллоҳи Аҳрор, Алишери Навоӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Ҳусайн Воизӣ Кошифӣ, Аҳмади Косонӣ ва дигарон аз пайравони Нақшбандия буданд.

БАҲОУДДИН НАҚШБАНД (1318—1389)

Муҳаммад ибни Муҳаммади Бухорӣ, ки баъдтар бо номи Ҳазрати Хоҷа Баҳоуддини Нақшбанд¹ машҳур гаштааст, дар моҳи муҳаррами соли ҳиҷрии 718 (соли 1318 мелодӣ) дар деҳаи Қасри Ҳиндувони шаҳри Бухоро таваллуд ёфтааст. Падари ӯ Муҳаммад Ҷалолиддин бо дӯзандагӣ, кандакорӣ, нақшбандӣ, косибӣ сарукор дошт. Таълими ибтидоиро Нақшбанд аз Хоҷа Бобои Самосӣ гирифтааст. Бобои Самосӣ пеш аз вафоташ (соли 1041) Муҳаммади Нақшбандро ба яке аз ҷайравонаш — ба Саид Амир Қуллол ба шогирдӣ месупорад.

Баъд аз гирифтани илмҳои замонаш Нақшбанд умри худро дар шаҳри Бухоро бо деҳқонӣ мегузаронад. Ӯ аз ҳисоби даромади меҳнати ҷалоли худ умр ба сар бурда, соли 1389 дар деҳаи худ аз олам ҷашм меӯшад ва дар ҷамон ҷо дафн карда мешавад. Дар назди қабри ӯ хони Бухоро Абдулазиз соли 1540—1549 масҷиди калон бунёд мекунад.

Аҳволи зиндагӣ ва асарҳои Баҳоуддини Нақшбанд дар осори шогирдонаш Хоҷа Муҳаммади Порсо (“Мақоми Хоҷа Баҳоуддин”), Абулҳасан Муҳаммад Боқӣ (“Мақсомоти Баҳоуддин”) ва Мавлоно Яъқуб ибни Усмони Чархӣ (“Мухтасар дар баёни силсилаи Нақшбандия”) баён гардидаанд.

Оиди аҳамияти педагогии таълимоти фалсафӣ ва ҳаётии Баҳоуддини Нақшбанд якҷанд рисолаҳо, асарҳо, мақолаҳо нашр шудаанд. Таълимоти фалсафӣ ва педагогии Нақшбанд гуногунпаҳлӯянд. Дар асоси ғояҳои ӯ корҳои зиёди таълиму тарбиявиро ба роҳ мондан мумкин аст. Муҳимтарини онҳоро ба таври зерин баён кардан ба мақсад мувофиқ аст:

1. Чизҳое, ки дар ҳаёт зураранд: ба миқдори кифоя хӯрокворӣ, ба миқдори зарурӣ либос ва ғайра қаноат кардан;

2. Хӯрокворӣ ва либоси пушиданиро аз меҳнати ҷалоли худ ёфтан;

3. Аз меҳнати хизматгор, хусусан аз меҳнати гуломон ғойда набурдан;

4. Бо бойҳо ва вакилони ҳокимият наздик нашудан ва алоқаи доимӣ накардан;

5. Бидуни зани никоҳии худ бо дигар занон айшу ишрат накардан;

6. Номи худо ва сифатҳои онро бо овози баланд гуфтан.

Гояҳои Нақшбанд бо 11 рашҳа талқин мешавад, ки онҳо иборатанд:

1) Ҳуш дар дам (ҳар дами ҳушёрӣ аз ҳоби гафлат бедор шудан);

2) Назар бар кадом (дар вақти сафар боэҳтиёт будан, бо диққат роҳ гаштан, огоҳ будан, худро аз парешонхотирӣ нигоҳ доштан);

3) Сафар дар ватан (қалбан сафари ватан кардан, аз муваффақиятҳои он хурсанд шудан, аз нуқсонҳои он хафа шудан, камолоти маънавиро ба даст овардан);

4) Хилват дар анҷуман (дари хилватро пӯшу дари сӯҳбатро кушо, дари шайхиро пӯшу дари дӯстиро кушо, мусофир шавӣ, дар дохили ватан шав);

5) Ёдкард (муҳаббат ба одамони покқалб, боварӣ ба худо);

6) Бозгашт (донистани калимаи шаҳодат, яъне лоиллоҳо иллолоҳ, муҳаммадун расуллulloҳ, розигӣ пурсидан аз худо);

7) Нигоҳдошт (ҳангоми гуфтани калимаи шаҳодат фикрро дар як нуқта ҷамъ кардан ва онро дар хотира мустаҳкам нигоҳ доштан);

8) Ёддошт (ёдоварӣ кардан ва доимо дар ёд доштани худо);

9) Вуқуфи адабӣ (вуқуф — маънои “илм”, “таълимот”-ро мефаҳмонад, ба одоб риоя кардан, парешонхотир нашудан);

10) Вуқуфи замонӣ (аз аввали худ воқиф шудан, гузашти ҳар як дақиқаро ба ҳисоб гирифтан);

11) Вуқуфи қалбӣ (дили инсон воқифи худо, огоҳ шудан аз худо).

Мувофиқи таълимоти Нақшбанд сиришти инсонро аз илму маърифати шарияту тариқат ва ҳақиқат сохтан лозим аст, бо ин роҳ инсон тилисмҳои дунёи мавҷударо дониста ва омӯхта метавонад. Ў чунин гуфтааст:

“Агар аз одоб нуқсони кам пайдо кунӣ, ҳар чи коре, ки кунӣ, беодобист”.

Аз Нақшбанд пурсиданд, ки ба хонандагон бо қаҳру ғазаб муомила кардан дуруст аст ё не? Ў ҷавоб додааст: “қаҳру ғазаб ду хел аст: қаҳру ғазаби ҳақиқӣ сифати камолот аст, қаҳру ғазаби бе сабаб бошад, одати зарарнок аст”.

Роҳе, ки орифон меёбанд ва касони дигар ёфта наметавонанд, ба се ҷисм ҷудо мешавад: мушоҳада — ба худо доимӣ нигоҳ кардан ва одамро фаромӯш кардан. Мушоҳада — ҳолатҳои гайбиро ба дил ҷой кардан мебошад. Замон гузарандааст, нигоҳ карда намеистад, дар ҳолати фишори ҳаёт ва шодӣ сифати мушоҳадаро мебинем. Муҳосаба — ҳисоб кардан ва санҷидани соати гузашта. Ҳар як соати гузашта ба хубӣ гузашт ёки бо нуқсон. Агар ҳамааш бо нуқсон гузашта бошад, амалро аз нав сар карда, нуқсонӣ гузаштаро ислоҳ кардан лозим аст.

Ҳикмати алломаи бузург Баҳоуддин Нақшбанд “Дил ба ёру даст ба кор” дар рӯзгори мо низ қадру қимати худро гум накардааст. Он кас ҳангоми қабули толибилмон ба мадраса мепурсидаанд, ки “ту ягон касб дорӣ?” Каси беҳунарро ба хондан қабул намекардаанд. Ба фикри зоти бузургвор “Агар кас ҳунарманд бошад, ӯ дониши худро ба ҳақиқат мебахшад, аз ҳисоби меҳнати худ рӯз мегузаронад, фараз кардем, ягон касбу коре надошта бошад, донишашро сарфи зистан менамояд, меҳнати ҳалолро фаромӯш мекунад”.

Дар бораи ҳуди Баҳоуддини Нақшбанд ҳикояву ривоятҳо бисёранд. Инак, мазмунӣ мухтасари чанде аз онҳоро меорем, ки дар бобати таълиму тарбияи насли наврас аз ғоида ҳолӣ нест.

“Нақл аст, ки Ҳазрати Хоҷа ҳангоми бунёди масҷиди қасри Орифон хокро дар сари муборакашон бардошта, болои бом мебаромадаанд ва ин байтро меҳондаанд:

Ба ҷон бикунам кори ту, чаро накунам?

Ба сар бикашам бори ту, чаро накашам?”

“Нақл аст, ки Ҳазрати Хоҷа дар масҷиди Қасри Орифон буданд. Шайх Шодӣ аз наҷот баргашт. Гуноҳе, ки аз ӯ содир гашта буд, ба узрпурсӣ пардохт.

— Дар бораи муомила (кафораи гуноҳ) гап зан, — гуфтанд.
Вай гуфт:

— Як навбасте дорам, онро бахшидам.

— Ин хел муомила қабул намешавад. Ту 48 динар пул дорӣ, онро роҳи девор пинҳон карда аз болояш лойандова намудӣ, ҳозир он қоро дуд сиёҳ кардааст, ҳамон маблағро гирифта оварданат лозим аст, — гуфтанд.

Ранги Шайх Шодӣ тағйир ёфт. Зуд рафта он пулро овард.

Ҳазрати Хоҷа аз он як динарашро гирифта, ба Шайх Шодӣ доданд ва гуфтанд:

— Ин як динар ҳаром аст, онро аз куҷо гирифта будӣ?

Ба ёди Шайх Шодӣ расид, ки ба Ҳазрати Хоҷа напайвастан пештар онро дар қиморбозӣ бурида буд, гуфт:

— Ин як динар аз ҳамон аст.

Баъди ин Хоҷа ба Шодӣ ишора карда гуфтанд:

— Мана ба ин 47 динар навбаст гир зироат кишт кун ва ба бандаҳои худро хизмат кун...”

Ҳамин тавр мероси адабии Нақшбанд то ҳол аҳамияти арзандаи худро гум накардааст.

Савол ва ҷуворибхӯ:

1. Асрҳои VIII—IX дар Осиёи Марказӣ кадом мутафаккирони бузурги илму маърифат умр ба сар бурдаанд?

2. Аввалин намоёндагони таълимоти дини исломро номбар кунед.

3. Намоёндагони ин давра бисёртар ба кадом ҷиҳатҳои таълиму тарбия эътибор додаанд?

4. Абӯабдулло Рӯдакӣ бештар дар кадом асари худ масъалаи таълиму тарбияро кушода додааст?

5. Чаро Абӯалӣ ибни Синоро яке аз асосгузори фанни педагогика дар Осиёи Марказӣ мешуморанд?

7. Панду ҳикматҳои Носири Хусрав одамо ба кадом фазилатҳо ҳидоят менамоянд?

8. Мазмуни “Қобуснома”-ро ҳикоя кунед.

9. Намоёндагони тасаввуф кӣҳо буданд? Онҳоро номбар кунед.

10. “Даст ба қору дил ба ёр” шиори кадом равияи тасаввуф аст?

БОБИ IV АФКОРИ ПЕДАГОГӢ ВА АХЛОҚИИ МУТАФАККИРОНИ ШАРҚ ДАР ДАВРАИ ҲУКМРОНИИ ТЕМУРИЁН (XIV—XVI)

Дар нимаи дуҷоми асри XIV сарзамини Мовароуннаҳр аз дасти лашкаркашиҳои пай дар пайи муғулҳо озод карда шуд. Дар охири асри XIV ва аввали асри XV муносибатҳои истеҳсолии феодалӣ инкишоф ёфт. Давлати мутамаркази Амир Темур барпо гардид ва боз илму фан, фарҳангу маориф рӯ ба ривоч овард.

Дар давраи ҳукмронии Амир Темур аз бисёр шаҳрҳо ба Самарқанд ҳунармандон, олимон, санъаткорон, муҳандисон оварда шуданд. Самарқанд ба яке аз марказҳои калонтарини илму фарҳанги замона табдил ёфт. Таҷрибаи бои онҳо дар тараққиёти илму фан, маданияту сохтмон васеъ истифода гардиданд. Дар Самарқанд ва Ҳирот мадраса, китобхона, расадхонаҳо бунёд гардиданд.

Барои омӯхтани илмҳои табиӣ ва тиб шароити хуб фароҳам оварда шуданд. Барои аз худ кардани фанҳои астрономия, ҷуғрофия, таърих, адабиёт, фалсафа ва табиатшиносӣ олимони замона асарҳои муҳими таҳқиқотӣ таълиф намуданд.

Ба омӯзиши мероси илмиву адабии алломаҳои Шарқ Абунасири Форобӣ, Абуалӣ Ибн Сино, Абӯрайҳон Берунӣ, Умари Хайём, Саъдии Шерозӣ ва ҳамчунин барои омӯхтани фарҳанги Юнони қадим эҳтиёҷ зиёд шуд.

Самарқанду Ҳирот чун марказҳои илму фарҳанг шӯҳрат ёфта рӯз аз рӯз аҳли илму маърифатро бештар ба оғӯи худ мегирифтанд. Мақбараҳои Шоҳи Зинда, Ғури Амир, Масҷиди Ҷомеи Бибиҳонум, майдони Регистон ва бисёр мадрасаю масҷидҳо бунёд карда шуданд.

Дар давраи ҳукмронии Улугбек, фанҳои математика, астрономия рӯ ба ривоч ниҳод. Ба тиббиёт, таърих, адабиёт ва дар қатори онҳо, ба илмҳои диниву дунявӣ эътибори калон

дода мешуд. Мадрасаҳои Бухоро ва Самарқанд марказҳои тараққиёти илму фан гардиданд.

Дар ин давра барои баланд бардоштани саводнокии аҳоли ва таълиму тарбияи насли ҷавон имкониятҳои зарурӣ ба вуҷуд омаданд. Мактабҳои хусусӣ кушода шуда, истифодаи муаллимони хонагӣ дар таълиму тарбияи фарзандон ба таври васеъ ба анъана даромад. Дар шаҳру деҳот мактабҳо кушода мешуданд. Дар ин мактабҳо аз синни шашсолагӣ сар карда фарзандони меҳнаткашон меҳонданд. Баъд аз хатми мактаб хонандагони боистеъдод ба мадрасаҳо дохил шуда, илми динию дунявиро меомӯхтанд.

Наҳзати фарҳангие, ки дар охири асри XIII сар шуда буд, оғишта-оғишта тақвият ёфт ва рӯ ба тараққӣ ниҳод. Дар ин бора Давлатшоҳи Самарқандӣ дар тазкираи худ — “Тазкират-уш-шуаро” навиштааст, ки темуриён ва шоҳзодагони темурӣ ба илму адаб ва фарҳангпарварӣ алоқаи зиёде дошта буданд. Дар натиҷаи ин оғишта-оғишта Самарқанд, Ҳирот, Балху Бухоро ба марказҳои фарҳангӣ табдил ёфтанд.

Аз тамоми ғушаю канорҳои Мовароуннаҳр ва Эрон ходимони илму санъат ба Самарқанд, Ҳирот ҷамъ омаданд. Илмҳои тиб, ҳуқуқ, ситорашиносӣ, таърих, ахлоқ, адабиёту санъат рӯ ба тараққӣ ниҳоданд. Аввалин маротиба дар ин сарзамин барои корҳои тадқиқотӣ ва ситорашиносӣ Улугбек расадхона ташкил намуд.

Дар ин давра барои инкишофи фаъолияти аҳли қалам низ шароити хуб ба вуҷуд оварда шуд. Шоирони зиёде ба монанди Ҳофизӣ Шерозӣ, Убайди Зоконӣ, Камоли Хучандӣ, Ҳусайн Воизӣ Кошифӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ ва ғайра шеър гуфта, аз таърихнависон Мирхонд, аз рассомон Беҳзод ва дигарон дар ин замон эҷод карданд. Забони форсӣ-тоҷикӣ мисли пештара забони шеърӯро адаб, илму ҳунари гардид. Забони арабӣ бошад, забони дин, шаръ ва ҳикмати илоҳӣ қарор гирифт. Санъати меъморӣ, наққошӣ ва тасвири рӯ ба тараққӣ ниҳод. Темур ва темуриён барои меъморӣ кишвар беҳтарин муҳандисонро дар Самарқанд ҷамъ намуданд.

Ҳамаи ин тадбирҳо дар тараққиёти фарҳанги халқҳо ва равнақи афкори аъмоли педагогӣ низ аҳамияти басо калон бозиданд.

Амир Темур соҳиби ахлоқи ҳусния — ҳулку ахлоқи нек буд. Вай ба сифати саркардаи оқилу пуртадбир зимни таъин кардани одамон ба кор ҳам, ҳангоми озод кардан аз вазифа ҳам ба саросемагӣ ва беадолатӣ роҳ надода, балки ҳафт бор чен карда, як бор буридааст.

Темуриён ба сохтани масҷиду мадрасаҳо, хонаҳои мактабҳо низ диққати махсус доданд. Дар ин давра, мадрасаю мактабу мақбарасозӣ авҷ гирифт. Дар як муддати кӯтоҳ дар Самарқанд, Ҳирот, Машҳад ва дигар шаҳрҳо чандин мадрасаю мактабу мақбараҳо аз қабилӣ мадрасаҳои Бибиҳонум ва Улугбек, мақбараҳои Ғури Амир, Шоҳи Зинда дар шаҳри Самарқанд, масҷиду мадрасаи Гавҳари Шоҳии шаҳри Машҳад ва ғайраҳо сохта шуданд.

Дар баробари сохтани масҷиду мадрасаҳо дар деҳоти серодам ва шаҳрҳои калон ҳазорҳо мактабҳои динӣ низ дарҳои худро ба рӯи мардум боз карданд. Дар назди масҷиду мадраса китобхонаҳо ташкил намуда, осори парокандаи хазинаи илмию адабии халқҳо ҷамъоварӣ гардиданд. Барои нигоҳ доштани осори гузаштагон, рӯйнавис намудани китобҳои Ҳодир ба роҳ монда шуд.

Дар баробари тараққиёти илму адаб, масҷиду мадраса ва мактабҳо дар системаи таълиму тарбия низ дигаргуниҳо ба вуҷуд омаданд. Пеш аз ҳама, акнун мақсаду вазифаҳои тарбия аз навиштану хондан, доништани қуръон, тарбияи итоаткорӣ, бечорагӣ ва пешгирӣ намудани ахлоқи бад умуман дар одамон ва хусусан дар насли наврас, иборат буд.

Барои расидан ба ин мақсад одамон фотеҳони худро ҳамду сано гуфта, нисбати онҳо рафтору гуфтори хуб зоҳир мекарданд. Оддитарин хислат, кирдору рафтори онҳоро таърифу тавсиф менамуданд. Агар ба истилоҳи илми педагогикаи ҳозира ифода кунем, тарбияи эътиқод дар дараҷаи аввал меистод. Аммо, ҳамоно таълими духтарон манъ карда шуда буд.

Дар мадрасаҳо фанҳои аз қабилӣ сарфу наҳви арабӣ, ҳадис ва тафсири қуръон, фикҳ ва усул, мантиқ, ҳикмати маонӣ ва ашроқӣ, табиӣёт, риёзӣёт, таърих, ситорашиносӣ ва тиб тадрис мешуданд. Бо назардошти раванди ҳаёти ҷомиа, таълими ин фанҳо характери динӣ доштанд ва аз рӯи таълимоти динӣ омӯхта мешуданд.

Дар ин давраи таърихӣ аз шоирон ва мутафаккироне, ки дар бораи таълиму тарбия изҳори назар намуданд, Хоҷа Насриддини Тӯсӣ, Саъдии Шерозӣ, Хоҷа Ҳофиз, Камоли Хучандӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Абдурахмони Ҷомӣ ва дигарон буданд. Маҳсули эҷоди онҳо дар таърихи гузашта ифодаи маънавияти баланди халқи мо буд. Он чӣ, ки дараҷаи онҳоро баланд бардоштааст, сифати нек, некӯкорӣю ғамхорӣю онҳо ба инсон будааст. Вақте, ки инсон ба камолоти маънавӣ ва сифатҳои барҷаста ноил мегардад, ҳамеша дар андешаи некию хидмат кардан ба мардум мешавад. Неки кардан, меҳру шафқат ба дигарон, ҳифзу кӯмак намудан ба бечорагон, озод будан аз ҳар гуна таассуби ҷоҳилона ва фиребу найрангҳо асли ҳислату оини мутафаккирони он аср буд. Таҳлил ва омӯзиши назарияҳои педагогӣю онҳо ба ақидаи мо барои тарбияи насли наврас хеле муфид мебошад.

САЪДИИ ШЕРОЗӢ (1204—1292)

Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ¹ дар арсаи илму адаби классикии форсу тоҷик ҳамчун бузургтарин мураббӣ ва сарояндаи ахлоқи ҳамида ном баровардааст. Андешаву ақидаҳои вай саросар аз тарғиби хайрхоҳонаи назарияи тарбия ва инсондӯстии фарогир аст.

Саъдии Шерозӣ воқеан яке аз саромадони бузурги илм, адаб ва фалсафаи мардум ба шумор меравад. Бо нигориши асари ахлоқӣ ва иҷтимоӣ ба ӯ метавон ҳаққи устои донишгоҳи адабро дод. Ҳар қадаре, ки солҳо ва замонҳо моро аз Саъдӣ ҷудо намоёнд, ҳамон қадар дунёи дониш ва адаб бештар ба аҳамияту мақоми ӯ ошно мешавад.

Муслиҳиддин Саъдӣ соли 1204 дар Шероз пой ба арсаи зиндагӣ ниҳодааст. Таҳсили умумии худро дар ин шаҳр гирифт. Баъд дар мадрасаи “Низомия”-и Бағдод дониши худро дар соҳаи илмҳои гуногуни замонаш такмил дод. Пас аз хатми мадраса ба сафари мамлакатҳои мутамаддини он замон баромад. Ӯ ба Ироқ, Шом, Ҳироз, Байтулмуқаддас, Яман, Африқои Шимоли, Хоразм, Балх, Ғазна, Панҷоб, Ҳиндустон ва дигар шаҳрҳои сафар намудааст. Тақрибан соли 1249, баъди сафарҳои дуру дароз, бо шавқу муҳаббати зиёд ба зодгоҳи худ — шаҳри Шероз баргаштааст. Ӯ бақияи умри худро дар Шероз гузаронида, соли 1292 (691 ҳ.), дар синни 81-солагӣ ҷаҳонро падруд гуфта, дар хонаҳои хеш ба хок супорида шудааст.

¹ Афзалов Х., Раҳимов Б. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. Душанбе, 1994.

Оромгоҳи Саъдӣ ҳоло зиёратгоҳи ҳазорон соҳибдилон ва дӯстдорони илму адаб аст.

Саъдӣ яке аз бузургтарин сухансароёни ҷаҳон мебошад. Осори дилфиребу зебои ӯ сармашқи суханрониҳои ҳар як фарди бомаърифат аст. Фасоҳату латофат ва шеваи равону зебои Саъдӣ сабаб гардидааст, ки асари ӯ дар дили тамоми мардумони ҷаҳон роҳ ёбад. Саъдиरो метавон бузургтарин мураббӣ ва муаллими ахлоқи ҷаҳонӣён донист. Осори ӯ саршор аз панду ҳикмат, ахлоқу атвор, ростию дурустӣ, фурутанӣ қаноат, хушгӯию саховат, адолату эҳсон ва дигар рафтору кирдори нек иборат аст.

Саъдӣ ақидаҳои таълиму тарбиявии худро дар “Гулистон” ва “Бӯстон” баён намудааст.

“Гулистон” аз ҳашт боб иборат аст. Дар ҳар як боби он нуктаҳои дақиқеро дар бораи таълиму тарбия ва ахлоқи ҳамида пайдо кардан мумкин аст. Боби ҳафтуми “Гулистон” — “Дар таъсири тарбият” ном дорад. Саъдӣ ба қувваи таълиму тарбия дар ташаккули шахсияти инсон боварии комил дошт. Ба ақидаи Саъдӣ, мақсад аз таълиму тарбия иборат аз он аст, ки кӯдакро ба диёнат, парҳезкорӣ, хирадмандӣ, сухандонӣ тарбия намояд, то ки дар зиндагӣ дасти ҳоҷат пеши касе дароз накунад. Чунончи, дар ин боби “Гулистон” гуфтааст: Писарро хирадманд ва парҳезгор ба воя расон ва касбу пешаеро мувофиқи имкон ёд деҳ.

Дар ташаккули шахсияти инсон Саъдӣ аҳамияти тарбия, таълим, илму дониш, муҳит ва дигар омилҳоро муҳим шуморидааст. Омӯзишу парвариш, аз нуқтаи назари Саъдӣ, вақте натиҷаи дилхоҳ медиҳад, ки таълиму тарбия муфид бошад ва ба илму амал равона шуда бошад.

Умуман, Саъдӣ ирсиятро дар ташаккули шахс инкор накардааст, вале боварии комил дошт, ки инсон танҳо дар натиҷаи тарбия сайқалу тақомул меёбад. Чунончи, Саъдӣ дар як ҳикояти худ дар “Гулистон” овардааст: подшоҳе писари худро ба мураббӣ супоридааст, ки ӯро дар қатори фарзандони худ тарбия намояд. Мураббӣ ин хоҳиши подшоҳро ба ҷо овардааст. Баъди гузаштани замоне фарзандони мураббӣ хушхлоқ ва хирадманд шуданд, вале

писари подшоҳ чизе нашуд. Подшоҳ аз ин воқеа ғамгин шуда, мураббиро сарзаниш мекунад.

Мураббӣ ба подшоҳ чунин ҷавоб медиҳад: Бар райъи худованди рӯи Замин пушида намонад, ки тарбият як сону табоеъ мухталиф. Яъне, тарбият як хел аст, аммо табиатҳо гуногунанд.

Аз рӯи гуфтаҳои Саъдӣ тарбия танҳо ба инсон хос буда, бошууруна ба амал бароварда мешавад. Вале бояд қайд намуд, ки фикри Саъдӣ оид ба масъалаи тарбия доимо устувор набуд. Ба қавли ӯ, тарбия на ба ҳамаи бачаган таъсир карда метавонад. Бачае, ки аслан бадтинат аст, тарбия ба ӯ таъсири мусбат расонида наметавонад. Баъзе фикрҳои Саъдӣ оиди ин масъала чандон дуруст нестанд, масалан, ӯ табиати инсонро тағйирнопазир ҳисоб кардааст.

Дигар сарчашмаи муҳими ташаккулебии шахсиятро Саъдӣ дар омӯхтани илму дониш дидааст. Мувофиқи ақидаи Саъдӣ, дониш барои мо васоили саодати маънавии зиндагониро фароҳам намуда, моро дар зиндагонӣ ба сӯи ҳақиқати ҳаёт раҳнамоӣ менамояд. Маъноӣ ҳақиқии дониш инкишоф додани ҳисси ақлии инсон мебошад. Ҳисси ақлӣ дар инсон фақат дар натиҷаи кӯшиши тадбиқи дониш фароҳам мегардад. Дониш дар инсон ба воситаи пурсиш ва кӯшиш ҳосил мешавад.

Ба ақидаи ӯ, ҳар як фард дар зиндагӣ бояд кӯшиш намояд, ки дониш омӯзад, зеро гетӣ лаззату нишоти худро дастраси касоне мекунад, ки ҳамеша дар талаби дониш бошанд. Саъдӣ илм ва илмомӯзиро низ яке аз сарчашмаҳои муҳими ташаккулебии шахсият донистааст. Сарчашмаи илму донишро Саъдӣ дар таълим, тарбия, китоб, табиат ва олами воқеъ меид.

Саъдӣ омӯхтани илму донишро дар алоқамандӣ бо амалия ва ҳаёт тавсия намудааст. Ба ақидаи Саъдӣ, қимати илм дар амал аст ва самарайи дониш дар кӯшиши ҳар як инсон, зеро ки манзур аз хондан ин амал кардан аст. Касе ки илм омӯхтааст ва дониши худро дар амал истифода набурдааст, ӯро донишманд шуморидан мумкин нест, зеро аз илми омӯхтаи ӯ ба дигарон ғайдае нест. Дар ин боб ӯ гуфтааст: “Ду кас ранҷи беҳуда бурданду саъйи беғайда карданд: яке

он, ки гирд оварду нахӯрд ва дигар он, ки илм омӯхту амал накард:

*Илм чандон, ки бештар хонӣ,
Чун амал дар ту нест, нодонӣ.*

Саъдӣ омӯхтани илмро на барои лаззати рӯҳии инсон, балки барои дар ҳаёт аз он истифода бурдан зарур шуморида, донишро ба ҳаёту амалия вобаста кардааст. Ҳамин тавр, ӯ назарияи алоқаи илму донишро ба амалия пешниҳод намуда, чунин гуфтааст: “Ҳар ки илм хонду амал накард, бад-он монад, ки гов ронд ва тухм наяфшонд” ё ки “олими беамал, занбӯри беасал аст”.

Ба ақидаи Саъдӣ, илму донишро бидуни баҳсу мунозира аз худ кардан мушқил аст. Чунки: “се чиз бе се чиз пойдор намешавад: мол бе тиҷорат, илм бе баҳс ва мулк бе сиёсат”.

Саъдӣ бо баварии комил гуфта буд, ки инсон тамоми илму донишро дар давоми таҳсили мактабӣ аз бар карда наметавонад. Бинобар ин, баъди ба ҳаёти мустақилона қадам гузоштан ӯ бояд саъю кӯшиш намояд, ки ба худомӯзӣ машғул шавад ва аз ҳамаи имкониятҳои зиндагӣ истифода барад. Он чиро, ки худааш наметавонад, аз дигарон пурсад, зеро ки дониш бо пурсиш ва кӯшиш ҳосил мешавад.

Саъдӣ табиат, ҷамъият ва китобро сарчашмаи илму дониш мешуморид. Ба фикри ӯ боғу саҳро, кӯҳу даман ва атрофи мо ҳама омӯзгор ва парваришдиҳандаи рӯҳ ва ақли инсон мебошанд. Аз тобиши анвори табиату ҷамъият дар мо нури илму маърифат пайдо мешавад.

Китобро Саъдӣ сарчашмаи тафаккур, амал ва таҷрибаҳои гузаштагон донистааст. Китобро пеш аз ҳама ӯ рукни муҳими дониш ва таълиму тарбияи инсон дониста, таъкид намудааст, ки он тамоми мушқилот, камияи кистии зиндагиро даво мекунад. Мутолиаи китоб ҳангоме судманд мегардад, ки ба инсонҳо ёри расонад ва бо амалия пайвандад.

Сарчашмаи дигари ташаккулебии шахсро, Саъдӣ дар таълими дурусти инсон дидааст. Ба ақидаи ӯ, таълими дуруст инсонро бомаърифат ва донишманд менамояд. Ӯ гуфта буд:

“Барои он ки донишомӯз битавонад аз таълими устод баҳраманд гардад, бояд худро мисли сафаҳои содда пок созад, то гуфтаҳои устод дар ӯ нақш банданд, вагарна сайъи беҳуда ва аз хирмани дониш тӯшаи бар нахоҳад гирифт”.

Саъдӣ барои камолоти инсон чунин системаи таълиму тарбияро пешниҳод намуд: тарбияи оилавӣ, таълиму тарбияи мактабӣ ва сафар кардану ҷаҳон дидан. Ба ақидаи Саъдӣ, таълиму тарбияи инсон бояд аз оила сар шавад ва бо сафар кардану ҷаҳон дидан ба охир расад.

Саъдӣ тарбияи насли наврасро асосан вазифаи оила, махсусан падару модар ҳисоб карда, гуфта буд, ки агар падару модар хоҳанд, ки аз худ номи нек боқӣ гузоранд, ба тарбияи фарзандон машғул шаванд:

Чу хоҳӣ, ки номат бимонад ба ҷой,

Писарро хирадмандӣ омӯзу роӣ.

Хирадманди парҳезгораиш бидор,

Агар дӯст дорӣ, ба нозаиш мадор!

Ба хурдӣ дорои зикру таълим кун,

Ба неку бадаш ваъдаву бим кун!

Биомӯз фарзандро дастранҷ,

В-агар даст дорӣ, чу Қорун ба ганҷ!

Мувофиқи ақидаи ӯ тарбияи кӯдакро бояд аз рузи аввали ба дунё омаданаиш сар кард, зеро нахустин лаҳзае, ки инсон чашм мекушояд, меҳодад олами (мавҷудоти) атрофро доништа гирад. Вақте ки ӯ қадам мегузорад, кӯшиш менамояд, ки дар бораи муҳити атрофи худ маълумоти бештаре ба даст дарорад.

Кӯдак ҳамин ки ба забон омад, пурсишҳои зиёде мекунад ва меҳодад ҳақиқати зиндагиро доништа гирад ва бо рангорангии ӯ ҷинос шавад. Ба ақидаи Саъдӣ, ҷанҷолҳои оилавӣ дар кӯдакон сироят намуда, равони ӯро ба ташвиш оварда, сафои қалб ва нишоти табииро аз онҳо мегирад. Аз ин рӯ, вай дӯстию рафоқати падару модарро яке аз омилҳои асосии дуруст тарбия намудани фарзандон мешуморид.

Саъдӣ бо камоли боварӣ қайд менамуд, ки агар падару модар ба тарбияи фарзандон машғул нашаванд, дигарон ба тарбияти онҳо машғул мешаванд.

*Писарро накӯ дору роҳат расон,
Ки чашмаш намонад ба дасти касон!
Ҳар он кас, ки фарзандро ғам нахӯрд,
Дигар кас ғамаш хӯрду бадном кард.*

Мутафаккири бузург дар ашъори худ дар бораи навъҳои тарбия сухан ронда, барои дуруст тарбия намудани насли наврас се навъи тарбияро муҳим ва зарур шуморидааст: тарбияи фикрӣ, ахлоқӣ ва меҳнатӣ.

Саъдӣ ба бузургӣ ва афзалияти қувваи ақлии инсон боварии калон дошт. Ақлу хирадро ягона ҳусну фазилати инсон медонист. Ба ақидаи Саъдӣ, одами хирадманд ҳамеша хушрафтор ва ҳикматдон аст. Одамизод маҳз бо қувваи ақлии худ аз дигар мавҷудоти олами зинда фарқ мекунад.

Саъдӣ ба қувваи ақлии инсон баҳои баланд дода, ӯро ба омӯхтани илму дониш ва ҳаёт даъват намудааст. Ба ақидаи ӯ, модоме, ки инсон аз дигар мавҷудот бо ақлу хиради худ фарқ мекунад, ин хусусияти инсонии ӯро ба воситаи омӯхтани илму дониш инкишоф додан лозим аст. Бо боварии комил гуфтан лозим аст, ки аз рӯи ақидаи Саъдӣ, сарчашмаи асосии хирадмандӣ ва тарбияи ақлии инсон дар омӯхтани илм аст.

Аз гуфтаҳои боло чунин хулоса бармеояд, ки Саъдӣ дар такомули инсон тарбияи фикриро дар ҷои аввал гузошта, барои инсон ҷи гуна аҳамият доштани онро борҳо таъкид кардааст. Саъдӣ пешрафти ақло барои ҳосил намудани сифатҳои неки ахлоқӣ зарур шуморида, инкишофи ақлии бачагонро ба тарбияи ахлоқии онҳо вобаста намудааст. Тарбияи ахлоқии насли наврас дар таълимоти педагогии Саъдӣ мавзӯи асосӣ ва марказист. Мутафаккир масъалаҳои тарбияи ахлоқиро мувофиқи ақидаҳои инсонпарварии худ ҳал кардааст.

Саъдӣ ватанпарвари бузург буд. Аз ин рӯ, тарбия намудани насли наврасро дар рӯҳияи ватандӯстӣ яке аз рукни асосии тарбияи ахлоқӣ шуморидааст. Ақидаҳои ватандӯстӣ ва ватанпарварии Саъдӣ бар зидди истилогарони мугул равона карда шуда буд. Саъдӣ ҳамчун ватанпарвар ба хиёнаткорони миҳан бо нафрат назар карда, кӯшиш намудааст, ки дар қалби насли наврас ва халқ нисбат ба онҳо кину адоватро тарбия намояд. Мутафаккир бо қаҳру газаб мардумони диёрро бар зидди хоинони Ватан ба мубориза даъват намудааст.

Саъдӣ наққори беҳтарин хусусияти ахлоқии инсонӣ доништа, ин сифатро ифтихори одамият шуморидааст. Вай инсониятро як организми бутун, башариятро бошад, узвҳои ҷудогонаи он шуморидааст. Ба ақидаи ӯ, агар як узви инсон дард пайдо кунад, узвҳои дигари он ҳам осоиши худро гум мекунад:

*Бани одам аззои якдигаранд,
Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дард оварад рӯзгор,
Дигар узвҳои намонад қарор.*

Саъдӣ аз ҳамин нуқтаи назар дар назди тарбия ва тарбиятгар мақсаде пеш мегузошт, ки насли наврас бояд чун инсон ва инсонпарвар тарбия ёбад. Вай мувофиқи талаботи замон сифатҳои ахлоқӣ ва ҳатто қоидаҳои рафтори инсонпарвариро, ки қуллаи баланди тарбия буданд, муқаррар кардааст.

Аз гуфтаҳои Саъдӣ маълум мешавад, ки тарбия дар ташаккули шахсияти инсон ба тарзи объективӣ муҳим мебошад, ва модоме, ки инсон танҳо дар натиҷаи тарбия ба хусусиятҳои инсонӣ соҳиб мешудааст, пас тарбия танҳо ба инсон хос буда, вай ҳамчун ҳодисаи иҷтимоӣ бошуурона ҳосил мешавад.

Одам то он, ки ба сифати мавҷудоти иҷтимоӣ номи шахсро бигирад, барои ӯ ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодӣ ва тарбия лозим аст. Ба ин вачҳ фанни педагогика бояд ривочи кӯдакро чун шахс, қонунияти камолоти ҳамаҷонибаи он, омилҳои объективӣ ва субъективӣ ба вай таъсиркунанда, давраҳои

марбути инкишофро таъин намояд. Дар ин асос лозим аст, ки фанни педагогика зинаҳои таълим — омӯзиш, тарбия ва фаъолиятмандии кӯдак, худтарбияро муайян созад.

Яке аз муҳимтарин вазифаҳои тарбияи ахлоқӣ, ба ақидаи Саъдӣ, дар насли наврас тарбия намудани ҳисси хоксорӣ мебошад. Саъдӣ роҳ надодан ба худтаърифкунӣ, қабул кардани маслиҳат ва танқиди дӯстон, худдорӣ кардан аз айбҷӯию ғайбати дигарон ва нигоҳ доштани иззати нафсро сифатҳои асосии одами хоксор мешуморад. Ба ақидаи ӯ, одами хоксор ва донишманд, ҳеҷ гоҳ ба бузургию фазилати худ ишорае намекунад, чунки сифатҳои беҳтарини инсонӣ аз гуфтору рафтори одам зоҳир мегардад ва ҳеҷ гоҳ ба таърифу тавсиф эҳтиёҷ надорад.

Мутафаккир дар осори худ доир ба одоби сухан, муоширот ва таъсири онҳо маълумот дода, одамонро даъват намудааст, ки аз хурдсолӣ ин санъатро омӯзанд, то ки дар зиндагӣ пирӯз гарданд ва ҳеҷ гоҳ як суханро борҳо такрор накунад:

Сухан гарчи дилбанду ширин бувад,

Сазовори тасдиқу таҳсин бувад.

Чу як бор гуфти, мағӯ боз пас,

Ки ҳалво чу як бор хӯрданд бас!

Хулоса, Саъдӣ меҳост тавассути осори панду насиҳатомӯзи худ насли наврасро дар рӯҳи хушахлоқӣ, хушрафторӣ, хушгуфторӣ, адабу муомилаи нек, рафтору гуфтори шоиста, хоксорӣ, фурутанӣ, дӯстию рафоқат ва дигар хусусиятҳои ҳамидаи ахлоқӣ тарбия намояд.

Тарбияи меҳнатӣ ва омӯхтани касбу ҳунар ҳам дар афкори педагогии Саъдӣ ҷои махсусро ишғол менамояд. Ӯ тарбияи меҳнатиро барои ба ҳаёт тайёр кардани насли наврас зарур мешуморид. Ӯ борҳо таъкид мекард, одаме, ки ба меҳнат одат накардааст ва ягон ҳунар наомӯхтааст, дар зиндагӣ ба мушкилиҳо дучор мешавад. Бинобар ин, қатъи назар аз он, ки падараш дорост ё камбағал, бояд ҳунар омӯзад ва ба меҳнат одат кунад: “Туро хоҳанд пурсид, ки ҳунарат чист, нагӯянд, падарат кист”.

Саъдӣ оиди ҳаёти оилавӣ низ панду насиҳатҳои оқилона гуфта, мустаҳкаму пойдории оиларо тарғиб кардааст. Ба ақидаи ӯ пойдории оила ба вафодории зан ва шавҳар асос меёбад.

Барои исботи ин даъво аз “Гулистон”-и Саъдии Шерозӣ як ҳикоятро мисол меорем:

“Ҳакиме писаронро панд ҷамедод, ҷонони падар ҳунаро омӯзед, ки мулку давлати дунёро эътиқод нашоёд ва симу зар дар сафар бар маҳалли хатар аст: ё дузд ба як бор бибарад, ё хоҷа ба тафориқ бихӯрад. Аммо ҳунаро чашмае зоянда асту давлате поянда. Агар ҳунароманд аз давлат бияфтад, ғам набошад, ки ҳунароманд дар нафси худ давлат аст, ҳар ҷо ки равад, қадр бинад ва дар садр нишинад ва беҳунаро луқма хӯрду саҳтӣ бинад:

*Саҳт аст нас аз хоҳ таҳаккум бурдан,
Хӯ карда ба ноз, ҷаври мардум бурдан.*

Меҳнат бояд бо як марому низомӣ муайян ба роҳ монда, ба тариқи ҷомеавӣ ва кӯмаки ҳамдигарӣ ба ҷо оварда шавад: яке дегу табақро шӯяд, дуҷумин онҳоро хушконида, ҷо ба ҷо гузорад, сеҷумин дастурхонро ғундорад ва ҳоказо. Сохтмон, киштикор, ҳосилғундорӣ ва амсоли ин корҳои дигарро ба тариқи ҳашари умумӣ баҷо овардан ба меҳнат як рӯҳи дилхушӣ, шодкомӣ мебахшад, таҷриба, маҳорат ва ҳунари волоро як навъ тарғибу ташвиқ менамояд.

Ӯ дар осораш ду типӣ омӯзгоронро нишон додааст. Гурӯҳи якум бисёр бадфеъл, бадқаҳр, бераҳм ва мардумозоранд, онҳо бачагонӣ беғуноҳро барои шӯҳӣ ҳам бераҳмона ҷазо ва азоб медиҳанд, гурӯҳи дуюм нақӯкор, хушахлоқ буда, касеро озор намедиҳанд. Вале бисёр камталаб буда, бачагонро ба хониши ҷиддӣ, ба саъю кӯшиш ва риоя намудани интизом маҷбур карда наметавонанд. Бинобар ин бачагон ӯро писанд намекунанд ва аз таълими ӯ баҳра намегиранд, ба дарсҳои тайёри намебинанд.

Ба ҳар ду гурӯҳи муаллимон Саъдӣ муносибати манфӣ дорад. Ӯ махсусан гурӯҳи дуюмро саҳт мазаммат кардааст:

*Устоди муаллим чу бувад беозор,
Хирсак бозанд кӯдакон дар бозор.*

Гуруҳи якумро, ки бадфеълу бераҳм буда, кӯдаконро ҷазо медиҳанд, Саъдӣ афзалтар шуморида, аз номи шахси ҷаҳондида чунин гуфтааст: “Қабри устод беҳ зи меҳри падар”. Яъне, падар аз рӯи меҳру муҳаббат фарзанди худро ба саҳт сиёсату сарзаниш кардан шояд дилаш наштад, вале саҳтгирии устод аз меҳри падар беҳтар аст. Ба туфайли қабри (сиёсату саҳтгирӣ ҳангоми таълиму тадрис) устод бача дарсхоро хубтар аз худ карда, ба пояҳои баланди илму дониш ва мақсад мерасад.

Албатта, Саъдӣ ҳамчун инсонпарвар ба бачагон шаттаву шаллоқи муаллимиро раво наметавонад. Вале дар зери таъсири замон барои босавод ва боодоб шудани бачагон ӯ ҷазои ҷисмониро рад намекард, ки ин маҳдудияти ақидаҳои ӯ буд.

Дар осори Саъдӣ баъзе фикрҳои дақиқ оид ба равоншиносӣ (психология) ҳам дида мешавад. Чунончи, ӯ эътироф менамояд, ки дар психикаи одам зиддият мавҷуд аст ва ин асосан зиддияти байни фаъолияти ақл ва ҳис мебошад.

Хулоса, ақидаҳои педагогии Саъдӣ бештар ба масъалаҳои тарбияи ахлоқи насли наврас бахшида шуда, бисёр тарафҳои ин масъаларо дар бар гирифтааст. Саъдӣ оид ба тарбияи ахлоқ як таълимоти том ба вуҷуд оварда буд. Ин таълимот аз ҷиҳати қонуниятҳо гоҳо ба мавҳумоти динӣ асос меёфт ва замоне, ки Саъдӣ зиндагӣ мекард, ин таълимот нақши худро гузошта буд. Аз ин ҷиҳат мо онро айнан қабул карда наметавонем.

Лекин дар таълимоти Саъдӣ бисёр ақидаҳои пешқадаме низ ҳастанд, ки ба таҷрибаи ҳаёт ва гуфтаҳои пурҳикмати халқӣ эсос ёфтаанд ва то ҳол қимати худро гум накардаанд. Чунончи, ақидаҳои Саъдӣ оид ба тарбияи инсондӯстӣ, ватанпарварӣ, баробарӣ ва бародарии халқҳои рӯи дунё, зарурияти тарбия ва маълумот барои инсон, робитаи илму амал ва як қатор гуфтаҳои ӯ оид ба рафтори маданияи насли наврас, ки хеле пешқадам аст, дар давоми асрҳо барои маорифчиён ҳамчун дастури амал хизмат кард ва ёрӣ расонд.

УЛУГБЕК (1394—1449)

Улугбек 22 марти соли 1394 дар шаҳри Султонияи Эрон Ҳангоми сафари ҳарбии бобояш — Амир Темури ба дунё омадааст. Падари ӯ Шохруҳ Мирзо ба фарзанди нахустини худ Муҳаммад Тарағай ном гузошт. Аммо бобои ӯ Темури ӯро бо умеди зиёде «Улугбек» номид ва ӯ бо ин ном машҳур шуд.

Бачагии Улугбек асосан ҳамроҳи бобояш дар сафарҳои ҳарбӣ гузашт. Улугбек аз кӯдакӣ ҳисман нозук ва лоғар буда, дар сафарҳо обутаб ёфт.

Аввалин мураббии Улугбек дар овони кӯдакӣ ҳиссагӯ, шоир ва донишманди маъруф шайх Орифи Озарӣ буд. Баъдтар ӯ устодони дигар низ пайдо кард. Дар байни онҳо, махсусан Қозизодаи Румӣ ва Ғиёсиддини Қошӣ шӯҳрати зиёде доштанд. Қозизодаи Румиро “Афлотунӣ замони худ” меномиданд. Улугбек аз адабиёт вуқуфи комил дошт, забонҳои туркӣ, форсӣ ва арабро ба хубӣ медонист. Ба туркиву тоҷикӣ шеър ҳам мегуфт. Илми музикиро омӯхта, дар ин соҳа панҷ рисола таълиф намудааст. Ҳамчунин ба илми тиб майлу рағбати зиёде зоҳир мекард. Бо вучуди он, ки ӯ қариб дар ҳамаи соҳаҳои илму фан маълумоти мукаммалеро соҳиб буд, беш аз ҳама, риёзиёт ва илми нучумро дӯст медошт ва аксари вақти худро ба ин роҳ сарф менамуд.

Улугбек асарҳои Ал-Хоразмӣ, Ал-Фарғонӣ, Насриддин Тусӣ, Абӯрайҳони Берунӣ, Умар Хайёмро омӯхт.

Устои дигари Улугбек математик, астроном Ғиёсиддин Ҷамшед ибн Масъуд буд. Ӯ соли 1416 дар бораи асбобҳои астрономӣ асаре менависад ва баъдтар ин асбобҳоро дар расадхонаи Улугбек истифода мебаранд.

Соли 1409 Улугбек ҳокими Самарқанд ва ҳокими Мовароуннаҳру Хуросон мешавад. Муҳаммад Тарағай шахси мутафаккиру донишманд буд. Бо фармони ин инсони маърифатпарвар мадрасаи Улугбек сохта шуд.

Баъди анҷоми сохтмони мадрасаи Самарқанд масъалаи мударрис ба миён меояд. Бо фармони Улугбек мавлоно Муҳаммад баъди имтиҳон аввалин мударриси мадраса таъин мегардад. Мавлоно Муҳаммад бори аввал дар байни 90 нафар донишмандон маърӯза мехонад ва он ҷунон илмиву масъалаҳои мураккабро дар бар мегирифт, ки онро танҳо Улугбек ва Қозизодаи Румӣ фаҳмиданд.

Донишмандони барҷастаи замон Муҳаммади Хофӣ, Али Қушчӣ, Қозизодаи Румӣ, Ғиёсуддини Кошӣ, Абдурахмони Ҷомӣ ҳам мударрисони ин мадраса буданд. Гоҳо худи Улугбек низ ба толибилмон дарс мегуфт.

Бо ташаббуси ӯ соли 1424 расадхона бино ёфт. Дар асоси ин расадхона мактаби илмӣ Самарқанд барпо гардид. Дар ин мактаби илмӣ беш аз 100 нафар олимони барҷаста ба кору эҷод машғул буданд. Натиҷаҳои илмӣ ҷандинсолаи ин мактаб дар “Зиҷи Курагонӣ” ҷамбаст шуд. Ҳамчунин асарҳои “Тўрт улус” ва “Таърихи арба улус”-ро ба қалами Муҳаммад Тарағай мансуб медонанд.

Баъдтар дар бораи маркази илмӣ Улугбек олими бостоншинос Валтер ҷунин менависад: “Улугбек дар Самарқанд ба аввалин академия асос гузошт, чен кардани кураи Заминро фармуд ва дар таҳияи ҷадвалҳои астрономӣ иштирок намуд”.

Баъди қатли Улугбек (1449) олимони маркази илмӣ ба дигар давлатҳои Шарқи Наздик ва Миёна пароканда шуданд. Онҳо бо худ афкори илмӣ ва нусхаҳои асарҳои гуногунро бурданд. Ҳамин тавр “Зиҷи Курагонӣ”-и ҳам дар ҷаҳон паҳн гардид.

Улугбек харитаи ситораҳоро кашид, ки дар он ҳазорҳо ситораҳоро ҷамъ овардааст ва аз ин харита то ҳол олимони ҷаҳон истифода мебаранд.

Улугбек ба омӯзиши имлҳои ҷуғрофия, меъморӣ, риёзӣ ва фалакиёт аҳамият меод. Зеро барои мардуми мусулмон

аз рӯи офтоб ва моҳу ситораҳо аниқ муайян кардани соатҳои вақти намоз, огози моҳи рамазон, вақти рӯзадориву рӯзакушои муҳим буд. Тақвимҳои ҳичриву қамарӣ саҳеҳӣ меҳост.

Муҳимтарин тадбири ӯ ислоҳоти пулии соли 1428 буд. Ин ислоҳот дар бобати ба низоми даровардани муомилоти пулӣ ва тиҷорат, ки манфиатҳои аҳолиро низ ифода мекард, нақши мусбат бозид. Дар аҳди Улугбек андози замин дар нимаи дуоми асри XV ҳаҷман камтар ситонда мешуд. Аз ҳамин ҷост, ки Давлатшоҳи Самарқандӣ гуфтааст: “Улугбек дар замони подшоҳии падари худ Шохрух чил сол бар Самарқанд ва Моваруннаҳр мустақилона ҳукумат кард ва дар умури идора ва адлия русуми шоистаеро риоят намуд”.

Ҳарчанд Улугбек оиди таълиму тарбия осори алоҳидае иншо накард, вале ҳангоми мутолиаи сарсухани “Зичи Кӯрагонӣ” бо баъзе ақидаҳои маърифатпарварии ӯ ошно мегардем. Аз ҷумла:

Оиди хизматрасонӣ ба одамон: “...Барои ба зотҳои бани Одам (дар бораи муаллиф, ӯ ҳуди Улугбек) ғоидаҳо расонидан кафолат ва риштаҳои ғамхориҳо маҳкам баста, бо болҳои фазилят ба парвоз кардан ва сӯи манзилҳои камолот ва маконҳои фазилят расид”.

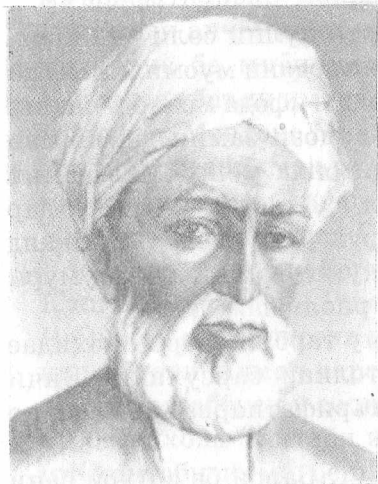
Оиди ба мақсад расидан: “Дар ҳақиқат, ҳар касе, ки ягон чизро бичӯяд ва ҷаҳд намояд, вай албатта онро меёбад, яъне бо қалами буррои худ ва тафаккури амиқи худ ба асрори илм ва нафосати санъат мерасад, махсусан дар фанҳои фалсафӣ”.

Ҳурмати устодон: “Онҳо (устодонаш — Қозизодаи Румӣ ва Ғиёсиддини Ҷамшед) ҳар кадоме (на танҳо) ба нури аҳли донишмандон ва ба аҳли шамъҳо баробар, балки оинаҳоянд, ки фазилятҳои инсонии оламиёнро дар худ акс кардаанд”.

Оиди хоксорӣ ва фурутанӣ: “Табиати инсон аз рӯи сифати худ ба хато кардан моил буданаш, агар чунин хато ёфт шавад, онро бо қалами мушкбор ва хомаи гавҳарнигар ислоҳ, намоянд...”

Бо фармоиши Улугбек дар Самарқанд, Бухоро, Кеш ва Ғиждувон низ бисёр мадрасаҳо ва биноҳои бузургу муҳташам қад афрохтанд.

АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ (1414–1492)

Мутафаккири бузург Нуриддин Абдураҳмони Ҷомӣ¹ 8 ноябри соли 1414 дар деҳаи Харгарди вилояти Ҷом таваллуд ёфтааст. Падару бобои Ҷомӣ аз шахсони бофазлу дониш буда, дар ҳукумати вилоят мансабҳои калонро ба ўҳда доштанд. Аз ин рӯ, Абдураҳмон аз чорсолагии ба таҳсил шурӯъ мекунад. Вай дар як муддати кӯтоҳ соҳиби хату савод гардида, сарфу наҳви арабиро меомӯзад, қуръонро ҳифз карда, бо адабиёти классикии форсу тоҷик шинос мешавад.

Дар синни ёздаҳсолагии ҷамроҳи падару модараш ба Ҳирот омада, барои тақмили дониши худ ба мадрасаи “Низомия” дохил мешавад.

Ҷомӣ зехни буррову ақли расо дошт. Қобилияту истеъдоди ӯ чунон бузург буд, ки ҳатто устодон аз ўҳдаи дарс додан баромада наметавонистанд. Дар бистсолагии ба рисолаи доири нучум шарҳ навишт. Қозизодаи Румӣ бо вай шинос шуда, Ҷомиро ба Самарқанд даъват кард.

Ҷомӣ дар мадрасаи Улугбеки Самарқанд аз Қозизодаи Румӣ ва Файзуллои Абӯлайс таълим гирифта, дониши худро роҷеъ ба нучум, ҳайъат, фалсафа, риёзиёт тақмил дод.

Абдураҳмони Ҷомӣ ҳафт маротиба ба сафар баромада, бо ҳаёти фарҳангии иқтисодии халқҳо шинос шуд, бо уламои шуарои мамлакатҳои гуногун сӯҳбатҳо намуд. Ҷомӣ соли 1492 дар синни 78-солагии дар Ҳирот аз олам ҷашм пушид.

¹ Афзалов Х., Раҳимов Б. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. Душанбе. 1994.

Адиб ва олими барҷаста аз худ осори гаронбаҳои адабиву илмӣ ба мерос гузоштааст. Куллиёти ӯ, ки соли 1490 худаш тартиб додаст, 38 асарро дар бар мегирад. Аз осори бадеии ӯ се девон, “Ҳафт авранг”, “Баҳористон” ва ғайра то замони мо омада расидааст.

Ҷомӣ марди пуркор, меҳнатдӯст, инсонпарвар буд. Ӯ беҳтарин фурсатҳои зиндагиашро ба мутолиа, таҳқиқ ва эҷод мегузаронд. Натиҷаи ҳамин аст, ки ӯ аз худ мероси ғании илмӣ, адабӣ ва тарбиявие боқӣ гузошт, ки асрҳо номи ӯро зинда ва муҳтарам медоранд. Дар мероси ӯ хусусан инсондӯстӣ, мақоми инсон, зарурати тарбия ва камолоти маънавии инсон мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Афкори таълиму тарбиявии Ҷомӣ дар маснавиҳои “Ҳафт авранг”, “Баҳористон” ва баъзе газалиёти ӯ инъикос ёфтааст.

Ҷомӣ тариқати Нақшбандияро пазируфта буд ва ба тасаввуф майлу рағбат дошт. Бо вучуди ин, ӯ ҳаёти реалиро тараннум намуда, ба қувваи илму дониш ва хиради инсон бовар мекард. Бинобар ҳамин Ҷомӣ нисбат ба омӯхтани таълимоти тасаввуфӣ омӯхтани донишҳои илмиро бештар талқин менамуд. Ба ақидаи ӯ, илму дониш дар натиҷаи таълим ба даст оварда мешавад. Мақсаду вазифаи тарбия ба камол расондани инсон аст.

Фарзандро Ҷомӣ беҳтарин неъматӣ рӯи ҷаҳон дониста, таълиму тарбияи ӯро вазифаи муқаддаси волидайн мешуморид:

*Ҳеҷ неъмат беҳтар аз фарзанд нест,
Ҷуз ба ҷон фарзандро пайванд нест.*

Барои камолоти фарзанд Ҷомӣ тарбия дар оила, мактаб ва мадрасаро тавсия мекунад. Ба қавли Ҷомӣ баъди тарбияи ойлави кӯдакро барои таҳсил ба мактаб бояд фиристод. Чунки маҳз мактаб бояд ба бачагон ҷилм омӯзонад. Дар мактаб ба бачагон бояд фанҳои зерин таълим дода шаванд: хондан, навиштан, қуръон, ҳусни хат, ҳунари ҳисоб, таърих, ҷуғрофия, ботаника. Дар мадраса бошад, омӯхтани фанҳои зеринро тавсия намудааст: ҳадис, тафсири қуръон, усулу

фурӯги дин, сарфу наҳви арабӣ, девони шоирон, рисолаҳои илмӣ донишмандон, “Ишорат”, Шифо”, “Қонун”-и Ибни Сино ва ғайра. Ғайр аз нақшаи таълимӣ, ки Ҷомӣ пешниҳод кардааст, ӯ ба тарбияи фарзанди худ Зиёуддин Юсуф аҳамияти махсус дода, барои тарбияи ӯ “Баҳористон” ва “Ҷавоиди Зиёия”-ро навиштааст.

Ҷомӣ илму донишро ҳамду сано гуфта, ҷавонро ба омӯхтани он даъват менамояд. Ӯ чун омӯзгори ботачриба оғози омӯхтани илму дониш, касбу ҳунарро аз даврони хурдсолӣ лозим доништааст. Зеро ба ақидаи, ӯ омӯхтани илму ҳунар дар ҷавонӣ осонтар ва муфидтар аст.

*Дар ҷавонӣ сабӣ кун, гар беҳалал хоҳӣ амал,
Мева бе нуқсон бувад, чун аз дарахти навбар аст.*

Ҷомӣ аҳамияту бузургии илму донишро таъкид намуда, илмро тоҷи сари ҳамаи ҳунарҳо, мушкулкушои ҳамаи дарҳо, низомдиҳандаи олам ва шарафи одамии номида, мардумро ба омӯзиши илму дониш ҳидоят менамояд:

*Тоҷи сари ҷумла ҳунархост илм,
Қуфлкушои ҳама дархост илм.*

Ба илму дониш чунин баҳои баланд додан ва онро барои ҳаёт, беҳтар кардани шароити зиндагӣ зарур шуморидани ӯ фикри пешқадам буд. Ҷомӣ мисли дигар мутафаккирон илмӣ беамалро саҳт маҳкум намуда, онро бефоида меҳисобид:

*Чу касби илм кардӣ, дар амал кӯш,
Ки илми беамал захрест бенӯш.*

Ба ақидаи Ҷомӣ одами бомаърифат ба камолоти олии фикрӣ мерасад, оқилу хирадманд ва пурзӯру тавоно мегардад.

Мувофиқи фикри Ҷомӣ одамон аз ҷиҳати қобилияти фикрӣ ва аз ҷиҳати феълӣ атвор аз ҳам фарқ мекунамд. Камбудии фикриро тавассути омӯхтани илму дониш ва маслиҳати одамони бомаърифат барҳам додан мумкин аст:

*Нахуст аз илму дониш баҳравар шав,
Зи ҷаҳлободи нодонӣ бадар шав.*

Дар кори омӯхтани илму дониш ва фаро гирифтани соҳаҳои гуногуни он Ҷомӣ ҳифзи вақт, яъне беҳуда сарф накардани вақтро ҳатмӣ мешуморид. Ҷомӣ вақтро ба се қисм тақсим намудааст: қисмати якум — барои таҳсил, дуум — барои амалу кор, сеюм — сӯҳбат бо донишмандон.

Ҷомӣ китобро чун ёри ғамгусор ва устои беминнат ситоиш намуда, онро сарчашмаи ҳамаи донишҳо донистааст. Ба ақидаи ӯ донишмандон мемиранд, вале дониши онҳо дар китобҳояшон боқӣ мемонанд. Ӯ дар осораи ҷавонӣ ба китобдӯстӣ ва дар онҳо тарбия намудани шавқу ҳаваси китобхонӣ даъват намудааст.

*Аниси кунҷи танҳои китоб аст,
Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст.
Бувад бемузду миннат устоде,
Зи дониш бахшад ҷар дам кушодӣ.*

Ҷомӣ, чунон ки дар боло қайд шуд, ба одам, ном ва мақоми вай, ба қудрат ва тавоноии инсон ихлоси тамом дошт, меҳост ӯро шоистаи номи баланди одамӣ ва вучуди маънавияшро пероста бо зевари инсоният бинад. Таваҷҷуҳ ба олами маънавии инсон, саъю кӯшиш дар такмил ва ободии он яке аз нишонаҳои инсондӯстии шоир мебошад.

Ҷомӣ ҳангоме, ки дар бораи инсон ва мавқеи он дар зиндагӣ сухан меронад, ӯро бе дӯстиву рафоқат, пайванд ва ҳамбастагии байни ҳам тасаввур намекард. Дӯстии пок ва самимӣ гарави пойдории ҷамъият, яке аз омилҳои асосии бақои насли инсон ва муҳимтарин меъёри одамият мебошад.

Ҷомӣ дӯстии байни халқҳоро бидуни наҷод, дину мазҳаб, миллияту қавмият суруда, ҳамаро шоҳу баргӣ як дарахти барӯманди одамӣ донистааст. Ин гоӣ дар осори мутафаккири бузург на аз рӯи тақозои муруоти анъанавӣ, балки амалан дар зиндагии шахсии ӯ, дар робитаҳои дӯстии вай бо намоёндагони илму адаби замон, ҳоса шоири номӣ Алишери

Навой ба исбот расидааст. Ҷомӣ дар таълимоти ахлоқии худ дар ин боб ҳудуди муайяне низ мегузарад. Ў дар бахшҳои гуногуни мероси адабиаш дар хусуси пайвандҳои дӯстӣ, ёри, шартҳои дӯстӣ, интиҳоби ёрон, оини вафо ва вафодорӣ як силсила гуфторҳои ҳакимона дошта, назарияи хешро роҷеъ ба чигунагии ёрону дӯстон возеҳ ва равшан баён кардааст.

Шоири бузург дӯстони ҷонӣ, содиқ ва вафодорро, ки дар ҳар шароити мусоид ва ногувор якранг, дар маслаки дӯстӣ собит ва устувор мебошанд, бо шӯру шавқ ситуда, тавсия ва таҳкими робитаҳои дӯстиро бо онон таъшиқ намудааст. Ҷомӣ чун омӯзгори доною пуртаҷриба, маслиҳат медиҳад, ки кас бояд дар талаби ёрони содиқ ва рафиқони мувофиқ бошад. Чун дӯст ёфт, нисбат ба дӯст меҳрубон, ғамхор ва фидокор бошад:

*Барои дӯстон ҷонро фидо кун,
Валекин дӯст аз душман ҷудо кун.*

Манфиатрасонӣ ба мардум, нақўй ва нақўкорӣ яке аз масъалаҳои марказии таълимоти ахлоқии Ҷомӣ мебошад. Ў некиву бадиро ба ҳам муқобил гузошта, суду зиён ва оқибати ҳар якеро дар зиндагонии инсон алоҳида ғушрас месозад:

*Нек кун, то нек пеш ояд туро,
Бад макун, то бад нафарсояд туро.*

Ҷомӣ чун муаллими ахлоқ, омӯзгори ростини сифати писандида ва шоистаи одамӣ ба касби номи нек даъват намуда, махсус таъкид месозад, ки ягона ёдгоре, ки баъд аз марг боқӣ ва зинда хоҳад монд, ҳамин номи нек мебошад.

Ҷомӣ дар баробари нақўй ва нақўномӣ масъалаи беозорию чун як узви нақўӣ, ҳислатҳои шоистаи инсонӣ мешуморад.

Беозорӣ аз нуқтаи назари ӯ, боиси некномӣ, воситаи шӯҳрат ва маҳбубияти шахс дар ҷомеа хоҳад буд.

Инсоне, ки Ҷомӣ дар парвариши вучуди маънавии ӯ ин қадар саъю кӯшиш ба харҷ додааст, бояд ҳақшинос, сипосгузор бошад, ҳаққи намак, хубӣ ва меҳрубонии одамонро мӯҳтарама дорад, дар озори мардуме, ки аз хони неъматашон

баҳравар гаштааст, саъй наварзад ва аз ин амали носавоб ва
ноҷавонмардона худдорӣ намояд:

Зи хони ҳар касе олои ангушт,

Дар озори вай ангуштон макун мушт.

Ӯ дар ҷараёни мушоҳидоти вазъи маънавии инсон
баробари дигар хислатҳои нек, ростӣ ва дурусткориро барои
инсон зарур ва ҳатмӣ шуморида, вучуди маънавии ӯро бо ин
зевари зебои ахлоқӣ зеботар ва дилкаштар мебинад. Аз ин
рӯ, такрор ба такрор ростӣ ва ростравиширо ситуда, онро
чун василаи сарбаландӣ, арҷмандӣ, сулҳу амният ва
растагорӣ аз осебу газанди ҳаводиси айём таблиғ ва таъшиқ
менамояд:

Рост ҷӯ, ҷост нигар, рост гузин,

Рост гӯ, рост шунав, рост нишин.

Донишманди бузург ростиро ба қачӣ, қачандешӣ ва
қачрафторӣ муқобил гузошта, халале, ки дар қору ғайолият
ва бинои қасри зиндагии инсон ворид мешавад, натиҷаи қачӣ
ва норостӣ мешуморад. Раҳой аз доми ин нохушӣ танҳо дар
ростӣ мебошад. Шоир ин фикрро бо истифодаи масали
машҳур тақвият дода, изҳор менамояд:

Аз қачӣ хезад ҳар ҷо халалест,

“Ростӣ-растӣ” неки масалест.

Ҳақими нуктасанҷ дар боби вафо ва вафодорӣ,
мувофиқати қавлу амал, саҳо ва қарам, ҷавонмардӣ, ҳилму
виқор, адаб, эҳтироми устод, падару модар, пирон ва
хурдсолон, шинохти ҳадду мартабаи хеш, сабру таҳаммул,
ҳифзи обрӯ, ҳиммат, қаноат, хушхулқӣ, хандонрӯй,
муносибат бо душман, сулҳу ошӣ, саъю кӯшиш, ғазилати
хомӯшӣ ва қамфаҳмӣ, муқофоти амал, марғу зиндагӣ, лутғу
аҳсон, оини меҳмондорӣ, бечоранавозӣ сухан ронда, онҳоро
чун унсурҳои ахлоқӣ ба маърази намоиш гузоштааст.

Ҷомӣ чун муаллими ахлоқ, омӯзгори хислатҳои неки
одамӣ, суханвари инсондӯст хостааст ба инсон дастурҳои

муфиди ахлоқӣ дода, ўро ба такмил ва ороишу пероиши
вучуди маънавӣ ўҳдадор намояд.

Ў хислатҳои неку бадро дар пайванд бо якдигар
хотиррасон сохта, аз яке пайравӣ ва аз дигаре канораҷӯӣ
фармудааст:

*Аз қачиву қачравӣ андеша кун,
Ростию ростравон пеша кун.*

Инсондӯстии Ҷомӣ ва эътиқоди вай ба инсон, хосса ба
аҳли меҳнат аз силсилаи гуфторҳои ӯ роҷеъ ба деҳқон низ
ба хубӣ ҳувайдост. Ў чун дигар мутафаккирони гузашта ба
деҳқон ва касбу кори он муҳаббату эҳтироми зиёде дошта,
ин табақаро чун офаридгори неъматҳои моддӣ, асоси зиндагӣ
ва ободии ҷаҳон васфу ситоиш менамояд ва пайваста
ҳукмронони замонро даъват мекунад, ки нисбат ба деҳқонон
ва маҳсули дастранҷашон зулму ситам ва беинсофию
беадолатиро раво надоранд. Аз ин ҷост, ки васфи деҳқон
қисми ашъори ӯро ташкил медиҳад.

Ҷомӣ нисбат ба табақаҳои меҳнати аҳоли таваҷҷӯҳи
хос ва ҳисси дӯстдориву қадрдонии ниҳоят самимона дошт.
Дар дил нисбат ба золимон, ситампешагон ва умуман
озордиҳандагони халқ нафрат ва ғазаби бепоя мегарварид.
Аз ин ҷост, ки ӯ бо иштироки ғаъли хеш ва ӯ бо осори
худ ба ҳимояти ҳақ ва халқ, таъмини ҳаққу ҳуқуқи инсонии
ранҷбар бархоста, табақаи золимо дар мақоми танқид қарор
медихад.

Мутафаккири бузург дар соҳаи таълиму тарбияи насли
наврас нақши муҳим бозидани муаллимо қайд намудааст.
Зеро таъсири омӯзгор ба инсон бениҳоят бузург аст. Он ҳама
фазилатҳои ахлоқӣ, ки барои одам лозиманд ва боиси баланд
шудани шарафи инсонӣ мешаванд, маҳз ба тӯфайли таъсири
тарбияи омӯзгор ҳосил мегарданд.

Ба ақидаи Ҷомӣ, омӯзгор мушкитеҳои зиндагиро ҳал
карда, роҳи ҳаётро барои одамон равшан месозад. Ва агар
дар дунё омӯзгор намешуд, рӯзгор аз беҳирадӣ ва беҳирадон
тираву торик мегардид. Чунончи гуфтааст:

Ҷомӣ, ки шахси доро буд, бо пули худ аввали солҳои 70 асри XV дар шаҳри Хирот мадрасае сохт, ки то имрӯз дар гузари Мурғфурӯшӣ ҷорист. Баъдтар ӯ аз маблағи худ боз мадрасаву ҳаммом, хонақоҳ ва дар вилояти Ҷом масҷиди ҷомеъе бунёд намуда, заминҳои зиёдашро ба онҳо вақф намуд. Молу мулки зиёди худро Ҷомӣ ба мадрасаи Хивбон ҳадя мекунад, ки мударрисон, толибилмон ва хизматгорони он тангӣ накашанд. Ба ҳамаи ин қонеъ нашуда, боз худаш бевосита ба тарбияи шоирону нависандагон, хаттотону рассомон ва созандагону навозандагони ҷавон машғул мешуд.

Ҷомӣ ба шогирдон аз масъалаҳои нозуки тасаввуф ва илмҳои дақиқ таълим меод.

Муаллими ҳунарманд, ба ақидаи Ҷомӣ, инсонест, ки олиму доно ва наққор буда, ҳаётро хуб медонад, бо беҳтарин сифатҳои худ ба шогирдон ибрат нишон дода метавонад. Чунин муаллим, ба фикри ӯ, ба шогирдони худ роҳи ҳаётро нишон медиҳад, ба шаъну ӣпараф соҳиб шудани онҳо сабаб мегардад.

Дар хотима баяд қайд намуд, ки ақидаҳои педагогии Ҷомӣ дар асоси факту далелҳои ҳаёти таркиб ёфта, бо қисми пешқадами ҷаҳонбинии ӯ — ҳақиқатпарварӣ мустаҳкам вобаста аст. Қимати ин ақидаҳо имрӯзҳо ҳам арзиши таълиму тарбиявии худро гум накардаанд.

АЛИШЕР НАВОЙ (1441—1501)

Алишер Навой¹ шоир ва мутафаккир, асосгузори адабиёти классикии ўзбек 9 феввали соли 1441 дар Ҳирот таваллуд ёфтааст. Падараш — Гиёсуддини Кичкина аз амалдорони дарбори Абулқосим Бобур (ҳукмр. 1449-57) буд. Ӯ ба адабиёт шавқи зиёд дошт ва бо аҳли завқ сӯҳбатҳо меорост. Модараш аслан аз Кобул буда, дар хонадони Темуриён дояи кӯдакон будааст. Навоиро дар чорсолағӣ ба мактаб доданд. Вай бо ҳокими ояндаи Хуросон Ҳусайн Бойқаро (ҳукмр. 1470—

1506) дар як ҷо тарбия гирифт. Дар мактаб ба Навой мувофиқи анъанайи он замон, бар замми хату савод ва зарурияти динӣ, “Бӯстон” ва “Гулистон”-и Саъдӣ, “Мантиқ-ут-тайр”-и Аттормо низ таълим додаанд.

Навой таҳсили илмро давом дода, баробари улуми расмӣ аз Хоҷа Юсуфи Бурҳон мусиқиро омӯхт. Дар синни 12-солағӣ, вақте ки аз падар маҳрум монд, ўро Бобур ба тарбия гирифт ва соли 1457 ба Машҳад бурд. Навой дар Машҳад ҳамроҳи Ҳусайн Бойқаро донишашро аз фалсафа, мантиқ, риёзиёт ва адабиёт такмил дода, бо шоирон Саид Ҳасани Ардашер, Камоли Турбатӣ вохӯрд. Дар Самарқанд ҳам бо такмили илм машғул шуд.

Фаъолияти эҷодии Навой аз синни 10—12-солағӣ оғоз ёфт. Дар 15-солағӣ ўро ҳамчун шоири зуллисонайн мешинохтанд.

¹ Афзалов Х., Раҳимов Б. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. Душанбе. 1994.

Вай ба забони ўзбекӣ бо таҳаллуси “Навой” ва ба забони форсӣ-тоҷикӣ бо таҳаллуси “Фонӣ” шеър менавишт. Дар ин бора худи ӯ чунин гуфтааст:

*Маънии ширину рангинам ба туркӣ беҳтар аст,
Форсӣ ҳам лаълу дуррҳои симин чун бингарӣ.
Гӯӣ, дар расти бозори сухан бикшодам,
Як тараф дӯкони қаннодию як сӯ заргарӣ.*

Соли 1466 Навоӣ дар Самарқанд бо олимону адибон ва намоёндагони аҳли санъати он ҷо шиносӣ пайдо кард. Ҳокими Самарқанд, ки бо таҳаллуси “Вафой” шеър мегуфт, Навоиро дастгирӣ намуд. Навоӣ дар ин шаҳр ҳам омӯзиши назарияи адабиётро ҷиддан давом дод.

Соли 1469 Навоӣ мӯҳрдори ҳукмрони Хуросон Ҳусайн Бойқаро таъин гардид ва баъдтар ба вазифаи вазирӣ (1479) соҳиб шуд. Навоӣ бо тарҳи давлатдорӣ Ҳусайн Бойқаро, ки аксар вақти худро ба айшу нӯш сарф мекард, розӣ набуд ва пеши онро гирифтани меҳост. Аз ин рӯ, султон бо мақсади аз пойтахт дур кардани Навоиро ҳокими вилояти Астробод таъин кард.

Навоӣ соли 1489 ба Ҳирот баргашт ва робитаро аз дарбор канда, то охири умр ба таълифу тасниф машғул шуд.

Навоӣ фаъолияти сиёсӣ, илмӣ ва адабии худро ба ободонии мамлакат мебахшид. Бо сарвати ӯ дар Ҳирот мадрасаҳои “Ихлосия”, “Шифоия”, “Низомия” ва хонақоҳи “Халосия”, дар Марв мадрасаи “Хусравия” бино гаштанд. Ҳар кадоми онҳо китобхонаҳо доштанд. Дар онҳо олимони намоён аз риштаҳои гуногуни илм дарс гуфта, ҷавонро тарбия менамуданд.

Навоӣ солҳои 1492—99 тамоми осори лирикии ўзбекии худро бо номи умумии “Ҳазоин-ул маонӣ” дар ҷаҳон девон ҷамъ намуд, ки ҳар кадом ба як давраи умри шоир мутобиқатдоранд: “Ғароиб-ус-сиғар”, “Наводир-уш-шубоб”, “Бадӯ-ул-васат” ва “Ғавоид-ул-кибор”. Ин маҷмӯа бо номи “Ҷаҳон девон” низ маъруф аст.

“Чаҳор девон” тақрибан 22450 байтро дар бар мегирад, ки зиёда аз 3130 ғазал дошта, боқимондааш шеърҳои лирикии гуногунжанр аст.

Дар ашъори Мир Алишери Навоӣ ғояҳои инсондӯстӣ, адолатхоӣ, нақӣ ва нақӯкорӣ ҳоӣ асосиро ишғол менамояд.

Ғазалҳои Навоӣ бо санъати баланд навишта шуда, дар онҳо таҷрибаи чандинасраи ғазалсароён ва эҷодиёти лафзии халқҳои туркизабон истифода гардидаанд. Навоӣ дар баъзе ғазалҳоиаш авомфиребӣ, бадахлоқӣ, бадмастӣ ва кирдори шабеҳи шайхонро ғош кардааст.

Образи Искандар дар достони “Садди-Искандарӣ” ҳамчун олими боистеъдод, ҳомӣ ва тарғибгари илму маърифат талқин ёфтааст. Бинобар он, ки Искандар ба кори давлат аз рӯи донишу ақл роҳбарӣ мекунад, аз маслиҳати олимони истифода мебарад, мамлакат обод, халқ осуда ва фаровон умр ба сар мебарад.

“Маҳбуб-ул-қулуб”, ки дар охири ҳаёти адиб офарида шудааст, асари фалсафист, ки дорои аҳамияти амиқи тарбиявист. Дар он панду андарзҳои аллома таҷассум ёфтаанд. Асар чун мулоқоти муаллиф бо насли оянда иншо шудааст.

Ҳар як муаллиме, ки аз рӯи “Маҳбуб-ул-қулуб” дар хусуси афкори педагогии Алишер Навоӣ сухан хоҳад ронд, набояд фаромӯш кунад, ки ин асари муҳим як баҳрест саршор аз панду ҳикмат, ҳикоя ва насихатҳои ибратбахш. Муаллим бояд дар фаъолияти педагогии худ аз ин панду андарзҳо босамар истифода барад. Зотан, муаммоҳое, ки шоир дар “Маҳбуб-ул-қулуб” перомони онҳо андеша рондааст, барои имрӯз низ мувофиқ ва созгоранд.

Алишер Навоӣ дар достони “Фарҳод ва Ширин” ба туфайли илм соҳиб гаштани Фарҳодро ба ақлу идрок, заковат, ҳунармандӣ, фурутанӣ хоксорӣ, инсонпарварӣ, иродаву эътиқод нишон додааст.

Дар достони “Фарҳод ва Ширин” Навоӣ Ширинро ҳамчун олиҳаи зебоии зоҳирӣ (берунӣ) ва ботинӣ (дохилӣ) ба қалам додааст. Медонем, ки барои ба ин дараҷа расидани ӯ таъсири тарбияи холааш Маҳинбону хеле назаррас аст. Дар натиҷа Ширин барои ободонии мамлакат, кандани ҳуи сунъӣ —

канал, баровардани об ва монанди инҳо иштирок мекунад ва ба ҳамин гуна корҳои хайр сарварӣ менамояд.

Тафовути байни марду номардро Алишер Навоӣ чунин ба қалам додааст: “Мард хуруҷест, ки “бо тоҷи лаъл” бонг мезанад”. Номард мокиён, лаққӣ ва беҳудагӯӣ аст. Мисли он, ки хуруҷ дар вақти муайян “нидо” мебарорад, мард ҳам дар мавриди муносиб фикри худро арз мекунад тибқи зарурат муносибати хешро маълум менамояд. Мард — одами майдон, зиндагии ӯ дар набард ва мубориза аст”.

Навоӣ дар рисолаи “Муҳокимат-ул-лугатайн” 11 қасидаи худро ном бурдааст, ки ҳар кадоме унвони махсус дорад. Аз ин қасидаҳо “Тӯҳфат-ул-афкор” бо арзиши бадеӣ ва шеваи нигорандагӣ аҳамияти хос дорад. Дар ин қасида, ки бисёр масоили ахлоқ, ирфон ва сиёсатро фаро мегирад Навоӣ подшоҳон ва ҳокимонро ба адолатпарварӣ даъват мекунад.

Мутафаккир мардумнавозӣ ва одамиятро на фақат ба подшоҳон, балки ба ҳама меомӯзад ва ҳамаро огоҳ мекунад, ки аз пай озори халқ ва махсусан бечораву дармондагон напаванд, зеро:

Беғунаҳро сохтан озурда аз теги забон

Нотавон кардан рағи беранҷро аз ништар аст.

Алишер Навоӣ дар охири ҳаёти худ рисолаи иҷтимоиву ахлоқӣ “Маҳбуб-ул-қулуб”-ро таълиф намуд. Шоир дар ин асараш анъанаҳои дидактикии “Гулистон”-у “Баҳористон”-ро ба тарзи ба худ хос давом додааст. Дар он ақидаҳои иҷтимоиву сиёсӣ ва ахлоқиву фалсафии ӯ гирд омадааст.

Дар ин китоб дар зикри мударрисон чунин менигорад: Мударрис... илми динӣ донад ва масъалаҳои муҳимро ба халқ таълим диҳад. Аз бебоқӣ ҳаросон ва аз нопоқӣ гурезон бошад.

Дар зикри аҳли дабиристон: ...Ба ҳар тақдир (яъне устод) ба атфол ҳаққи бисёре дорад, агар (шогирд) ба подшоҳӣ расад ва ба ӯ сипосгузорӣ намояд, хуб аст. Шогирд агар шайх-ул-ислом, ӯ қозӣ бошад, агар устод аз ӯ розӣ бошад, худо аз ӯ розӣ аст.

Дар заيلي вафо ва зикри ҳақ: Қарам ва мурувват падар ва модаранд, вафо ва ҳақ ин ду фарзандони ҳамзоданд.

Одами фосиқ ҳарчанд донишманд бошад, ки ба нафси худ золим аст, бои бахил нодонест, ки ба зиёни худ кор мекунад. Ин ду кас умри худро зоеъ гузаронанд ва ба гӯр ҳасрат ва армон гирифта баранд.

Баъзе байт ва ҷумлаву ибораҳои “Маҳбуб-ул-қулуб” ҳамчун зарбулмасалу мақол машҳур шудаанд, чунончи:

Ба бевафо ҳақ нест, ба беҳақ вафо нест.

Комилон (одамони комил) — аҳли ҳақ ва ноқисон — беҳақ.

Ба ҳар касе, ки як вафодорӣ нишон додам, то сад бевафой надидам, аз ӯ халос ҳӯрда натавонистам.

Беътиборӣ ба забон — беътиборӣ ба халқ.

Ҳар касе, ки сухани дуруғ мегӯяд, дуруғани ошкор шавад, шарманда мегардад.

Илм омӯхтану амал накардан ба мисли заминро шудгори карда тухм нақошидан аст. Ё тухм кошта, аз маҳсулаш баҳраманд нашудан аст.

Қобилро тарбия намудан — зулм ва ноқобилро тарбият намудан — ҳайф бошад.

Афкори тарбиявӣ ва ахлоқии Навоӣ бештар дар муқаттаоташ акс ёфтаанд. Навоӣ ҳам мисли Ҷомӣ ва дигар саромадонии бузург хайр ва шарро ташхис намуда, ба ҳама баробар некӣ карданро таълим намедихад. Баръакс, ӯ огоҳ мекунад, ки:

Накӯӣ бо бадон камтар кун, аммо,

Ба некон бештар кун некии хеш.

Ба неку бад баробар гар кунӣ лутф,

Фитад бо некӯвон кам, бо бадон беш.

Навоӣ дар тамоми эҷодиёташ хидмати халқро беҳтарин шарафи инсони ҳақиқӣ медонист ва баръакс, одамонеро, ки ба танпарварӣ ва ғами худ гирифторанд, одам ҳисоб намекард ва таълим медод:

Гар туй одам, машумор одамай,

Аз ғами халқ он кӣ надорад ғаме!

Он ки зи марғи дигарон шод ҳаст,

Гӯркану ғосилу ҷаллод ҳаст.

ҲУСАЙН ВОИЗИ КОШИФӢ (1420—1505)

Ҳамалиддин Ҳусайн Воизи Кошифӣ¹ аз насрнависони машҳури асри XV буда, аз худ осори гаронбаҳое боқӣ гузоштааст. Ӯ дар деҳаи Байҳақи ноҳияи Сабзавор ба дунё омадааст. Кошифӣ тамоми илмҳои маъмули замонаашро дар ватанаш гирифта буд. Ӯ махсусан илми нучум, ваъзу иншоро моҳирона аз худ намуд. Кошифӣ ҳанӯз соҳиби дар Сабзавор буданаш ба воизӣ шурӯъ намуда, бо дониши амиқ ва лаҳни дилфиреби худ дар байни аҳли илму хирад ва оммаи мардум шӯҳрати калон пайдо карда буд.

Мутафаккир барои такмили дониши худ ба Нишопур ва Машҳад сафар мекунад. Баъди сафари ин шаҳрҳо тақрибан соли 1468 ба Ҳирот меояд. Дар Ҳирот бо Абдурахмони Ҷомӣ ошноӣ пайдо намуда, то охири ҳаёт дар ин шаҳр мемонад.

Кошифӣ дар улуми ахлоқ, таърих, тасаввуф, нучум, риёзиёт, фикҳ ва ғайра зиёда аз 37 асар навиштааст. Муҳимтарини онҳо “Оинаи Искандарӣ”, “Ахлоқи Мӯҳсинӣ”, “Анвори Суҳайлӣ”, “Махзан-ул-иншо”, “Рисола дар илми аъдод” ва ғайраҳо мебошанд.

Кошифӣ дар асарҳои худ панду насиҳат, инсондӯстӣ, адолатпешагӣ, хулқу атвори нек, вафодорӣ ва дигар хислатҳои хуби инсониро тараннум намудааст. Аз осори адабии ӯ, ки дар онҳо бештар аз таълиму тарбия ва ахлоқу атвори нек сухан меравад, “Ахлоқи Мӯҳсинӣ” ва “Анвори Суҳайлӣ” мебошад.

Ақидаҳои панду ахлоқӣ ва таълиму тарбиявии Кошифӣ пеш аз ҳама дар “Ахлоқи Мӯҳсинӣ” дарҷ ёфтаанд. Ин китобро Кошифӣ ба писари султон Ҳусайн Бойқаро — Абулҳасан Мирзо бахшида буд. Дар муқаддимаи он Кошифӣ чунин навиштааст: “Бояд, ки зоти олии худро ба сифати сутуда ва самоти писандидаи мавсум ва мавсуф гардонд ва подшоҳро риояти чихил сифат лозим аст, ки баъзе аз он

¹ Афзалов Х., Раҳимов Б. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. Душанбе. 1994.

миёни вай ва ҳаққи таъоло бошад ва бархе миёни вай ва халқ ва ин чиҳил сифат бар чиҳил боб оварда шуд". Чиҳил боби ин китоб ба сифатҳои зерини инсон: ибодат, ихлос, дуо, шукрона, сабр, ризо, таваккал, ҳақ, офат, адаб, қидду ҷаҳд, адл, саховат, шуҷоат ва ғайра бахшида шудаанд.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ фарзандро амонати худованд дар назди падару модар медонист. Ба ақидаи ӯ, ин амонат оинаест, ки ҳар чиро, ки бихоҳад дар нафас ва камолоти он мунъакис месозад. Чунончи, ӯ гуфтааст: "Пас ба зарурат дар тарбияти ӯ саъй бояд фармуд то ба сифатҳои писандида муттасили гардад ва аз хислатҳои накоҳида мунҳариф шавад". Дар тарбияи фарзанд иштирок ва ҷавобгарии падару модарро баробар мешуморид. Чунончи, дар сафедӣ ва сиёҳӣ, фарзанд ба падару модар мушобеҳ мебошад. Дар разолат ва наҷобат низ ҳамон қиёс бояд кард. Ва гуфтанд: "нафси хасисро парвардан обрӯи худро бурдан аст".

Кошифӣ чун дигар мутафаккирон ақида дошт, ки падару модар бояд ба фарзанд номи нек ниҳанд ва дар тарбияи ӯ дояи покдоман, хушхӯй, покизасиришт ва доно интихоб намоянд.

Ба ақидаи Кошифӣ, вақте ки тифл рушд мекунад, аз паи таълими ӯ шаванд. Дар давраи аввал муаллими динӣ бояд қуръон ва ахлоқро омӯзонад. Баъд ба таълими ӯ бояд муаллими дунёдида, озмудашуда, ҷимматбаланд, ки хидмати подшоҳонро кардааст, машғул шавад, ба ӯ дарси одобу ахлоқ, этика, эстетика ва адабиёт диҳад. Дар давраи сеюм устои кордида ва сипоҳии диловар ба ӯ оини саворӣ, силоҳдориро омӯзонад. Дар давраи чаҳорум ба таълиму тарбияи ӯ шайхон, уламо ва донишмандон машғул шаванд.

Кошифӣ таъкид мекунад, ки падару модарон вазифадоранд бачагонро бо мардумони доно ошно созанд ва онҳоро доимо ба ҳаёту фаъолияти олимон, фозилон ва донишмандон ошно кунанд, то ки навҷавонон нисбати илму дониш рағбат пайдо намуда, аз одамони бадрафтору бадгуфтор канорагири намоянд. Барои равшан шудани одоби фарзанд мо порчаеро аз "Ахлоқи Мӯҳсинӣ" пешкаш менамоем:

“Агар пурсанд, ки одоби шогирдӣ чанд аст, бигӯй шаш. Аввал, он ки дар кори худ нек нигоҳ кунад, яъне пешаи худро писандад.

Дуюм, ба кори худ эътиқод ва боварӣ дошта бошад.

Сеюм, дар назди устод хоксор бошад ва одатҳои худро сӯе гузорад.

Чаҳорум, чашм аз ҳама нодиданиҳо барканад (ба ҷой ва чизе, ки диданаш шоиста нест, нанигарад, худро нодида гирад).

Панҷум, гӯш аз ҳама ношуниданиҳо бибандад (он чи шуниданаш шарт нест ӯ хуб нест, нашунавад ӯ худро ношунида гирад).

Шашум, даст аз ҳама нокарданиҳо кӯтоҳ кунад (корҳои ношоямро накунад).

Агар пурсанд, ки рукнҳои шогирдӣ чанд аст, бигӯй шаш: фармонбардорӣ, ростгӯӣ, вафодорӣ, пандпазирӣ, камозорӣ ва роздорӣ.

Агар пурсанд, ки хислати писандидаи шогирд чист, бигӯй: пок будан.

Агар пурсанд, ки ҷавҳари шогирдӣ чист, бигӯй: хушнудии бародарони ҳамкасб”.

Асари машҳури тарбиявию ахлоқии Кошифӣ “Анвори Суҳайлӣ” (“Калила ва Димна”) мебошад.

Муаллиф онро ба шарафи Шайх Аҳмади Суҳайлӣ, ки аз амирони Султон Ҳусайн Бойқаро буд, навиштааст. “Калила ва Димна” маҷмӯаи қиссаю ҳикоеҳои пандомезест аз забони ҳайвонот, ки масъалаҳои ахлоқию иҷтимоиро дар бар мегиранд. Номӣ китоб аз номи ду шағол аст. Воқеаҳои асар аз баҳсу мунозираҳои ин ду шағол — Калила ва Димна ибтидо меёбанд.

Мазмуни ин асар аз аввал то охир панду насиҳат аст. Дар ҳикоятҳои тамсилии он, ки асосан аз ҳаёти ҷонварон аст, хулқи нек, ватанпарастӣ, мардумдӯстӣ, адолатпешагӣ ва хислатҳои ҳамидаи инсонӣ тарғиб мешавад. Дар образи ҳайвонҳо одамони маккор, ҳиллагар, худбин, бадрафтору бадкирдор ва ғайра танқид шуда, зарари хотирҷамъӣ, зарурати эҳтиёткорӣ ва аҳамияти қувваи ҷомеа таъкид

гардидааст. Дар образи маймуне, ки барои наҷоти ҳам-
чинсони худ ҷони худро фидо мекунад, халқдӯстӣ, одобу
рафтори ҳамида ва дигар сифатҳои инсонӣ тарғиб ва
омӯхтани ҳаёт тавсия шудааст.

Кошифӣ сифатҳои дӯстро равшан тасвир намуда гуфтааст:

*Гар шумурӣ ёр касеро шумор,
К-ӯ бувад андар ғаму шодит ёр.
3-ӯ чӣ шавқ шод, ки ғами худ ҳам ўст,
Дўст, ки дар шодию ғам нест дўст.*

Дар асар махсусан дӯстии устувор тараннум гашта чунин
гуфта шудааст.

*Чун зарра ба хуршеди рухат меҳр бубастем,
Гар тег занӣ, аз ту нахоҳам буридан.*

Агар дўст ҳазор бошад, яке бояд шумурд ва агар душман
яке бувад, бисёр бояд донист:

*Дўстиро ҳазор кас шояд,
Душманиро яке бувад бисёр.*

Ҳамин тавр, мақсади муаллиф дар ин боб асосан аз
тарғибу таъвиқи дӯстиву тифоқӣ ва рафоқати байни ҳамдигар
ибораат мебошад. Агар байни дӯстони тифоқу ҳамраъӣ ҳама
вақт ягонагӣ ва иттиҳод вуҷуд дошта бошад, ба онҳо ҳеҷ
гуна хавфу хатар таҳдид нахоҳад кард.

Дар асар аз ҷумла, аз номи сангпушт оварда шудааст:
“Занон маро бар шикастани аҳду паймон медоранд ва ман
медонистам, ки дар эшон ҳусни аҳд мавҷуд нест ва аз эшон
вафо ва мардӣ ҷашм доштан аз равиши хирадмандон дур
аст:

*Мабодо кас, ки аз зан меҳр ҷӯяд,
Ки аз шурабиёбон гул нарӯяд.*

Аз ин гуфта маҳдудияти ҷаҳобинии нависанда нисбат ба
зан худ аз худ маълум мегардад. Вале Ҳусайн Воизи Кошифӣ

дар боби шашум нақши занро то дараҷае баланд бардоштааст. Ҳарчанд тамоми ҳикоятҳои асар тамсиливу пурҳикматанд, муаллиф ба ин ҳам қонеъ нашуда, дар охири ҳар боб бо пораи назм ё наср хулоса мебарорад ва хонандаро ба хушхлоқию нақўкорӣ даъват месозад. Масалан, дар охири боби дуввум:

*Ҳар кӣ дар роҳи халқ дом ниҳод,
Оқибат ҳам ҳудаш ба дом афтод.
Шохи некӣ саодат орад бор,
Гул бичинад касе, ки корад хор.
Чун яқин шуд ҷазои нафъу зарар,
Некӯй кун, некӯй беҳтар!*

Дар охири боби чор чунин байте меорад:

*Бо ёри нақўхоҳ ба ишрат биншин,
В-аз душмани бад домани сўҳбат дарчин.*

Боби даҳро бо чунин пораи насиҳатомез ба охир мерасонад:

“Ин аст достони бадкирдори пурзӯр, ки ҷаҳониёнро мусаххаори азоби худ дорад ва аз оқибати он наандешад, то охир-ул-амр ба он бало, ки аз ӯ ба халқ мерасад, мубтало гардад...”

Кошифӣ дар пайравии устои худ Ҷомӣ китоби дарсие ба номи “Саҳифаи шоҳӣ” таълиф намудааст.

Осори панду ахлоқӣ, таълиму тарбиявии ӯ махсусан “Ахлоқи Мӯҳсинӣ” ва “Анвори Суҳайлӣ” ба намояндагони афкори педагогии халқҳо таъсири калон расонидааст.

Асари дигари ӯ “Рисолаи Ҳотамия” ё “Ҳотами Той” мебошад, ки инсонро ба олиҳимматӣ тарғиб мекунад.

“Футувватнома”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз беҳтарин асарҳои мансури ахлоқии охири асри XV буда, асоси футувват — ҷавонмардиरो тараннум менамояд. Масъалаи марказии он — талаби ботинро ба ҳақ расонидан ва зоҳирро бо халқ расонидан медонад. Ҳусайн Воиз барои расидан ба дараҷаи

ҷавонмардӣ роҳро пешниҳод мекунад, ки дар он хидмат ба халқ, талаби дониш, илмро ба амал ва ҳар толибро ба мақсуд расонидан, адлу мурувват ба бечорагон, караму бахшиш ба дармондагон, бо саховат нафъ расондан ба дӯстон, бо шучоат зарари душманонро аз дӯстон дур кардан, меҳрубонӣ ба мардум, вафо ба аҳд, ба ҷо овардани хидмати устод, бузург доштани модару падар, парҳезкорӣ, ҳаё, сабр, ба ҷо овардани ҳаққи ҳамсоя, аёдати бемор, сӯҳбат бо донишмандон ва покон, ҳилм, қаноат, фурутанӣ, шикасти нафс ва амсоли инро аз шартҳои ҳатмии ҷавонмардӣ мешуморад.

Дар баробари ин муаллиф таъкид мекунад, ки шахси ҷавонмард бояд аз ҳаром парҳез намояд, ҷаҳлу хиёнатро аз дил дур андозад, аз суҳанчинӣ, мазоқи бисёр, ҳасаду бухл барҳазар бошад, бо мардуми бадахд манишинад, забонро аз бӯхтону дурӯғ ба беҳудагӣ, озори халқ ва дастро аз гирифтани ҳарому озурдани халқ нигоҳ дорад, аз зино парҳез кунад, дар амонат хиёнат накунад, зулму ситамро ба ҳеҷ кас раво набинад.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар “Футувватномаи султонӣ” беҳтарин ва баргузидатарин ҳислату хусусияти ахлоқӣ, ки дар тарғиби ахлоқи неку ҳамида мақоми шоистаро дорост, фармудааст: “Бидон, ки бузургон гуфтаанд, ки дарвешӣ тамом адаб аст. Яъне, ҳар вақте ва ҳар ҳоле ва ҳар мақомро одобе аст. Пас, ҳар ки муҳофизати одоб кунад, ба мақоми мардон расад ва Саной дар “Ҳақиқат-ул-ҳақоиқ” гуфтааст, ки сӯҳбат натиҷаи адаб аст ва адаб натиҷаи ҳурмат ва ҳурмат натиҷаи сафват (покизаву холис) ва сафват натиҷаи дил ва дил ҳазинаи ақл, ақл бошад ҳазинаи сирр ва сирр ҳазинаи маърифат аст. Ва гуфтаанд: адаби зоҳир нишонаи адаби ботин аст..., яъне адаб покиза сохтани зоҳиру ботин аст. Ҳар ки ба ҷое расад, аз адаб расад. Чунончи, Мавлоно Ҷамолиддини Румӣ мефармояд:

Аз адаб пурнур гаштааст ин фалак,

В-аз адаб маъсуму пок омад малак.¹

Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар асари худ “Қалила ва Димна” менависад: “Дастмои бузург ақлу адаб аст, на аслу насаб. Ҳар кас ақли соф ва хиради комил дошта бошад, худро аз пояи паст ба мартабаи баланд мерасонад, ҳар кас ақли заиф дошта бошад, худро аз дараҷаи олии ба мартабаи дани андозад”.

*Ба пешкори ақли шарифу рои дуруст,
Тавон каманди тасарруф бар осмон афканд.
Агар на дидаи дил баркушояд аз ҳиммат,
Назар ба сӯи маолӣ наметавон афканд.*

Ҳусайн Воизи Кошифӣ чунин мефармояд: “Бидон, ки шарафи одаи ба нутқ аст ва ҳар кӣ дар нутқ риоят накунад, аз ин шараф бебаҳра бошад. Барои он, ки нутқ ба савоб бояд ва илло ҳомӯшӣ беҳ, аз он бувад.

Агар пурсанд, ки адаби ғолибон дар сухан гуфтан чанд аст, бигӯй шаш: аввал он ки сухан фароҳури (муносиби) ҳоли ҳар кас гӯяд.

Дуввум он, ки ба лутф сухан гӯяд, на ба унф (дурушті).

Саввум, он ки дар вақти сухан гуфтан хандон ва шукуфта бошад, на турушрӯю гирифта.

Чаҳорум, чандон сухан ба мустамаъи (шунавандаи) он гӯяд, ки ба малоли хотири эшон наанҷомад.

Панҷум, сухан гӯяд, ки манфиати дунё ... дар он бошад.

Шашум, то сухане тамом ба меъёр (қадр) набошад, бар забон наронад, ки сухани бузургон ба масобаи (монанди) тухм аст ва агар тухм фосиду бемағз бошад, дар ҳар замин, ки афтад, нароҷад ва аз ӯ манфиате ба ҳосил нарасад.

“Футувватнома” ба тарзи саволу ҷавоб навишта шудааст ва ҳоло ҳам аҳамияти тарбиявӣ дорад.

¹ Ҳусайн Воизи Кошифӣ. “Футувватномаи султони”, саҳ. 26-124; Ахлоқи Муҳсинӣ, Душанбе: “Адиб”, 1991, саҳ. 125—291.

ЧАЛОЛИДДИНИ ДАВОНИ (1427—1503)

Аз намояндагони дигари доираи илмӣ-адабии нимаи дуюми асри XV ки дар соҳаи илму дониши замони худ забардаст буд, Чалолиддин Муҳаммад ибни Асъади Давонӣ мебошад. Алишер Навоӣ ўро “офтоби оламтоби сипеҳри дониш ва биниш, тоири гулистони ҷаҳони ҷовидонӣ ва баҳри беканори ҷавоҳири маонӣ” номидааст.

“Мавлоно Чалолиддини Давонӣ — алломаи олам буд ва дар замони ӯ ҷамъи уламои даврон шогирди ӯ буданд ва уламои Ироқ, Форс, Озарбойҷон ва Хуросон ҳама ўро устои мусаллам медонистанд ва мавлоно ҳама китобро дарс мегуфт (“Маҷолис-ун-нафоис”. Техрон, с.130).

Чалолиддин Муҳаммад ибни Асъад ас-Сиддиқӣ ад-Давонӣ соли 1427 дар рустои Давони вилояти Козаруни Эрон таваллуд ёфтааст. Маълумоти ибтидоиро дар деҳаи худ гирифта, сипас дар мадрасаи “Дор-ул-айтом”-и Шероз ба тақмили илму дониши худ машғул шудааст. Ҳамчунин ӯ дар ин мадраса мударрисӣ кардааст. Ӯ дар соҳаҳои мантиқ, фикҳ, фалсафа, астрономия, ахлоқ ба корҳои илмиву эҷодӣ машғул шудааст.

Аз мероси бои илмиву тарбиявии ин олим ва файласуфи замон “Рисолаи исботи воҷиб”, “Рисолаи ҳуруф”, “Рисолаи фи-тавҷеҳ-ул-ташбеҳ”, “Рисола дар илми нафс”, “Тарикати тарбияи авлод” ва ғайраро номбар кардан мумкин аст.

Доир ба ахлоқ машҳуртарин асари ӯ “Лавомеъ-ул-ашроф фи макорим-ул-ахлоқ”, (бо номи “Ахлоқи Чалоли” машҳур аст) мебошад. Чалолиддини Давонӣ ин асари худро солҳои 1470—1478 таълиф намуда, онро ба ҳокими Эрони гарбӣ Узунҳасан бахшидааст. Он ба забони форсист ва дар боби ҳикмати амалӣ мебошад. Дар охири китоб васиятҳои Афлотуну Арасту илова карда шудааст.

“Ахлоқи Чалоли” аз се лавомеъ ё фасл (таҳзиби ахлоқ, тадбири манзил ва сиёсати мудун) иборат буда, ҳар як боб дар навбати худ ба қисмҳои алоҳида тақсим мешавад.

Фасли якум “Дар таҳзиби ахлоқ” ном дорад. Олим дар ин лавомеъ оид ба тарғиби ахлоқ баҳс намуда, фитрӣ будани хулқи инсониро рад мекунад, вале ба туфайли таълиму тарбия тағйир ёфтани онро таъкид менамояд. Ё ахлоқи ҳамида, адолат, илм, ҳифзи сиҳатии нафс, муолиҷаи маразҳои нафсонӣ ва ғайраро алайҳи ҷаҳли мураккаб, ғазаб, шаҳват, ҳасад, ҳузн, тарс нишон медиҳад. Ё илми ахлоқро бо тиб муқоиса кардааст. Яъне, тиб барои тандурустии инсон зарур бошад, тарбияи ахлоқ нафси одамро аз падидаҳои нохуб эмин нигаҳ медорад.

Фасли дуюм “Дар тадбири манзил” ном дошта, ақидаҳои таълиму тарбиявии олимро дар бар мегирад. Инсон ба оила ва манзил ниёз дорад. Мақсад аз ташкили оила ва хонадорӣ бақои насл аст. Чун фарзанд ба олам ояд, ўро ба тарбияи нек бояд фаро гирифт ва мувофиқи завқу истеъдодаш илму ҳунар омӯхт, дар замири бача аз кӯдакӣ хулқу атвори некро парварид. Дар бораи зарурати истеҳсоли ҳууроку пӯшок, тартиби хоҷагидорӣ, тарзи истифодаи вақту мол, таълими аҳлу авлод, одоби сухан, ҳаракат, сукун, одоби таом хӯрдан, риояи ҳуқуқи падару модар, одоби хизмат ва ғайра низ фикр пеш меронад.

Лавомеъи сеюм боз ба ҳафт қисм тақсим мешавад ва ба масъалаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ чун эҳтиёҷи инсон ба тамаддун, иттиҳоди одамон дар ҷамъият, фазилати сӯҳбат, сиёсати мулк, одоби подшоҳон, фазилати садоқат ва ғайра бахшида шудааст.

Ҷалололиддини Давонӣ аҳли раиятро ба чор гурӯҳ: олимон, лашкариён хирадмандону савдогарон ва зироаткорон ҷудо карда зироаткоронро аз се гурӯҳи аввал муқаддам шуморидааст.

Ҷалололиддини Давонӣ дар “Ахлоқи Ҷалолӣ” ҳангоми таҳлили яке аз фазилатҳои инсон — доной таъкид мекунад, ки вақти тарбия ба заковат, фаҳму дарк, равшании зеҳн, қобилияти аз ёд кардан ва хотира эътибор дода шавад.

“Ахлоқи Ҷалолӣ” мисли асарҳои таълиму тарбиявии Абӯнасири Форобӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Насриддини Тӯсӣ ва дигарон дар бобати тарбияи ахлоқӣ мавқеи ба худ хосе дорад.

БОБУР (1483—1530)

Заҳириддин Муҳаммад Бобур соли 1483 дар Андиҷон таваллуд ёфтааст. Падараш Умар Шайх — чабери Темур, ҳокими вилояти Фарғона буд. Заҳириддин Муҳаммад дар шароити дарбор тарбия гирифта, илм омӯхтааст. Бинобар ҷасури, шердиль ва шуҷоатмандиаш ба ӯ “Бобур” ном гузоштаанд.

Ҷӯро дар 12-солагӣ падараш ҳокими Фарғона таъин кардааст. Вай ба забти Моваруннаҳру Хуросон ва барқарор намудани иқтидори пешинаи Темуриён

кӯшидааст.

Бобур соли 1526 империяи Темуриёнро дар Ҳинд барпо карда, пойтахти худро шаҳри Агра қарор додааст.

Бобур баробари ходими давлатӣ, лашкаркаш, воқеанигор будан боз ҳамчун шоир ва олим низ шӯҳрат дошт. Ӯ ғазалу рубой, қитъа, фард ва маснавӣ гуфта, онҳоро худ ҳамчун девон мураттаб сохтааст. Аз Бобур зиёда аз 100 ғазал ва қариб 200 рубой то ба мо омада расидааст.

Дар эҷоди шеър Заҳириддин Муҳаммад Бобур анъанаҳои беҳтарини шоирони гузашта Умари Хайём, Ҳофизӣ Шерозӣ, Алишери Навоиро идома додааст.

Дар ашъори Бобур баробари мавзӯҳои маъмулӣ: ишқ, муҳаббат, бода, хушиҳои рӯзгор ва ғайра, баъзе зиддиятҳои замонаш низ инъикос ёфтаанд. Дар ин рубоияш, Бобур аз замона шиква дорад:

*Ин чарх маро бесару бесомон кард,
Якбора маро ҷудо зи хонумон кард.*

*Гаҳ дод маро афсару гоҳе таъна,
Ҳар он чи ки кард бар сарам, даврон кард.*

Ў ҳамчун шоири инсонпарвар бахту озодии халқро сурудааст. Бобур дар байни халқ тарғиб намудани илму маърифатро тараннум кардааст. Худи вай, ки илму маърифатро қадр мекард, бо аҳли илм, адабиёт ва санъат алоқаи наздик дошт, ба онҳо сарпарастӣ мекард. Бо ин мақсад сӯҳбатҳои илмиву адабӣ ва мушоираҳо ташкил намуда, аз зиёдии бесаводон афсӯс меҳӯрд.

Мутарҷими “Бобурнома”, олим ва шарқшиноси намоёни англис Уилям Эрскин дар асари “Эрон ва Бобур” оиди аҳли санъат будани Бобур, китобдӯстӣ, забондонӣ ва маърифатпарварии ӯро қайд карда, аз ҷумла чунин менависад: “Бинобар аз аҳли илму санъат будани худ, Бобур китобро дӯст медошт ва орзу дошт, ки китобхонае бунёд кунад. Ў забонҳои туркӣ ва форсиро хуб медонист, бо ду забон шеър мегуфт. Пас аз он, ки ҳокими Ҳиндустон гардид, забони ҳиндиرو низ омӯхт.

Ҳанӯз ҷангоми дар Фарғона буданаш, Бобур дар фикри бунёди китобхона буд, вале ин нияти неки худро танҳо дар Ҳиндустон амалӣ намуд ва дар Деҳлӣ баҳри бунёди бинои махсус барои китобхона амр дод. Аз давраҳои қадим то он замон дар тамоми Шарқ чандин китобхонаҳои бузург мавҷуд бошад ҳам, аммо бинои махсус барои китобхона сохта нашуда буд. Китобҳо асосан дар як-ду ҷуҷраи дарбор нигоҳ дошта мешуданд. Танҳо Бобур аввалин шуда, барои китобхонаи худ бинои алоҳида бунёд намуд”.

Вай дар ғазал, рубой ва маснавиҳои феълӣ атвори бади инсониро маҳкум намуда, соҳибони илму маърифат, хулқу ҳуи нек, гуфтору рафтори ҳамида, хулоса камолоти маънавии бани башарро ситудааст.

Бобур оид ба илмҳои арӯзу қофия, мусиқӣ ва ҳарбӣ низ рисолаҳо таълиф кардааст. Яке аз машҳуртарин таълифоти ӯ “Бобурнома” аст.

“Бобурнома” солҳои 1525—1530 таълиф шуда, воқеа ва ҳодисаҳои солҳои 1495—1530 дар Мовароуннаҳр, Аф-

гонистон, Хуросон ва Ҳиндустон рӯйдодаро, ки Бобур худ шоҳиди онҳо будааст, дар бар мегирад.

“Бобурнома” барои омӯхтани таърихи охири асри XV ва аввали асри XVI-и халқҳои Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндустон сарчашмаи нодиру бебаҳост. Дар он ҳуҷуми хони Самарқанд ба Фарғона, аз тарафи Шайбонӣ истилои гардидани Мовароуннаҳр, Хуросон ва пароканда шудани давлати Темуриён дар Мовароуннаҳр, Хуросон, дар Ҳиндустон барқарор гардидани ҳокимияти Темуриён ва дигар воқеаҳои таърихӣ тасвир ёфтаанд. Муаллиф танҳо ба тасвири воқеаҳои таърихӣ маҳдуд нагардида, дар бораи табиат, иқлим, наботот, ҳайвонот, касбу кор, урфу одат ва ғуруҳҳои этникии аҳолии Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндустон низ маълумотҳои пурқимате додааст.

Муаллиф дар “Бобурнома” оид ба Ҷомӣ, Навоӣ, Биноӣ, Ҳилоӣ, Мирхонд, Хондамир, Сайфӣ, Бухорӣ, Беҳзод, Султонӣ, Шохмузаффар ва дигар намояндагони илму фан ва адабиёти санъат иттилоъ дода, аз осори онҳо намунаҳо овардааст.

“Бобурнома” бо услуб ва забони соддаву равшан навишта шуда, дар он санъатҳои бадеӣ, мақолу ибораҳои халқӣ устодона кор фармуда шудаанд. Ин асар беҳтарин намунаи насри туркизабон буда, барои омӯхтани таърихи забон, услуб ва роҳҳои инкишофи забонҳои туркӣ низ сарчашмаи муҳим ба шумор меравад.

Савол ва суноришҳо:

1. Хусусиятҳои асосии давраи темуриён аз ҷиҳати иборат буданд?
2. Намояндагони илму фани давраи темуриён кӣҳо буданд?
3. Саъдии Шерозӣ муаллифи кадом асарҳои машҳур мебошад? Чаро асарҳои ӯро ҳамчун асарҳои панду ахлоқӣ меомӯзанд?
4. Абдурахмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣро чаро устоду шогирд меноманд? Аҳамияти тарбиявии асарҳои онҳо дар ҷуст?
5. Кошифӣ муаллифи кадом асарҳои машҳур мебошад? Аҳамияти тарбиявии асарҳои ӯ дар ҷуст?
6. “Бобурнома” ҳамчун асари таърихӣ дар бораи кадом намояндагони илму маърифат маълумот медиҳад?
7. Дар бораи Ҷалолиддини Давонӣ маълумот диҳед.

БОБИ V
ДАВРАҲОИ ТАРАҚҚИЁТИ АФКОРИ
ПЕДАГОГӢ ВА ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ ДАР
АСРҲОИ XVI—XIX

Дар охири асри XV давлати Темуриён рӯ ба таназзул овард ва ҳокимияти Шайбониҳо ба арсаи таърих омад. Дар нимаи дуввуми асри XVI, имконият пайдо шуд, ки ба тараққиёти илму адаб ва фарҳанг диққат дода шавад.

Дар нимаи дуввуми асри XVI, дар натиҷаи оромиҳои дохилие, ки дар давлати Шайбониён ба амал омад, имконият пайдо шуд, ки ба тараққиёти илму адаб ва фарҳанг диққат дода шавад. Дар ин давра Бухоро ҳамчун маркази илму адаб, фарҳангу ҳунар гузида шуд. Ин имконият дод, ки илму адаб, фарҳангу ҳунари дунявӣ нисбат ба солҳои пешин то андозае ривочу равнақ ёбад. Масалан, тазкиранавис Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ дар бораи 250 нафар ходимони илму адаб ва фарҳангу ҳунари он давра маълумот додааст.

Дар давраи ҳукмронии Шайбониён нусхабардории китоб ва ороиши бадеии онҳо ба дараҷаи баланд расида буд. Китобхонаҳое, ки дар дарбори баъзе султонҳо буданд, аслан вазифаи коргоҳи китобат ва ороиши дастнависҳоро адо мекарданд. Миқдори зиёди дастнависҳое, ки дар ин давра китобат шуданд, то замони мо омада расидаанд.

Бо хоҳиши Шайбониён якчанд мадрасаю масҷид сохта шуд. Ин масҷиду мадрасаҳо барои ҳашамат ва абади гардонидани хонадони ин силсила буданд. Мадрасаи Мири Араб, Абдуллоҳон, Масҷиди Калон, Масҷиди Баланд ва ғайра аз ин қабил биноҳо ба ҳисоб мерафтанд.

Бухоро ва Балх маркази адабию фарҳангии он давра ба шумор мерафт. Баробари ривочу равнақи адабиёти дарборӣ, тасаввуфӣ дар доираҳои ғайрирасмии адабӣ, махсусан дар байни пешоварони шаҳр назми рӯҳан ба муҳити халқ наздик тараққӣ кард. Маҳсули эҷодию адабии онон, бештар бо ҳаёти

табақаҳои меҳнаткашон алоқаманд буданд. Дар ин давра таърихнависӣ низ ривоч ёфт.

Нисбат ба аҳди Шайбониён дар ин давра ҷалб намудани мардум ба таълиму тарбия ва саводомӯзӣ бештар авҷ гирифт. Мисоли инро мо дар бунёд ёфтани мадрасаҳои нав, ба монанди Мадрасаҳои Шердор, Тиллокӯрӣ, Қӯқалдош, Нодир Девонбегӣ, Абдулазизхон ва ғайраҳо дида метавонем. Рӯйнавискунии китобу дастхатҳо низ авҷ гирифт. Санъати меъмории ва миниатура низ такмил ёфт. Муносибатҳои тиҷоратии давлати Аштарханиён бо Ҳиндустон, Эрон, Хитой ва Россия рӯ ба тараққӣ ниҳод.

Дар ин давра дар Эрон дастгоҳи ҷопи китоби аврупоӣ мавҷуд буда таъбу напӯри сифатноки китобҳо ба роҳ монда шуданд. Баъзе китобҳои таърихӣю адабӣ, илмӣю таълимӣ аз забонҳои аврупоӣ ба форсӣ тарҷума ва ҷоп карда мешуданд. Барои таҳсили илм аз ҳисоби маблағи давлат толибилмон барои таҳсил гусел карда мешуданд. Дар он давра барои баланд бардоштани саводи сиёсии мардум рӯзномаҳо ҷоп мешафтанд ва фаъолияти онҳо низ дар авҷ буд.

Афкори педагогӣ ҳам дар ин давраи барои таърих басо пурихтилоф ҳам дар заминаи ривочи ҷомиа, дар асоси талаботи ҷамъият тараққӣ мекард. Бо инкишофи афкори ҷамъиятӣ-сиёсии замона аҳли маърифат низ масъалаҳои таълиму тарбияро аз ҳар нуқтаи назар мавриди баррасӣ қарор медоданд. Дар ин давраи инкишофи худ, афкори педагогӣ ба худ бештар ҷанбаи ҳаётии касб намуд.

ЗЕБУННИСО (1639—1702)

Шоираи ширинкалом Зебуннисо (Махфӣ) соли 1639 дар Деҳлӣ таваллуд ёфтааст. Ӯ духтари шоҳи Ҳиндустон Аврангзеб (1658—1707) буд. Аврангзеб Ҳофиза Марямо, ки модари яке аз умарои салтанати ӯ буда, чун зани олимаву фозила шӯҳрат доштааст, муаллимаи Зебуннисо таъин мекунад. Ин зани олима бо супориши шоҳ ба духтари хушзеҳн зарурати диниро меомӯзонад, шавқу ҳаваси ӯро ба адабиёту ҳунар бедор менамояд. Сипас, чанде аз адибону донишмандони дарбори шоҳ Аврангзеб ба таълиму тарбияи Зебуннисо машғул мешаванд. Зебуннисо сарфу наҳви арабӣ, мантиқ, ҳикмат ва таърихро омӯхта, дар навиштани хатҳои наस्ताълиқ, насху шикаста маҳорат пайдо мекунад.

Шоҳ Аврангзеб аз байни фарзандонаш Зебуннисоро ниҳоят дӯст медоштааст ва барои ӯ соле 400 000 рупия маош таъин карда будааст. Аммо соли 1681 Зебуннисо ба мусибате дучор мешавад. Шоҳ Аврангзеб писари худ Ҷалолиддин (Акбар)-ро бо лашкари зиёде барои паҳш кардани шӯриши раҷпутҳо ба Ҷадҳпур мефиристад. Шоҳзода бо раҷпутҳо забон як карда, ба муқобили падар сар мебардорад. Душманони Зебуннисо шоҳ Аврангзебро бовар мекунонанд, ки шоҳзода Акбар бо маслиҳати Зебуннисо раҷпутҳоро ба тарафи худ кашида, барои ба даст овардани тоҷу тахти падар кӯшидааст. Шоҳ ба ин бӯхтон бовар карда, маоши солонаи Зебуннисоро бозмедорад, тамоми сарвати ӯро забт мекунад ва худи духтарашро дар қалъаи Салимгарҳи Деҳлӣ маҳбус месозад. Ба зудӣ бегуноҳ будани Зебуннисо исбот мешавад ва ӯ боз соҳиби маошу сарват мегардад.

Зебуннисо аз ҳисоби сарвати худ китобхонаи бузурге бунёд мекунад ва нисбат ба адибону олимон, муншиёну хушнависон ғамхорӣ менамояд. Махсусан, адибони тоҷикзабони аз ӯ Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон омадаро бо хушнудӣ пазируфта, ба онҳо пуштибонӣ менамояд.

Зебуннисо бо шоирони машҳури ҳамзамонаш Носиралӣ, Неъматхони Олӣ ва ҳатто ба қавле, бо Бедил низ ҳамсӯҳбат будааст. Неъматхони Олӣ дар васфи ӯ маснавие эҷод кардааст.

Мутобиқи гуфтаи ҳамзамонаш Зебуннисо бо тақозои ҳукми падар тамоми умр ба тоату ибодат машғул шуда, тарзи зиндагии зоҳидонаро пеш гирифтааст. Ба ӯ хостгориҳои зиёде баромада бошанд ҳам, ҳеҷ касро ба ҳамсарӣ қабул накардааст.

Зебуннисо соли 1702 дар синни 63-солагӣ дар Деҳлӣ вафот кардааст. Ҷасади ӯро мувофиқи васияташ аз Деҳлӣ ба Ёқуҷ бурда, дар саҳни боге, ки аз рӯи гуфтаи худӣ ӯ сохта буданд, дафн мекунанд. Дар санги мазори ӯ ин байт сабт аст:

*Бар мазори мо, ғарибон, не чароге, не гуле,
Не пари парвона сӯзад, не садои булбуле.*

Зебуннисо бо ду тахаллус: Зебуннисо ва Махфӣ шеър гуфтааст. Ӯ ҳамчунин “Зеб-ун-нишот” ном маҷмӯаи мактубҳо ва “Иродати фаҳм” ном баёзе тартиб дода будааст.

Зебуннисо дар гуфтани шеърҳои лирикӣ маҳорати хос доштааст. Мавзӯи асосии ашъори ӯ аз тасвири беҳуқуқии занон, бечорагӣ ба ғаму андӯҳ ва орзую умедҳои онон дар шароити мураккаби замони феодализм иборат аст. Зебуннисо ҳамчун шоираи озодипараст бар зидди беадолатӣҳои иҷтимоӣ овози эътироз баланд карда, барои баланд бардоштани мавқеъ ва қадри зан дар ҷамъият мубориза бурдааст.

Шоира рубоӣҳои марғуб низ офаридааст. Забони ашъори Зебуннисо хеле содда, ташбеҳ ва тасвирҳои табиӣ мебошанд.

Зебуннисо дар тафсири қуръон “Зеби тафосир” ном асари насрӣ низ доштааст, ки ҳамзамонаш онро хеле таъриф кардаанд.

Ҳаё пероҳани шахси фозил аст. Одамони бешарму ҳақ барои ба мақсад расидан ба ҳар гуна иқдом даст зананд, ки ин аз ахлоқу одоби ҳасана берун аст. Агар дар ишқу муҳаббат шарму ҳақ побанди одам наштад, ӯ расвою радди мардум мегардад. Ба ин мазмун шоира мегӯяд:

*Гарчи ман Лайлиасосам, дил чун Маҷнун дар ҳавост,
Сар ба саҳро мезанам, лекин ҳақ занҷири пост.*

Мисли дигар шоирон Зебуннисо фақирро хоксори тараннум кардааст. Ба ақидаи ӯ аз зебу зинат ва ҳар гуна либосҳои фохир дида, ҳусни табиӣ бояд зеби инсон бошад:

*Духтари шоҳам, валекин рӯ ба фақр овардаам,
Зебу зиннат бас ҳаминам, номи ман Зебуннисост.*

Дар эҷодиёти Зебуннисо тарғиби фикрҳои тарбиявӣ-ахлоқӣ ҳамаҷанраи ишғол менамояд. Шоира дар эҷодиёти худ бештар ба тарғиби ғамхорӣ ба падарон, беваю бечорагон ва дардмондаву ғамзадагон аҳамият додааст. Дар эҷодиёташ мафҳуми неки тамоми ҷиҳатҳои хуби инсонро фаро мегирад. Ӯ қайд мекунад, ки гарчанд худат осуда бошӣ ҳам, танҳо худатро надон, аз ҳоли дигар ҳамдидагон низ хабардор бош, бо ғами онҳо ошно шав, дар ҳар кӯҷе, ки мусибате рӯй диҳад, ҳамчун муносибати булбул ба гул ва парвона ба шамъ ба он рафтор намо:

*Гар сари осудагӣ дорӣ, ба ҳам ҳамхона бош,
Аз тариқи офият Маҷнунсифат бегона бош.
Ҳар кӯҷа базми мусибат гарм гардад дар ҷаҳон,
Дар тақаллум булбулу дар сӯхтан парвона бош.*

Инчунин шоира таъкид мекунад, ки одам бояд асири доми ҳавою ҳавас нашуда, доимо дар ёди ҳамнафасони худ бошад:

*Эй дил, асири доми ҳавою ҳавас мабош,
Ғофил зи ёди ҳамнафасон як нафас мабош!*

Дар баробари ин, ба фикри Зебуннисо, ҳамнафасону ҳамсӯҳбатони кас бояд одамони софдилу оқил бошанд. Ў таъкид мекунад, ки нисбат бо одами ночинс дар гулистон сӯҳбат доштан, дар зиндон назди одами доно танҳо зистан беҳтар аст:

*Дар гулистон доштан сӯҳбат ба ночинсон аз ин,
Назди доно беҳтар аст танҳо ба зиндон зистан.*

Зебуннисо тасдиқ мекунад, ки кори олам яксон нест, вай тақдири банда аст. Аз ин нуқтаи назар ӯ саҳтию дувворихоро ҳам аз тақдир меҳисобад. Дар ин вазъият ҳам одам бояд ҳиммати баланд ва ҳангоми меҳнат ба саҳтиҳо мардона бошад.

*Нола дар ҳангоми меҳнат кардан аз дунҳимматӣ аст,
Нест яксон кори олам, Махфиё мардона бош!*

Зебуннисо низ тасдиқ мекунад, ки илм бояд бо амал ёр бошад. Ба фикри ӯ олими беамал аз ҷоҳил тафовуте надорад.

*Миёни олиму ҷоҳил баробар аз мӯе,
Тафовуте набувад, то ки илм бо амал аст.*

Дурӯғ, фиреб, найрангро шоира мазаммат менамояд:

*Агар бихишт диҳандат, фиреби кас нахӯрӣ,
Қадам зи майкада берун манех, ки ҷо инҷост.*

Дар байни афкори тарбиявию ахлоқии Зебуннисо муҳимтарин масъалаи дигаре, ки шоира ба он аҳамияти махсус додааст, ин тарғиби дӯстӣ ва рафоқат мебошад. Шоира ба ин масъала ғазалҳои алоҳида бахшида, дар онҳо дӯсту рафиқро тавсиф мекунад. Дар матлаъи як ғазалаш вай изҳори ақида мекунад, ки дӯст ба одам ҳамеша даркор аст ва агар касе дӯст надошта бошад, бояд уро ҷустуҷӯ карда ёбад:

*Нест меҳробе диламро ҷуз хами абрӯи дӯст,
Ҳар касеро қибла бошад, қиблаи мо рӯи дӯст.*

МЎНИСИ ХОРАЗМӢ

(1778—1829)

Мўниси Хоразмӣ дар охирҳои асри XVIII ва аввалҳои асри XIX ҳаёт ба сар бурдааст. Вай шоир, муаррих, олим, педагог ва ҳаттоти забардаст буд. Ҳаёт ва фаъолияти ӯ ба давраи барҳамхӯрии системаи феодалӣ рост меомад.

Мўниси Хоразмӣ (Шермуҳаммад ибни Авазбой) соли 1778 дар деҳаи Қиёми ноҳияи Хева, дар оилаи мироб ба дунё омадааст. Таълими ибтидоиро дар деҳаи худ гирифта, баъд таҳсилро дар мадраса давом додааст. Ҳангоми таҳсил баробари илмҳои замонаи худ Мўниси Хоразмӣ бо эҷодиёти Хусрави Деҳлавӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Алишер Навоӣ, Абдуқодири Бедил ва дигарон шинос шудааст. Мўниси Хоразмӣ соли 1829 аз касалии вабо аз олам ҷаҳиш меёбад.

Баъд аз хатми мадраса соли 1800 Мўниси Хоразмӣ ба вазифаи воқеанигори дарбори хони Хева Авази Иноқ таъин мегардад. Вай бо бисёр олимон, шоирон ва санъаткорони замони худ алоқаи хуб дошт. Дар тамоми навҳои шеър эҷод мекард, ки онҳо дар “Девони Мўнис” ва “Мўнис-ул-ушшоқ” гирд оварда шудаанд.

Мўниси Хоразмӣ соли 1806 ба навиштани таърихи хонии Хева шурӯъ менамояд. Асари “Равзот-ус-сафо”-и Мирхондро ба ўзбекӣ тарҷима мекунад. Ҳамчунин асари “Орнолар” (дар бораи иншоотҳои обёрӣ ва муносибати аҳли ҷамъият ба об, замин)-ро ба қалами ӯ мансуб медонанд.

Мўниси Хоразмӣ ҳамчун шоири намоён, таърихшинос, ҳаттот ва тарҷумон дар шеърҳои худ фикрҳои маорифпарварӣ, халқпарварӣ ва ахлоқи покро тараннум мекунад.

Рисолаи “Таълими савод”-и ӯ оиди ҳусни хат, санъатҳои ҳаттотӣ ва хусусиятҳои он баҳс мекунад. Ҳамчун устои санъати ҳаттотӣ Мўнис ба толибилмон маслиҳатҳои муфид медиҳад. Барои ҳусни хат машқро зарур мешуморад. Зеро маҳз ба туфайли хат илму маърифат аз як насл ба насли дигар мегузарад ва боиси пешрафти иқтисодиёту иҷтимоӣ ва маънавият мегардад.

Ба ақидаи Мӯниси Хоразмӣ дар ҷамъияти мутараққӣ мукаррамгардонандаи одам хат аст. Ба таъкиди ӯ, маъно ва хати навишта ин хазина мебошад. Аҳли илм ва эҷод хазинаи дурдонаҳои маънавиро бунёд мекунад ва ба ин васила халқи худро ба дигарон мешиносонанд.

Асари “Таълими савод”-и Мӯнис аз ду қисмат иборат аст. Агар дар қисми аввал сухан оиди тайёри ба машқи хат равад, дар қисми дуюм баёни машқи хат ва усулҳои он ифода ёфтаанд. Ҳамчунин дар ин асар фикру андешаҳои шоир дар бораи илму дониш, мактаб, таълиму тарбия батафсил баён шудаанд.

Бештари ғояҳои доирӣ одобу ахлоқ дар ғазал, мухаммас, мусаддас, қасида, қитъа ва рубоӣҳои шоир инъикос ёфтаанд. Мӯниси Хоразмӣ ҳамчун шоири ватандӯст яке аз маърифатпарварони пешқадами замони худ буд. Вай дар шеърҳои худ зарурияти тарбияро ғаштаву барғашта таъкид мекард. Ба ақидаи ӯ, фазилятҳои хоси инсонӣ маҳз ба туфайли омӯхтани илму дониш муяссар мегардад.

Мӯниси Хоразмӣ дар шеърҳои “Сухан” ва “Шуаро” илму фан, санъат ва адабиётро тарғиб кардааст. Заҳмати онҳоро қадр карда, гурӯҳҳои, ки онҳоро хору залил сохтаанд, мазаммат менамояд.

Дар эҷодиёти шоир ахлоқу одоб мавқеи махсус дорад. Вай дар эҷодиёти худ ба муқобили зулму ноҳаққӣ баромада, адолат, дӯстию рафоқат, баробарии иҷтимоӣ ва саховатмандиро ситоиш мекунад. Муборизи ягонаи зидди ҷаҳолатро илму дониш ва фазилятҳои инсонӣ мешуморад.

Ба ақидаи шоир ҳирси дунё, ҷангу ҷанҷол барои мансабу ҳокимият, кинаву адоват одамонро ба якдигар номехрубон ва душман мегардонад.

Вай тарафдори меҳру оқибати мардум ва дӯстии байни одамон буд. Ҳатто дар як мисраи рубоияш “дӯстро дар тани зори худ ҷон” гуфтааст.

Мӯниси Хоразмӣ дар тамоми асарҳои ба масъалаҳои таълиму тарбия эътибори махсусе додаст. Дидактикаи инсонии ӯ ҳалолу покӣ, олиҷанобӣ ва меҳру муҳаббати байни одамист.

УВАЙСЙ (1779—1845)

Маърифатпарвар ва шоираи машҳури узбек Увайсй соли 1779 дар маҳаллаи Чилдухтарони шаҳри Марғилон таввалуд ёфтааст. Падараш, ки ўро Қайнар девона ё девонаи Қаландар (номи аслиаш Сиддиқбобо) мегуфтанд, аслан аз Косон буда, ба Марғилон кучида омадааст. Ў бо касби бофандагӣ рӯз гузаронда, ба забони узбекӣ шеър навиштааст.

Модари шоира Чиннибӣ — зани бомаърифати мактабдоре будааст. Бародари Увайсй — Охунҷон бо ҳофизӣ ном бароварда будааст.

Дар аввал ҷаҳонотин (ҷаҳонбӣбӣ ҳам мегуфтаанд) дар зери назорати падару модар ва бародараш хату савод баровардааст. Хонданро дӯст медоштааст. Аз адабиёти классикии ўзбеку тоҷик, махсусан аз асарҳои Ҷомӣ, Навоӣ, Ғузулӣ ва ғайра хуб воқиф шуда, бо таҳаллуси Увайсй шеърнависиро машқ кардааст. Санъатҳои шеърӣ, вазни арӯзро мукамал омӯхтааст.

Модараш, ки мактабдор будааст, Увайсй аввал дар ин мактаб халифагӣ карда, баъдтар ҳамчун мактабдор ба духтарон сабақ додааст.

Тахминан дар синни 16—17-солагӣ ўро ба Ҳоҷихон ном ҷавонмарде ба шавҳар додаанд. Вай модари Қўёшхон ва Муҳаммадхон ном духтару писар шуда, ҳамвора корҳои рӯзгор илмомӯзӣ, мактабдорӣ ва шеърнависию худро давом додааст.

Таърифи шеърҳои Увайсй ба гӯши Нодира мерасад ва ӯ шоираро ба Хўқанд — ба дарбори Амир Умархон даъват мекунад. Ў баробари омӯзгорӣ ба бачаҳо ва канизон ба Нодира аз илми шеър сабақ додааст. Дар мушоираи шоирон иштирок

карда, ҳатто ҳамроҳи Нодира ба сафарҳои Конибодом, Хучанд, Ўротеппа, Тошканд, Андиҷон рафтааст.

Баъди забти Хучанд аз тарафи Амир Насруллоҳон боз ба Марғилон баргашта, то охири умр дар ҳамон ҷо зистааст ва мактабдорӣ кардааст.

Мутафаккирони Шарқ ҳама маърифатпарвар буданд. Меҳостанд, ки мардум ҳам аҳли илму дониш гардида ба зинаҳои баландтари маънавӣ бирасанд. Вале ба ин чи хел ноил шудан лозим аст, як дастури муайяни таълиму тарбия набуд. Бачаҳо дар мактабҳои деҳот таҳсил гирифта, баъд барои такмили илму дониши худ ба мадрасаҳо мерафтанд. Духтарон бошанд, дар назди Бибиотунҳо (Бибихалифаҳо) сабақ меомӯхтанд. Ин гуна мактабҳо, ки дар хонаҳои муаллимаҳо амал мекарданд.

Увайсӣ ҳам дар ҳамин хел мактаб ба духтарон дарс мегуфт. Вай, ки зани оқилаву фозила буд, барои чарх доштани ақли толибаҳои мактабаш ҳатто худ чистонҳо навишта, онҳоро ҳангоми дарсдиҳӣ истифода мебурд. Ин ҳол барои тезшавии зеҳни духтарон як навъоварӣ буд.

Шоира ба толибилмонаш мефаҳмонд, ки саъй кардан ва илму дониш гирифтани ин вазифаи ҳар як инсон аст. Зеро фазилати зебои инсон ин маърифат мебошад.

Зарбулмасалу мақолҳои халқӣ ҷавҳари суҳан аст. Дар онҳо панду андарзҳо дар тӯли садсолаҳо сайқал ёфтаю суфта шуда, ба ибораву ҷумлаҳои тарбиявӣ табдил ёфтаанд. Увайсӣ онҳоро бо маҳорати комил дар шеърҳои кор мефармуд. Ӯ фазилатҳои чун гуфтор, рафтор, сӯҳбати хуш, муомилаи самимӣ, вафову садоқат, ихлосмандро тараннум менамояд.

*Муяссар бўлса васлинг ким на ҳоҷат ҳолими айтмак,
Ки ҳолам пурс, рангам бин, соғиндим мен, соғиндингму?*

Яъне дар ин байт мақоли “рангам бину ҳолам пурс” - ро истифода бурдааст.

Шоира муҳаббати ҳақиқиро мепарастад. Ба дили инсон, ки ин ҳиссиёти бисёр нозуку латиф — дӯст доштан ва дӯстдори касе буданро аз дилу ҷон суруда, гоҳо аз

номехрубонии ошиқ лаб ба шиква мекушояд. Баъзан дар ашъори ӯ оҳанги андӯҳи ҷудой аз дӯстони содиқ ва ёрони мушфиқ ба гӯш мерасад.

*Куйиб кул қилди жисмим ишқ ўти, мен кимга айлай дод,
Кулим кўкка совурди ҳажр боди, дод ила бедод.*

Яъне мазмуни байт чунин аст: оташи ишқ ҷисми маро сўхта хокистар кард, ман ба кӣ арз кунам? Ин кам буд, магар ки боз боди ҳичрон хокистарамро ба бод дод, вой доду бедод.

Ишқи инсонӣ неъматӣ олии табиат аст. Дар ин бобат ҳам одам бояд сабру тоқатро пеша кунад, албатта ба мурод мерасад.

*Кўнгул, сабр айлагил, бетоқат ўлма ҳажр шомина,
Зулмат ичра кирмай, топмағайсан оби ҳайвонинг.*

(Эй дил сабр кун, дар шомӣ ҳичрон бетоқат набош, то дохили зулмат нашавӣ, оби ҳайвон, яъне оби ҳаёт ёфтанат мушкил аст).

Дар байни одамони нодон зистани шахси оқилро шоира азоби олие медонад.

*Бу нодонлар аро оқил эли бўлгунча Мажнун беҳ,
Жунун хайлини манзилгоҳига тоғ ила ҳомун беҳ.
Увайсӣ дўсти ҳақиқиро “соҳиби идрок” медонист.
Ба тарбияи ақлии наврасон эътибор медод.*

Увайсӣ бо усули мактабдории худ ва осори гаронбаҳояш дар равнақи фарҳанг саҳмгузор аст. Вай дар хату саводнокшавии занон, омӯзиши илми бадеъ, санъатҳои мусиқӣ, тарбияи ақлӣ мавқеи хосе дорад. Аз ҳамин сабаб истифодаи эҷодиёти ӯ дар рафти таълиму тарбияи мактабиён хеле муфид аст

НОДИРА (1792—1842)

Нодира тахаллуси адабии шоира буда, номи аслиаш Моҳларойим аст. Ӯ бо тахаллусҳои “Қомила” ва “Мақнуна” низ шеърҳо гуфтааст. Нодира дар оилаи яке аз ашрофони замон (аз авлодони ҳокими Андиҷон Раҳмонқулбегӣ) соли 1792 дар Андиҷон таваллуд ёфтааст. Аз хурдсолӣ хату савод бароварда, илму донишро такмил додааст.

Хони Фарғона Олимхон додари худ Умархонро ҳукмрони Марғелон таъин карда, ӯро соли 1808 ба Моҳларойим хонадор мекунад.

Амир Умархон ҳам адабпарвару шеърдӯст буд. Вай бо тахаллуси “Амирӣ” шеърҳо эҷод мекард.

Нодира ба шеърнависи мепардозад ва ҳамсараш Амир Умархон ба корҳои эҷодии ӯ роҳбарӣ мекунад.

Нодира дар ин давра бо Увайсӣ шинос мешавад ва ӯро ҳамчун муаллимаи бачаҳо ва канизон ба дарбор меорад.

Баъди вафоти Амир Умархон писари 14-солаи Нодира Муҳаммадалихон ба тахт нишаст. Лекин давлатро асосан Нодира идора мекард. Вай ба ривоҷу равнақи санъату фарҳанг кӯшиш менамояд. Ба дарбор шоирон, олимон ва аҳли ҳунаро гирд оварда, сӯҳбату мушоираҳо мегузаронд. Аз рӯи фармоиши ӯ девону шеърро ғазалҳояшро тартиб медиҳанд. Қотиби он дар оғози девон чунин менигорад: “...ҳақланишини пардаи ифбат ва салтанатпаноҳӣ, сояпарварди хаймаи ҳашамату подшоҳӣ, гавҳари муҳити насабу камол, дурри ноёби садафи иззату иқбол, дар шеваи фуқаропарварӣ мусалламаи хосу ом, дар идрок ва машқи ашъори дилпазир заифае (буд) беҳтар аз ҳазор марди хирадманд, авсофи ҳамида ва хислатҳои некӯи ӯ аз ҳад афзун ва аз шумор берун буд”.

Соли 1842 амири Бухоро Насруллоҳхон ба Хўқанд ҳучум карда, Нодира, писаронаш Муҳаммадалихон, Султон Маҳмудхон, Муҳаммад Амирхони 14-сола ва дигар аъзоёни оилаашро ба қатл мерасонад.

Нодира шоираи зуллисонайн буд ва ба забонҳои тоҷикиву ўзбекӣ шеър менавишт. Мероси адабии ӯ, ки қисми асосиашро ғазалҳо (333 адад) ташкил мекунад, беш аз 10 ҳазор мисраъро дар бар мегирад. Зебӣ, муҳаббати самимӣ, ғаму ғуссаи рӯзгор, орзую умеди занон мавзӯи асосии эҷодиёти шоира аст. Нодира фазилати олитарини инсонро дар вафодорӣ мебинад. Сухани шоира ба воситаи санъати баланд, мазмунӣ оӣ, оҳанги мумтоз дилҳоро тасхир мекунад.

Нодира ҳамчун зани оқила маърифатнокии мардумро меҳост. Маърифат танҳо дар натиҷаи омӯхтани илму дониш муяссар мегардад. Вай бо ин мақсад мадрасаҳо (мадрасаҳои Чалпак, Моҳларойим) бунёд карда, китобхонаҳо созонд. Ба донишмандон ҳамеша ҳурмати комил зоҳир мекард, ба онҳо инъомҳо дода, сарпарастӣ менамуд, бо онҳо маҷлису машварат мегузаронд.

Шоира дар ғазалҳои худаш ҳам тараннумгори илму фан ва маърифат буд. Ҳамзамони ӯ шоир Нодир дар асари худ “Ҳафт гулшан”, ки ба Нодира бахшида навиштааст, маърифатпарварии ӯро қайд мекунад. Мувофиқи навиштаҷоти ӯ, Нодира дар атрофи худ садҳо шоиронро ҷамъ оварда, онҳоро дастгирӣ карда, ба маҷлисҳои адибон ривожу равнақ мебахшид.

Дар ин хусус ҳуди Нодира ҳам дар як ғазалаш аз ҷумла, чунин мегӯяд:

*Тавон афтад каманди фикратам бар гардани маънӣ,
Дар он маҳфил, ки ҳамчун шамъ месозам гулафшонӣ.*

Ҳамчунин шоираи машҳур Дилшоди Барно ба ӯ ғазалҳои худро бахшида, ӯро чун “ситораи илму адаб ва назм, ғазалхони ушшоқон ва булбули шакарфурӯш” қаламдод кардааст. Дилшоди Барно як ғазалашро пурра ба ӯ бахшидааст, ки матлаъаш чунин аст:

*Моҳи фалак, назми ҷаҳон Нодира,
Шоҳи малак, мулку макон Нодира.*

Шоираи озодфикр сарфи назар аз он ки дар замони тираву тори феодалӣ умр ба сар мебарад, гоҷҳои инсонпарварӣ, муҳаббати озод, неқӣ, вафодорӣ ва меҳнатдӯстиро таърифу тавсиф мекунад. Хоксорино, ки яке аз фазилатҳои хуби инсонӣ аст, шоира бо як маҳорати баланд тавсиф намуда, чунин менигорад:

*Хоксорӣ исми аъзам буд, бар дилҳо нишаст,
Санг чун шуд сурма, андар дидаи бино нишаст.
Мардумиро аз тавозӯӣ мешавад қадраш баланд,
Дар бисоти ҳусн абрӯ аз ҳама боло нишаст.*

Нодира дӯстиву рафоқатро бисёр қадр мекунад. Зеро дӯстони софдил асоси ҷамъиятанд. Кинахоҳӣ бад аст. Бинобар ҳамин ҳосили зиндагонии онҳо ба бод биравад:

*Дӯстони софдил домони ҷамъият ба каф,
Кинахоҳонро ҳусули зиндагӣ барбод бод!*

Шоира нодононро асоси касофати ҷомеа медонад ва аз онҳо эҳтиёт шуданро гушзад мекунад:

*Ҳеҷ медонӣ, ки ин нодони донишмандкуш,
Аз ҳасад бо ҷони донишманди баҳру бар чӣ кард?*

Дили одамай бояд аз кинаву адоват пок бошад. Агар одам соҳиби иззату обрӯ ва мансаби баланд шудан хоҳад, дилашро аз кудурат пок кунад:

*Агар хоҳӣ баландӣ, аз кудурат соф кун дилро,
Мақоми тоҷи шоҳон аст аз ранги сафо гавҳар.*

Ба ақидаи шоира, ҳеҷ гоҳ кори ҷаҳон ба муроди одам нест. Ҳама аз дасти ин чархи шӯъбадабоз ба дод омадаанд. Вай аз қабилӣ дунпарварию сифланавозӣ як корҳои мекунад, ки ақли одам ҳайрон мешавад:

*Дод аз дасти чархи шўъбадабоз,
Турфа дунпарвар асту сифланавоз.
Медиҳад халқро ба ваёда фиреб,
Ҳаст афсонаҳояш афсунсоз.*

Шоира дар як қатор ғазалҳои шӯрангези худ оташи дилҳои порагардидаро баён карда, ба тасвири ҳаёти талху тунд ва рӯзгори тираву тори замонаш чунин мепардозад:

*Зоҳиди хушк, аз чӣ мепурсӣ зи ҳоли зори ман?
Синаи пурҳасрате дорам, ҷавобам оташ аст.
Дар каломам нест, Макнуна, ба ғайр аз сӯхтан,
Дафтарам маҷмӯи доғу китобам оташ аст.*

Нодира мисли дигар шоирон аз рӯи анъанаи маъмул дар бораи муҳаббат эҷод мекард. Ба воситаи ин мавзӯ на танҳо ҳиссиёт ва шавқу завқи муҳаббати поки одамиро, балки дар айни замон ҳақиқати ҳаёт, фазилатҳои наҷибӣ инсон, ахлоқи неки ӯро ҳам тараннум менамуд, омӯхтани илму ҳунарро таъшиқ мекард, бар зидди зулму истибдод ва беадолатиҳо исён мебардошт, хулоса ғояҳои баланди башардӯстӣ ва халқпарвариро тарғиб мекард.

Шоира бо вучуди ҳамаи ин нокомиву ноадолатиҳо, помол гаштани шаъну шарафи инсонӣ, беҳуқуқиҳои занон ва ғайра боз худро тасалло медиҳад ва ба рӯзҳои нек умед мебандад. Бо лутфи шоиронае (дар байти матлаъ ва мақтаъи як ғазалаш) чунин мегӯяд:

*Эй дили девона, аз ғам шод бош,
Аз ҳавасҳои ҷаҳон озод бош...
Охири ҳар мушкил осонӣ бувад,
Баъд аз ин, Макнуна, аз ғам шод бош!*

Мавзӯҳои асосии ғазалиёти Нодира иборат аз муҳаббат ва садоқат, инсондӯстӣ ва ватанпарварӣ, меҳнат ва эҷод буда, бо ғояҳои наҷиб фаро гирифта шудаанд. Омӯзиши онҳо дар мактабу мадрасаҳо аҳамияти калони тарбиявӣ ахлоқӣ доранд.

ДИЛШОДИ БАРНО (1800—1906)

Дилшод соли 1800 дар маҳаллаи Мири Мушони Ёротеппа (Истаравшан) дар оилаи шоир Раҳимқул Суфий Истаравшани таваллуд ёфтааст. Аз рӯи нақли Дилшод, се сол муқаддам аз ҳучуми Амир Умархон, яъне соли 1813 модараш аз касалии вабо вафот мекунад, падараш дар ҷанг кушта мешавад. Баъд аз یتим мондан, дар ёддоштҳои менависад шоира, “дар хонаамон ман бо модаркалонам, ки навадсола буданд, калоба ресида мезистем”.

Ҳаёт ва зиндагии Дилшод ба ду давраи таърихӣ — ҳукмронии хонҳои Ҳуқанду ҳокимҳои Ёротеппа ва ба Россия ҳамроҳ карда шудани Осиёи Марказию барқарор гардидани тартиботи подшоҳӣ дар ин сарзамин рост меояд. Вай ин давраҳои ғурӯшумро аз сар гузаронида ва бо ҷашми худ дида, ҳодисаҳои ба таври муқоиса таҳлил намуда, аз онҳо ҳулосаҳои асоснок мебарорад, ба ҳаёт бо ҷашми дигар назар меандозад.

Хони Ҳуқанд Умархон солҳои 1816—17 Ёротеппаро забт карда, бисёр асиронро ба Ҳуқанд мебиёрад. Дар байни онҳо Дилшоди 17-сола ҳам буд. Дилшодро бо ду духтари дигар ҷудо карда, ба ҳарами хон мебаранд. Баъд аз се рӯз ӯро ба гармоба бурда, либосҳои ҳарир мепӯшонанд ва дохили қабулгоҳи ҳоси хон менамоянд. Дилшод дучоршавии худро бо амир чунин тасвир кардааст: “Бо ҳамин оро ва зебишҳо маро ба хона дохил намуданд, ки дар он хона амир тани хобҷома ва ҷакман нишаста, мобайни мову амир як хонтахтаи сиёҳ, дар болои он як коса об ва корд, дар хон як анор буд.

Хони баландқомат, абрудор, ҷашмсиёҳ, ришсиёҳ, кушодру баъд аз алек ба ман бо хушмуомилағи сухангӯӣ мекард. Бо вучуди хушмуомилағи амир дар назари ман як шоҳи ҷобир ва хунхӯр дар майдони қатл намоён буд... Баъд аз он гуфтугӯ ва саволу ҷавоб ва пурсуҷу ному насабам амир талаб намуд, ки ба шаъни анор газал гӯям. Дар он ҳангом гуфтам:

*Дар ин дун гумбази афлок дидам,
Дарунаш пур ҳама ғамнок дидам.
Ба рӯшон аз ҳарире парда доранд,
Ба дил хун, дидаҳо намнок дидам.
Зи теғи золими ҳукми Умархон,
Дили ҳар нозаниро чок дидам."*

Баъд аз ин воқеаҳо Дилшодро ба деҳаи Сари Мазори Хуқанд бурда, аз дари ҳавлие дарун мекунад. Ин ҳавлии Тош Махдум ном имоми масҷид будааст. Модари ӯ бибиотун буда, дар ҳавлии худ барои духтарон мактаб доштааст. Дилшод навиштааст, ки баъд аз "дувоздаҳ рӯзи истиқомат бо тақдир ва розигии камина ба писари аҷуза ба ном Тош Махдум ақддор шуда будам".

"Камина сездаҳ сол ба модар хизмат карда, баъд аз он лаҳзаи туркиро мукаммал азхуд намуда ва нисбати мактабдориро гирифта, ки дар он замон модарамон дар синни наваду ду ба духтарон сабақ дода, бе айнак чок медӯхтанд.

Баъд аз ҳафт соли мактабдорӣ ман, яъне дар наваду нӯҳсолагӣ, модар вафот карданд, ки ман дар синни сию ҳафт будам".

Дилшод панҷоҳу як сол мактабдор шуда, ҳаштсаду наваду як духтарро саводнок карда баровардааст, ки чаҳоряки онҳо духтарони табъи баланди назмдор, шоира ва оқилаҳои замон буданд.

Аз байни онҳо Хайринисо, Баҳринисо, Анбаротун ва Тутиқиз ном духтаронро беҳтарин шогирдони худ доништа, Дилшод қайд кардааст, ки онҳо аз ушшоқони пайрави Ҳофизу Навоӣ ва Бедилу Фузулӣ буда, дар пайравии онҳо шеър низ эҷод мекардаанд.

Баъд аз бист соли вафоти хушдоманаш шавҳари Дилшод — Тош Махдум низ олабро падруд гуфт, ки он замон Дилшод дар синни 57 буд.

Дилшоди Барно ба мо мероси бебаҳо боқӣ гузоштааст. "Мунтахаб-ул-ашъор", "Сабот-ул-башар" ва "Таърихи

муҳочирон” аз қабилӣ асарҳои ӯянд. Бештари асарҳои ӯ ба забони тоҷикӣ мебошанд.

Дилшоди Барно барои босавод кардани занону духтарони гирду атроф кори мактабдории модарарӯсапро идома додаст. Вай тарафдори илму маърифат буд. Бо мақсади бардоштани маънавияти занон, сатҳи ҷаҳонбинии онҳо хатхону саводнок шуданро муҳимтарин шарт зарурӣ ҳисоб мекард. Ӯ бо хонандани расму оинҳои динӣ қонеъ нашуда, зимни таълими шоғирдонаш ба онҳо аз фанҳои дақиқ ҳам дарс меод.

Дилшод дар ашъори худ вазъияти мушкӣ ва пургиреҳӣ зани Шарқ, беҳуқуқии онро хуб тасвир кардааст. Худи ӯ, ки ин ҳаётро шахсан аз сар гузаронидааст, тасвири аҳволи занони асри XIX дар эҷодиёти шоира хеле табиӣ ва барҷаста баромадааст. Чунончи, Дилшод мегӯяд:

*Дилам аз норасогӣ хира имрӯз,
Ду ҷашм аз гиря кардан тира имрӯз.
Ба олам як назар андохтам, воҳ,
Тамоми духтарон дар гиря имрӯз.
Бигуфтам: — Рӯшноӣ бод фардо!
Таҳаммул карда ист, ҳамшира имрӯз.*

Дилшоди Барно муҳити бади иҷтимоиро аз бесаводию беҳуқуқии халқ медонад. Сатҳи пасти маърифати аҳли ҳукуматро мазаммат мекунад. Мардум, ба гуфти ӯ, дар диёри худ зери роҳбарии онҳо худро бегона ҳис менамоянд. Шоира мактаби аввалини ҳаёти инсониро хонадон медонад. Сарчашмаи зиндагии хушро шоира дар оилаҳои тинчу осоишта, боилму маърифат насиби кас мебинад.

Ақидаҳои маорифпарварии Дилшоди Барно барои омӯхтани таърихи адабиёт ва ҷамъияти асри XIX хеле муфиданд. Аз рӯи асарҳои ӯ мо оиди инкишофи мактабу маориф, махсусан тарзи таълиму таҳсил ва қорҳои тарбиявии мактабҳои духтарона маълумотҳои фаровон ба даст оварда метавонем.

1. Дар бораи давраи давлати Шайбонӣ маълумот диҳед.
2. Аввалин дорулфунун кай кушода шуд?
3. Шоираи ширинкалом Зебуннисо дар қуҷо таваллуд ёфтааст?
4. Зебуннисо шеърҳои худро бисёртар ба кадом мавзӯ бахшидааст?
5. Асари машҳури Мӯниси Хоразмӣ кадом буд?
6. Нодира дар давраи ҳукмронии худ ба чӣ ғоэтибор додааст?
7. Навовариҳои Ҷвайсӣ дар таълими духтаронро нақл кунед.
8. Дилшоди Барно муаллифи кадом асарҳо мебошад?
9. Мазмунӣ мухтасари асари “Таърихи муҳоҷирон”-ро гуфта диҳед.
10. Дилшоди Барно чанд нафар духтаронро хату саводнок кардааст?

БОБИ VI

ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ, АФКОРИ ПЕДАГОГӢ ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX ВА ИБТИДОИ АСРИ XX ДАР ТУРКИСТОН

Дар ин давраи таърихӣ барои ба даст овардани тахту тоҷ муборизаи байни хонигариҳои Бухоро, Хива, Қўқанд авҷ гирифт. Онҳо алайҳи якдигар низоъҳои гуногун бармеангехтанд. Аморати Бухоро аз тамоми ҷаҳони мутамаддин қариб ҷудо буд. Аз ҷиҳати тараққиёти иқтисодӣ ва маданӣ дар зинаи пасттарин меистод. Аҳволи оммаи меҳнаткаш тоқатнопазир буд. Истисмори халқ рӯз то рӯз зиёд мешуд. Аз ин фурсати муносиб ҳокимияти подшоҳии Рус истифода бурда, солҳои 1853—1895 давлатҳои ин минтақаро яке аз пай дигар зери тасарруфи худ дароварда, сиёсати мустамликадорӣ худро пурзӯр гардонд, ошӯбҳои халқиро бераҳмона пахш кард.

Ҳукумати подшоҳии Рус дар ин минтақа сиёсати худро ҷорӣ менамуд. Миллатҳои гуногунро бар зидди якдигар барангехта, низои онҳоро афзун мегардонд. Сиёсати мустамликадорӣ ба соҳаҳои илм, фарҳанг, санъат, адабиёт, забон, таълиму тарбия таъсири худро мерасонд. Баробари ҳамин мустамликачиёни рус расму оин ва маданияти худро ҷорӣ мекарданд. Мактабҳои русии маҳаллӣ ташкил карда, омӯхтани забони русиро тарғиб менамуданд. Аз тарафи баъзе равшанфикрони рус ҳар гуна ҷамъиятҳои илмӣ, оммавӣ ва педагогӣ ташкил карда мешуданд.

Ҳамаи дигаргуниҳое, ки дар Осиёи Марказӣ ба амал меомаданд, ба ҷаҳонбинии мутафаккирони ин минтақа бетаъсир намонд. Аҳмади Дониш, Фурқат, Муқимӣ, Аваз Ўтар, Завқӣ, Садриддин Айни ва дигар маърифатпарварону мутафаккирон фикру ақидаҳои худро баён мекарданд, гояҳои инсонпарварӣ, меҳнатдӯстӣ, ватанпарастӣ ва хулқу одоби ҳамидае, ки мутафаккирони гузашта тараннум мекарданд, давом дода, барои хату саводнок ва маърифатнокшавии мардум мекӯшиданд.

АҲМАДИ ДОНИШ (1826—1897)

Аҳмади Дониш¹ соли 1826 дар оилаи Носир ном мулло таваллуд ёфтааст. Маълумоти ибтидоиро Дониш дар назди модараш гирифта, баъди он бо хоҳиши падараш ба дабистон дохил мешавад. Вале аз сабаби усули кӯҳнаи таълими Қуръон ва ба қориёт майлу рағбат надоштан мактабро тарк мекунад. Сабаби асосии тарк намудани ин мактаб аз он иборат буд, ки аввалан, дар вақти хондан ва сухан гуфтан забони ӯ лакнат дошт. Сониян, ҳамчун бачаи донишҷӯй аз хурдсоли кӯшиш мекард, ки маъноӣ асарҳои хондаашро бифаҳмад, аммо қуръонро тарҷума карда, маъноӣ онро фаҳмидан дар он рӯзгор манъ буд.

Дониш барои қонеъ гардонидани талаботи маънавияш баъди дарсҳо ба майдони Регистони Бухоро рафта, дар маъракаи қиссахонӣю афсонагӯӣҳои қиссагӯёни халқӣ иштирок мекард. Дар ин хусус ҳуди ӯ навиштааст: "...Ҳамин, ки аз мактаб берун мешудам, дар маъракаи таъриххонон ҳозир мешудам ва бар он рағбате ва шавқе дар табиат доштам, ки аҳволи гузаштагонро... муфассалан дар ин маҷлис мешунидам ва ҳам мароқ ва ҷидоли салотин дар мамлакатдорӣ бидонистам. Агар маро дар хона гум кунанд, аз маъракаи қиссахонон меёфтанд".

Баъди ин падараш Донишро ба мадраса мефиристад, то ки вай ҳама соҳиби илму маърифат шуда, барои таъмини маишати зиндагӣ ба мансаб соҳиб гардад. Вале барномаи таълими мадраса низ ӯро қонеъ намекунонад. Ӯ берун аз

¹ Афзалов Х., Раҳимов Б. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. Душанбе.

барномаи таълим мустақилона илми табиат, риёзиёт, нуҷум, ҳайъат, таърих, фалсафаи табиӣ, адабиётро омӯхта, дар соҳаи ҳусни хат, санъати рассомӣ, наққошӣ ва меъморӣ маҳорати хуб пайдо мекунад. Санъати хаттотиву рассомӣ дар солҳои душвори таҳсили мадраса барои Дониш як манбаи муҳими таъмини зиндагӣ буд.

Пас аз хатми мадраса Дониш ба воситаи яке аз устодони санъаткораш ба сифати меъмор ва наққош ба хидмати дарбори амир Насруллоҳ дохил мегардад. Ҳунари хаттотӣ, рассомӣ ва илова бар ин дониши дар илми нуҷум доштааш Донишро назди аҳли дарбор ва амир Насруллоҳ соҳиби обрӯю мартаба гардонид.

Аҳмади Дониш ҳамчун шахси боистеъдод ва донишманди дарбор ба ҳайъати сафорати ҳукумати амири Бухоро дохил шуда, аввалин маротиба соли 1857 ба пойтахти давлати Рус Петербург сафар менамояд. Сафари Россия ва шиносӣ бо ҳаёти Петербург, ҳаҳонбинии Донишро хеле васеъ кард. Дар натиҷаи муқоиса ӯ ба ақибмонии кишвари худ бовар ҳосил кард.

Баъди баргаштан аз сафар, Дониш қасидае навишта, хоҳиш кард, ки барои ободонию пешрафти мамлакат ва инкишофи илму ҳунар диққату эътибор дода, аҳволи моддии аҳли илму ҳунар беҳтар карда шавад. Вале ин маслиҳат бенатиҷа монд. Дониш баъд боз ду маротибаи дигар (солҳои 1868 ва 1870) ба Петербург сафар намуда, дар фикри ислоҳ намудани тарзи идораи мамлакат афтод. Оид ба ин масъала Дониш рисолае бо номи “Рисола дар назми тамаддун ва таовун”-ро (1870—1873) навишт. Пешниҳодоти Дониш оид ба ислоҳоти мамлакат барои давлати феодалии аморати Бухоро ва ҳокимияти амир як хатари бузург буд. Бинобар ин амир Донишро барои худ ва аморат як хавфи калоне донист. Амир Музаффар ва атрофиёни ӯ Донишро дар яке аз ноҳияҳои дурдасти Бухоро қозӣ таъин карданд. Пас аз ин Дониш тамоми қувва ва вақти худро сарфи корҳои илмию эҷодӣ намуда, асари калонтарини худ “Наводир-ул-вақоеъ”-ро навишт.

Аҳмади Дониш соли 1897 дунёро абадан падруд гуфта, аз худ хотираи неке боқӣ гузошт.

Чаҳонбинӣ ва фаъолияти маорифпарварии Дониш дар натиҷаи таъсири фалсафаи Шарқ, шароити иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияи аморати Бухоро ва ҷараёни пешқадами илму маданияти Россия ташаққул ва тақомул ёфтааст. Ў дар асарҳои худ оиди масъалаҳои пайдоиши олам ва модда, ҳаракат ва ҷараёни олами набототу ҳайвонот, рӯҳ ва нафси инсон, одамияту абадияти олам, зоти илоҳӣ ва муносибати он ба мавҷудот баҳс намудааст. Дар масъалаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ Дониш ба мавқеи реалистӣ наздик буд. Ў воқеаҳои ҷамъиятиро на ба тарзи муҷаррад, балки бештар дар доираи воқеияти ҳамонвақтаи ҷамъият таҳлил ва ҷамъбаст намудааст. Аз ин рӯ, Дониш дар асарҳои ӯ омӯхтани фарҳанги пешқадами русро тарғиб намуда, масъалаҳои муҳими беҳбудии аҳволи халқи меҳнаткаш, ободонӣ ва мустаҳкам намудани иқтисодии мамлакат, инкишоф додани маорифу маданиятро пеш мегузорад. Ҳамаи ин гоҷҳо имконият доданд, ки ӯ ба ҷараёни маорифпарварии халқ асос гузорад.

Ақидаҳои педагогӣ маърифатпарварии ӯ дар рисолаи “Наводир-ул-вақоъ”, махсусан дар бобҳои “Дар васоити (васиятҳои) фарзандон ва баёни ҳақиқати касбҳои пешаҳо”, “Дар бораи ҳуқуқи абавайн (падари модар) ва ҳалли ҳуқуқи эшон” ва ғайра баён ёфтаанд.

Аҳмади Дониш мисли дигар гузаштагон афкори педагогии халқӣ, анъанаҳои инсонпарварӣ ва гуманистии онҳоро давом дода, одамонро ба наққорӣ, росткорӣ, хоксорӣ, баландҳимматӣ, дӯстӣ рафқат ва дигар сифатҳои ҳамидаи инсонӣ даъват намудааст. Ба ақидаи ӯ, “подшоҳи бомаърифат бояд дар маҷлис ва маҳозир пиронро некӣ дорад... ва тифлонро ба чашми шафқат бинигарад”. Ў ки дар ҷои дигари “Наводир-ул-вақоъ” доири ин масъала гуфтааст: “Подшоҳон падари ятимонанд, бояд, ки беҳтар аз он ғам хӯранд, ки ятимонро падар бувад, то фарқ бувад миёни падари дарвеш ва падари подшоҳ”.

Донишманди мумтози маъриқзамин фармуда буд:

*Суратро чӣ кунам, гарчи набошад сурат,
Ки ба як ҷав нахарам сурати бесуратро.*

Аз иқтибосҳо фаҳмидан душвор нест, ки намуди берунии инсон, тарҳи рӯю шакли қадду қомати ӯ чӣ андоза зебову назаррабо набошад, агар чунин кас бадахлоқу зиштӣ дарунсиёҳ бошад, ӯ ба дили мардум роҳ ёфта наметавонад.

Дониш некӣ ва нақӯкориро аъмоли ҷовидонии инсонҳо ҳисобида, умри одамони бадро кӯтоҳ донистааст. “Нақӯкорон бимиранд ва номи нақӯ бимонад”.

Хулоса, Дониш одамонро, ки ба халқ ҷабру ҷафо мекунад, ба гург монанд карда, барои наҷоти ғусфандон несту нобуд кардани ин гургони ваҳширо талаб мекунад:

*Сари гург бояд ҳам аввал бурид.
На чун ғусфандони мардум дарид.*

Ғайр аз ин Дониш дар ин боб фикри Саъдиро овардааст:

*Тараҳхум бар паланги тездандон,
Ситамгорӣ бувад бар ғусфандон.*

Дониш тамаъ, тамаъкориро яке аз сифатҳои пасттарини ахлоқи инсонӣ дониста, одамонро ба ҳимматбаландӣ даъват намуда, фикри худро бо масали “гуруснағӣ беҳ, ки серӣ аз паҳлуи дарвешон” собит кардааст ва бо байти зерин тақвият додааст:

*Агар анқо зи бебаргӣ бимирад,
Шикор аз чанги гунҷишкон нагирад.*

Дониш ҳимматбаландиро сутуда, дар айни замон одамонро огоҳ мекунад, ки олиҳиммати низ меёри муайян дорад, агар аз ҳад гузарад, ба исрофкорӣ табдил меёбад. Аз ин рӯ, Дониш одамонро даъват мекунад, ки аз исрофкорӣ худдорӣ намоянд, зеро чуноне ки ҳасисӣ ҳислати бад аст, исрофкорӣ низ сифати хуби инсонҳо нест. Чунончи гуфтааст: одам бояд “дасти ато то тавонад кушода дорад, магар он гоҳ, ки дахл бо ҳароҷот кифоя накунад, ки бухл ва исроф ҳарду мазмуманд”.

Дониш назарбаландии одамонро маҳкум намуда, дар зиндагӣ хоксору ҳамида буданро талаб намудааст. Ў таъкид на-

мудааст, ки одам бояд ба рафтору кирдори худ аз назари танқид нигоҳ карда, камбудию норасоии худро муайян кунад. Ба ақидаи ӯ, кас набояд ба таърифу тавсифи дӯстонаш фирефта гардад, балки камбудию нуқсони хешро бояд аз одамони бегона пурсад, ки онҳо гапи ҳақро хоҳанд гуфт: “айби худро аз дӯстон напурсед, ки нагуянд ва аз бегонагон пурсед, то чи мегуянд”.

Ба ақидаи Дониш ҳар як инсон дар зиндагӣ кӯшиш кунад, ки хушбахт бошад. Вале ҳар кас хушбахтиро ба тарзи худ мефаҳмад. Ба ақидаи Дониш, ҳамон одам хушбахт аст, ки оромона, боҳаловат зиндагӣ карда, соҳиби оилаи хуб бошад, бо одамони хирадманд ва доно ошноӣ дошта, вақти холии худро ба қироати китоб ва шунидани мусиқӣ сарф намояд.

Дониш хушбахтии инсонро фақат дар баробарӣ, баробарҳуқуқӣ ва ҷорӣ намудани қонуни адолати иҷтимоӣ аз тарафи давлат донистааст.

Аҳмади Дониш вазифаи тарбияи маънавиро дар он медид, ки аз ҷавонон одамоне тарбия карда ба воя расонида шаванд, ки ба дигарон нафъ расониданро вазифаи худ донанд. Ӯ бо ин мақсад дар насли наврас тарбия намудани меҳнатдӯстӣ, нафрат ба ҳама гуна корҳое, ки ҳисси ба даст овардани даромади осон ва гун кардани боигариро мепарваранд, талқин намудааст.

Дониш махсусан ба тарбияи ватандӯстии ҷавонон аҳамияти калон додааст, зеро ба фикри ӯ “инсон фақат он гоҳ зиндааст, ки агар ӯ дар ҳифзи ватани худ истода бошад ва бо халқи худ бошад”.

Дар афкори педагогии Дониш тарбияи меҳнатии насли наврас мақоми махсусро ишғол менамояд. Ӯ дар ҳалли ин масъала ба ақидаҳои мутафаккирони гузаштаи халқ такя намуда, барои тарбияи меҳнатии фарзандони худ Абулқарим ва Асад китобе бо унвони “Дар васфи фарзандон ва баёни ҳақиқати касбҳову пешаҳо”, ки як қисми асари калони ӯ — “Наводир-ул-вақоъ”-ро ташкил медиҳад, навиштааст. Мувофиқи ақидаи ӯ, инсон дар давраи тифлӣ серҳаракат буда, бештари вақти худро ба бозӣ мегузаронад. Вале оҳиста-оҳиста дар зери таъсири калонсолон характери худро дигар карда, оромона рафтор

менамоёд, бо неъматҳои гуногуни ҳаёт ошно мешавад ва дар аҳтиҷоти худ аз ин неъматҳо истифода мебарад.

Барои он ки насли наврас ба зиндагӣ омода шавад, Аҳмади Дониш ба онҳо маслиҳат медиҳад, ки касбу ҳунаро омӯзанд. Ба ақидаи ӯ, дар вақти интиҳоби касб ва омӯхтани дониш инсон на манфиати шахсӣ, балки манфиати дигар одамон, яъне ҷамъиятро ба назар гирад. Касбу донише, ки ҷавонон аз бар мекунанд, бояд барои аҳли ҷамъият манфиатовар бошад.

Дониш ба интиҳоби касб диққати махсус додааст. Ба ақидаи ӯ, ҳар як ҷавон бояд бо хоҳиши худ касби дӯстдошта ва муфидро интиҳоб намоёд. Дониш ба фарзандонаш муроҷиат намуда гуфтааст: “Пеш аз он, ки ба касб шугл варзед, онро пурра омӯzed, ки интиҳоби шумо мувофиқи хоҳишатон бошад. Баъд аз ин шумо касеро наметавонед гунаҳкори бадӣи хубии ин касб донед!”

Мутафаккир дар бораи ҳамаи касбҳои мавҷудаи он замон маълумот дода, баъди тарафҳои хубию бадии онҳоро равшан кардан онҳоро мувофиқи машғулияти аҳли ҷамъият ба чор гурӯҳ тақсим менамоёд: 1) машғулияти гурӯҳҳои низомӣ, 2) ҳунаромандон, 3) деҳқонон, 4) аҳли қалам. Дониш ин касбу машғулиятҳоро тавсиф намудааст.

Дониш ҳунари аҳли қаламро аз дигар касбҳо авлотар медонад, зеро ки “пешаҳои аҳли қалам бар ҳама саноеъ шараф дорад, чунки ҳуди аҳли қалам ашрафи табақоти мардуманд”. Бо вуҷуди ин Дониш, он аҳли қаламе, ки касби худро барои ҷоҳу ҷалолпарварӣ ва манфиати шахсии худ истифода мебарданд, саҳт мазаммат кардааст.

Ба ақидаи Дониш, меҳнати ҷисмонӣ баробари меҳнати ақлист ва ҳардуи он барои инсон аҳамияти якхела дорад. Ғайр аз ин мутафаккир тараққиёти ақлии ҷавононро ба тарбияи меҳнати онҳо низ алоқаманд донистааст.

Мутафаккир роли меҳнатро дар пайдории дунё таъкид намуда, аз насли наврас талаб намудааст, ки онҳо на барои насли ҳозира, балки барои насли оянда меҳнат кунанд ва чунин мисоле оварда: “Ҳорун-ар-Рашид дар роҳе аз пири мазроъ пурсид, ки: чӣ мекорӣ? Гуфт: гирдакон (чаҳормағз).

Фармуд, ки: кай бор диҳад? Гуфт: пас аз бист сол. Фармуд: ту пирӣ ва ҳазаф шуда, ба чӣ кор оядат, ки корӣ ва нахӯрӣ?" Гуфт: киштанд, хӯрдем, корем, ки дигарон хӯранд".

Дар осори Аҳмади Дониш тарбияи оилавии фарзанд ҷои махсусеро ишғол менамояд. Як боби асари ӯ "Наводир-ул-вақоеъ" бо номи "Дар бораи ҳуқуқи абавайн ва ҳадди ҳуқуқи эшон" ба ин масъала бахшида шудааст. Дар он оид ба ҳуқуқи вазифаҳои падару модарон дар соҳаи тарбияи фарзанд ва ўҳдадории фарзандон дар назди падару модарон маълумот додааст. Дониш бар зидди ба фарзандон зулму ситам кардани падару модарон ва сабъу кӯшиши маҷбурӣ дар зери итоати худ нигоҳ доштани онҳо баромадааст. Аҳмади Дониш дар тарбияи фарзанд ба мақоми модар баҳои баланд дода, дар шароити тираю тори аморати Бухоро ба ҳимояти ҳуқуқи занон баромадааст ва одамонро ба ҳурмат кардани қадру қимати инсонии занон даъват кардааст. Дар ин бора ӯ чунин навиштааст: "Қасоне ки зан надоранд ё доранду модар надоранд, ё онҳо модар надоранд, эътирози номуваҷҷаҳ ба ғайр расонанд ва ғўянд: фалон забунӣ зан аст ва маҳкуми модарзан ва ба модари худ оӣ ва оқ аст. Охир зан чӣ қадр дошт, ки онро назананд ё накушанд ё тарку талоқаш нағўянд. Эшон надонанд, ки зан мисли эшон нафсе дорад ва худро адили марде пиндорад ва он забунӣ ва заифӣ бо ӯ сабаби авориз афтода".

Умуман ақидаҳои ӯ доири ҳимояти занону духтарони маълум дар он давраи замон аҳамияти иҷтимоӣ сиёсӣ дошт.

Аҳмади Дониш тарғиботчи маданияти пешқадами рус буд. Баъди се маротиба ба Петербург рафта ва ба шарафу ҳашамати давлати Россия, ҳаёт ва маданияти рус то андозае шинос шудан ба ҳулосае меояд, ки ҳамаи ин шаъну шафкати давлат, маданияти баланд натиҷаи бомаърифатӣ ва адолатхоҳист.

Мутафаккир мунаққиди шўълавари мактаб ва мадрасаи кўҳна буд. Махсусан, мундариҷа ва усули таълими мадраса аз тарафи Дониш саҳт танқид шуда қайд гардидааст, ки дар он замон муллобачагон дар мадрасаҳои Бухоро 15-20 сол

таҳсил карда, ҳамаи вақти худро ба омӯхтани забон ва грамматикаи араби сарф мекарданд.

Дониш талаб мекунад, ки тавассути беҳтар намулдани усули тадрис ба беҳуда сарф шудани вақт роҳ надода, барои омӯхтани илмҳои фойданок машғул шудан лозим аст.

Ҳарчанд, ки Аҳмади Дониш яке аз муллоҳои хатмкардаи замони худ буд ва онро ба охир расонида, ба дараҷаи мударрисӣ расида бошад ҳам, вале дар ин вазифа хизмат карданро ба ўҳда нагирифт. Зеро ӯ ҷоҳилии аксарияти рӯхониён, тамаъкорӣ, дурӯягӣ ва фосиқии онҳоро дар мадраса дида буд. Аҳмади Дониш ҳамин ҷаҳолату нодонӣ ва маҳдудияти “уламо”-ро қайд намуда, бо таассуф нишон медиҳад, ки ҳеҷ кадоми онҳо аз асарҳои мутафаккирони дигар мамлакатҳо хабар надоранд ва ҳол он, ки дар мамлакатҳои дигар садҳо китоб доир ба масъалаҳои ғуноғуни илму фан нашр мешавад. Мардум чунин китобҳоро намебинанд, намедонанд ва он чӣ ки дар бораи онҳо мешунаванд, бовар намекунанд. Ҷаҳолати онҳо то он дараҷа аст, ки гумондоранд, ки ғайр аз мамлакати худашон дигар мамлакате вуҷуд надорад.

Дониш оид ба зарурияти омӯхтани фанҳои дунявӣ фикрҳои муҳимро дар образи қаҳрамони ҷаҳонгаштаи асари худ “Наводир-ул-вақоъ”, ки ба Россия ва чанд мамлакати Аврупо сафар намудааст, баён мекунад. Ў ба шакли тасвири бадеӣ ва шавқангез дар бораи давлатҳои Аврупо, илму техника ва тарзи зиндагии халқҳои онҳо маълумот дода, диққати мардумро ба омӯхтани илмҳои дунявӣ ҷалб менамояд.

Рӯхониёни мутаассиби ислом зидди омӯхтани фанҳои дунявӣ буданд. Дониш фикри онҳоро ба ҳаҷв чунин тасвир кардааст: “Палосу либос барои пушидан ва ништастан, зан барои насл ва истисно ва таому шароб барои қавоми бадан... Нодон банде бувад, ки кори хеш бигузорад ва фикр кунад дар ин, ки хона аз чӣ бино шуд ва ин палос аз чӣ бофтанд ва ин ҷома чӣ гуна ресиданд ва аз ин зан чӣ гуна махлуқ шуд ва ин таом чӣ гуна пухтанд”.

САИДАҲМАДХОҶАИ СИДДИҚИ (1864—1927)

Яке аз намояндагони маъруфи аҳли педагогии шаҳри Самарқанд Саидаҳмадхоҷаи Сиддиқии Аҷзӣ буд. Ӯро аҳли қалам боз ҳамчун шоири боистеъдод, тарҷумони моҳир ва олими файласуф мешинохтанд.

Саидаҳмадхоҷаи Сиддиқӣ соли 1864 дар оилаи ҳунарманд ба дунё омадааст. Саидаҳмадхоҷаи хурдсол ҳоло дар давраи кӯдакӣ, ки синнаш ҳамагӣ ба 5 расида буд, аз падару модари мӯнису ғамхори худ маҳрум гашта, дар дасти ҳеҷу таборон тарбия ёфтааст.

Саидаҳмадхоҷа баъд аз хатми мактаб ба мадраса дохил мешавад. Тарзи таълиму тарбия дар мадраса ба ӯ чандон маъқул намеояд. Зиндагии душвор ӯро маҷбур месозад, ки тарки мадраса карда, ба касби падар — дӯзандагӣ машғул шавад. Бинобар баланд будани шавқу ҳавасаш ба хондан вай забони русиро мустақилона меомӯзад ва баъд ба мактаби русӣ дохил шуда, дониши худро бештар мустаҳкам мекунад. Фанҳои замонашро бо сайёу кӯшиши зиёд хеле хуб азхуд мекунад.

Саидаҳмадхоҷаи Сиддиқӣ бо мақсади фаҳмидани ҳаёти иқтисодиву иҷтимоии халқҳо солҳои 1900—1903 ба як қатор мамлакатҳои Осиё ва Аврупо ба саёҳат мебарояд. Баъди саёҳати Ироқу Миср ба Россия меояд. Чанде дар Боку ва Тифлис таваққуф менамояд. Дар Россия бо ҳаёти фарҳангии мардум аз наздик шинос мешавад ва онро бодикқат меомӯзад. Тараққиёти иқтисодӣ, фарҳангӣ ва техникии Россия ба Саидаҳмадхоҷаи Сиддиқӣ таассуроти калон боқӣ мегузорад.

Вай ба Самарқанд баргашта, барои фарзандони деҳқонону ҳунармандон дар деҳаи Ҳалбой мактаби нав мекушояд. Дар он солҳо мактаби ӯ хеле пешқадам ба ҳисоб мерафт. Вазифаи асосии ин мактаб ба бачаҳо омӯзонидани забони русӣ буд. Бо мақсади тарғибу ташвиқи хусусиятҳои мактаби нави русӣ-туземӣ, соли 1914 дар шаҳри Самарқанд дӯкони фуруши ашёҳои хониш ва китобҳои дарсии ба ном “Зарафшон” ташкил карда шуд. Ҳамчунин бо ташаббуси маорифпарварон

дар Самарқанд китобхонаи нахустини халқӣ дари худро ба рӯи хонандагон боз кард.

Барои бо дурдонаҳои адабиёти рус шинос кардани хонандагони ўзбеку тоҷик Саидаҳмадхоҷаи Сиддиқӣ асарҳои Лев Толстой, Николай Гогол, Михаил Лермонтов, Иван Кривов, Александр Пушкин ва дигаронро тарҷима мекунад. Худи Саидаҳмадхоҷаи Сиддиқӣ ҳам бо таҳаллуси “Ақзӣ” шеърҳо менавишт. Дар эҷоди шеърҳои тоҷикӣ пайрави сабки Бедил буд. Осору ашъори ӯ дар маҷмӯаҳои “Мирёти ибрат”, “Анҷумани арвоҳ”, “Танҷинаи ҳикмат”, “Айн-ул-адаб” ва ғайра гирд омадаанд.

Баробари омӯзгори Саидаҳмадхоҷаи Сиддиқӣ дар вазифаҳои ҷонишини раиси шӯроӣ депутатҳои деҳқонони мусулмони вилояти Самарқанд, комиссари адлияи вилояти Самарқанд кор кард. Барои хизматҳои намоёнаш дар соҳаи маориф ӯ ба гирифтани унвони фахрии “Омӯзгори хизматнишондода” сазовар шудааст.

Саидаҳмадхоҷаи Сиддиқӣ дар пенсияи мактабу маориф саҳми босазое дорад. Вай ақидаҳои маорифпарварии Улугбек, Аҳмади Дониш, Фурқат, Муқимиро инкишоф дода, тарафдори таълими фанҳои дунявӣ будани худро талқин менамуд. Вай дарсҳоро аз рӯи ҷадвали таълимӣ ба роҳ монд. Ҳангоми дарс аз ёд кардани материалҳо ва шарҳ дода тавонистани баҷаҳоро талаб мекард. Фанҳои ҷуғрофия ва табиатшиносиро дар оғӯши табиат мегузаронд. Ҳангоми ин гуна дарсҳо баробари азхудкунии моҳияти мавзӯ ба шогирдон ҳикояҳои ҷолиби диққат нақл мекард. Вай барои хонандагон вазифаи хонагӣ намедод, вале алоқаи мустаҳкаме, ки бо волидонашон дошт, таъсир мерасонд.

Дар ашъори Саидаҳмадхоҷаи Сиддиқӣ ақидаҳои иҷтимоиву сиёсӣ ва мавқеи ҷамъиятии ӯ ифода ёфтаанд. Қисми асосии эҷодиёти ӯро мавзӯҳои таълиму тарбия, хизмат ба халқу Ватан, некиву нақӯкори ва амсоли ин ишғол менамояд. Ашъори ҳаҷвияш ҳам, ки баъзеҳоро танқиду маззамат кардааст, саршори ақидаҳои ахлоқиянд.

АБДУҚОДИР ШАКУРӢ (1875—1943)

Абдуқодир Шакурӣ соли 1875 дар деҳаи Раҷабамини шаҳри Самарқанд дар оилаи боғбон ба дунё омадааст. Шакурӣ баъд аз хатми мактаби кӯҳна дар мадарасаи шаҳри Самарқанд ба илмомӯзӣ машғул мешавад. Дар мактабҳои русӣ шуда, бо тартиб ва қоидаю қонунҳои равиши дарсдиҳӣ шинос мешавад.

Шакурӣ рӯзе барои соз кардани соати худ ба дӯкони усто Баҳриддин, ки дар Растаи нав ҷойгир буд, мебарояд. Усторо ғарқи хониши коғоз дида, чи будани онро мепурсад. Вай ҷавоб медиҳад, ки «ин газета аст. Рӯзнома ҷашмони одамони кӯрре мекушояд ва имконият медиҳад, ки навигарӣҳои ҳамаи рӯи дунёро фаҳмида гирад». Ин ҳамон рӯзномаи “Тарҷимон” буд, ки баъдтар Шакурӣ аз саҳифаҳои он бо роҳ ва воситаҳои методҳои нави таълим дар Озарбойҷон, Тотористон ва Қрим хабардор мешавад.

Ҳамин тавр, Шакурӣ соли 1901 аввалин маротиба дар деҳаи худ — Раҷабамин мактаби ҷадиде ташкил мекунад ва дар ин мактаб бо усули нав ба хонандагон таълиму тарбия медиҳад. Ӯ дар аввал аз китобҳои забони тотории “Муаллими аввал” ва “Муаллими сонӣ”, ки муаллифаш Абдулҳодӣ Масъудӣ буд, истифода мебарад. Ба воситаи онҳо дарسخонӣ душвор буд. Бинобар ҳамин Абдуқодир Шакурӣ китоби нави алифборо тартиб медиҳад. Он “Раҳнамои савод” ном дошт. Дар алифбо хондани калима ҳичо ба ҳичо нишон дода шуда, дар охири китоб барои омӯзиши мустақилона матнҳои хурд-хурд ҷой доштанд.

“Таълими алифбо” натиҷаи меҳнат ва таҷрибаи бисёрсолаи Исматулло Раҳматуллоев ва устои ӯ — Абдуқодир Шакуриро дар бар мегирад. Ин китоб аз 46 саҳифа иборат буда, барои 90 соати хониш пешбини гардида буд.

Шакурӣ боз муаллифи китоби “Ҷомеъ ул ҳикоёт” мебошад, ки он ҳам барои ривочу равнақи мактаби усули нав ва баланд бардоштани савияи таълиму тарбия роли калон бозид.

Барои фаъолияти хуби педагогӣ ба Шакурӣ Шӯрои иттифоқҳои касабаи вилоят унвони “Қаҳрамони меҳнати фронти маориф” дод.

Мавқеи Абдуқодир Шакурӣ дар пешрафти мактабу маориф бениҳоят калон аст. Ӯ ҳамчун педагоги моҳир ва тарафдори усули нави таълим бори аввал чунин навиғариҳоро ҷорӣ кард:

- тарзӣ таълими ҳар як овоз бо як ҳарф;
- устоҳоро даъват карда, тахтаву (доска) партаҳо созондааст, ки навиштан ва аз худ кардани дониш барои бачаҳо осон гардад;

- дар дарсҳо аз асбобҳои аёни, ҳатто аз ягона глобус самаранок истифода бурдааст;

- ба насли наврас ба ғайр аз шинсондани корҳои хоҷагидориву боғдорӣ таълими ҳунариҳои муқовасозӣ, дуредгарӣ ва ғайраро ба роҳ мондааст;

- бо роҳбарии ӯ ҳамсараш ба таълиму тарбияи духтарон машғул шудааст ва баъдтар якҷоя хондани писарону духтарон расм гардидааст;

- дар мактаб ҳар сол як маротиба маҷлиси кушоди имтиҳон ташкил кардааст. Дар онҳо на танҳо падару модарони хонандагон, ҳатто Ҳамза Ҳакимзода, Садриддин Айни ва дигарон иштирок кардаанд.

Саҳми Абдуқодир Шакурӣ дар тарбияи насли ҷавони омӯзгорон ҳам калон аст. Вай бо мақсади баланд бардоштани кадрӣ манзалати педагог ҳатто дар як шеъраш аз забони шогирд чунин гуфтааст:

*Эй, муаллим мактабат боравнақу пурнур бод,
То қиёмат номи некат дар ҷаҳон машҳур бод.
Ҷаҳд кун аз баҳри мо то олиму доно шавем,
Пардаи ғафлат зи ғӯшу дидаи мо дур бод!*

МАҲМУДХОҶА БЕҲБУДӢ (1874—1919)

Маҳмудхоҷа Беҳбудӣ соли 1874 дар деҳаи Бахшитеппаи Самарқанд, дар оилаи зиёӣ ба дунё омадааст. Солҳои кӯдакии ӯ дар сӯҳбати олиму фозилони замони худ гузаштааст. Муҳити аҳли илму адаб, сӯҳбату вохӯриҳо бо намояндагони ҷаҳли ҷамъият шавқу завқӣ Беҳбудиро ба донишомӯзӣ зиёд сохта, ба мутолиаи китобҳои нав водор менамуданд. Маълумоти аввалинро Беҳбудӣ аз падар ва тағои худ гирифта, сипас мадрасаро хатм кардааст. Шӯҳрати Маҳмудхоҷа Беҳбудӣ баъди аз худ кардани илмҳои диниву дунявӣ баландтар шудааст.

Маҳмудхоҷа Беҳбудӣ то охири умр барои таълиму тарбияи диниро бо таълиму тарбияи замонавӣ пеш бурдан кӯшидааст.

Вай аз аввалинҳо шуда дар Самарқанд мактаби усули ҷадидӣ кушод. Барои таълиму тадриси ин гуна мактаб китобҳои дарсии “Мунтахаби ҷуғрофияи умумӣ”, “Китоб аттифл”, “Мухтасари таърихи ислом”, “Мадҳали ҷуғрофияи имронӣ”, “Мухтасари ҷуғрофияи Россия”, “Амалиёти ислом”, “Ҳисоб” ва ғайраро таълиф намуд.

Соли 1913 Беҳбудӣ рӯзномаи “Самарқанд”, маҷаллаи “Ойна”-ро аз нашр мебарорад ва дар саҳифаҳои онҳо доир ба миллат, ҳуқуқ, забон ва масъалаҳои таърих, таълиму тарбия ва ғайра мақолаҳо менависад. Соли 1919 Беҳбудиро бекҳои Бухоро дастгир карда, дар шаҳри Қарши ба қатл мерасонанд.

Ҳангоми дар ҷабс будан Беҳбудӣ қатли худро пешаки ҳис карда, мактубе пур аз сӯзу гудоз иншо мекунад, дар ҳар як сатри он дилсӯзи мактабу маориф будани ӯ эҳсос мешавад. Вай менависад, ки ... сари муаллимони мактабҳоро сила кунед. Ба маориф ёрдам расонед.... Бачаҳои Туркистонро дар бесаводӣ нагузоред... Мисли мо қурбоншудагони маорифро ба ёд оред!..

Беҳбудӣ дар мақолаҳо, китобу рисолаҳо ва песаи “Падаркуш” фикрҳои бебаҳои худро доир ба таълиму тарбия, хусусан тарбияи фарзанд дар оила баён намудааст.

МУНАВВАРҚОРИ АБДУРАШИДХОН (1878—1937)

Мунавварқори Абдурашидхон¹ соли 1878 дар маҳаллаи Дархони қасабаи Шайхонтоҳури шаҳри Тошканд, дар оилаи зиёӣ ба дунё омадааст. Падари ӯ Абдурашидхон дар мадраса мударрис буд.

Мунавварқори таълими ибтидоиро дар оила, аз модараш Хосиятхон-бибихалифа гирифтааст. Баъд дар мадрасаҳои Тошканду Бухоро ва каме дар Туркия хондааст.

Мунавварқори Абдурашидхон фаъолияти меҳнати худро дар Тошканд оғоз намудааст. Рӯзномаҳои “Тараққиёт”, “Хуршед”, “Суръат”, “Осиё”, “Ҳақиқат”-ро таъсис дода, дар саҳифаҳои онҳо доир ба сиёсат, амалиёти мустамлиқчиён, истиқлоли давлатӣ, озодии халқ фикрҳои худро баён намудааст.

Соли 1908 маҷмуаи асари бадеии ӯ таҳти унвони “Сабзавор”, китоби дарсӣ доир ба фанни ҷуғрофия, “Рӯи Замин” ва “Таҷвид”, ки ба мутолиаи Қуръон бахшида шуда буд, аз нашр баромаданд.

Соли 1917 Мунавварқори рӯзномаҳои “Наҷот” ва “Кенгаш”-ро ташкил карда, ба онҳо муҳаррири кардааст.

Мунавварқори аз аввалин шахсонест, ки дар Тошканд мактаби усули ҷадидиро кушодааст. Ӯ барои хонандагони ин мактаб китоби хониш — “Адиби аввал” ва “Адиби сонӣ”-ро навиштааст.

Ӯ дар ин мактаби худ назорати равиши дарсҳоро ба ҳисоб гирифта, талаб мекард, ки дарсҳо бо асбобҳои айёни гузаронида шаванд. Донишҳои назарӣ бо амалиёт пайваста бошад.

Мунавварқори тарафдори демократикунони таълим буд. Ба хонандагон фанҳои дунявӣ ва динӣ омӯзониданро меҳост. Барои ҳар як фан дастури хониш тартиб дода, ба ривожёбии тарбияи ақлӣ, ҷисмонӣ ва ахлоқии хонандагон эътибори калон меод.

¹ Зуннунов А. Педагогика тарихи. Т. 2004.

АБДУЛЛО АВЛОНӢ (1878—1934)

Дар эҷодиёти Абдулло Авлонӣ¹ масъалаҳои таълиму тарбия, маориф ва мактаб мавқеи хос дорад. Абдулло Авлонӣ баъд аз кӯшишҳои бисёр соли 1904 ниҳоят дар Мирободи шаҳри Тошканд мактаби нав кушод.

Авлонӣ ҳамроҳии якчанд нафар зиёиён ширкати таъбу наشري “Наشريёт”-ро ташкил намуд. Соли 1907 дар Хадра дӯкони китоб кушод. Он дӯкон, ки “Китобхонаи мактаб” ном дошт, китобҳои дар Тифлис, Боку, Москва, Оренбург, Қазон, Уфа нашргардидаро ба фуруш мебаровард.

Дар Миробод мактаби Авлонӣ баста шуд. Вай соли 1909 дар маҳаллаи Дегрез мактаби нав таъсис дод. Барои дастгирии мактаб ва хонандагони он бо ташаббуси Абдулло Авлонӣ “Ҷамъияти хайрия” ташкил карда шуд.

Хизматҳои Авлонӣ дар ривоҷу равнақи мактабу маориф ва илму маърифат калон аст. Вай доир ба одоб, ахлоқ, илму маърифат ва труппаҳои театри бисёр асарҳо навиштааст. Дар байни онҳо асари Абдулло Авлонӣ “Тулистони туркӣ, ё худ ахлоқ” мавқеи муҳим дорад. Ин асари ахлоқӣ ва тарбиявӣ буда, ба таври ба худ хос дар пайравии асарҳои “Кутадгу билиг”-и Юсуф Хос Ҳоҷиб, “Саодатнома”-и Носири Хусрав, “Тулистон”-и Саъдии Шерозӣ, “Баҳористон”-и Абдурахмони Ҷомӣ навишта шудааст.

Қисми якуми боби “Хулқи хушу хулқи бад” “Фатонат” ном дошта, Авлонӣ фатонатро ба тарзи “маъноӣ соҳиби ақл шудан” таъриф карда, дар айни замон чун Рӯдакӣ, Фирдавсӣ,

¹ Зуннунов А. Педагогика тарихи. Т. 2004.

Носири Хусрав, Саъдӣ, Навоӣ ба ақл эътибори ҷудогона медиҳад. Авлонӣ ҳамин нуктаро алоҳида таъкид мекунад ва меоварад: Яке аз ҳукамо гуфтааст, ки “дасти ақл ҷилавгири нафс буда, он намегузорад, ки ту ба роҳҳои бад дарой”. “Ақл, — меғӯяд ӯ, — пири комил, муршиди ягонаест. Рӯҳ ҳамеша дар амал буда, ақл роҳбаре мо мебошад. Ақлу идроки инсон ӯро аз зарурати зиёд ва зулму тааддӣ ниғаҳ медорад, ақли инсон ҳайвонҳои рӯи заминро ба ҷанбари итоати худ дароварда, гарданбанд карда, нӯги ресмонро ба дасти одамон медиҳад”.

Абдулло Авлонӣ одамонро аз ҷиҳати ахлоқ ба ду тоифа “хушхулқу бадхулқ” ҷудо мекунад. Бино ба мулоҳизаи ӯ, “Илми ахлоқ хулқу атвори инсонҳоро ба ду тақсим мекунад. Агар нафс тарбият ёфта, барои иҷрои қорҳои нек одат кунад, сифати он нақуқорӣ буда “хушахлоқ”, агар бетартиб калон шуда, бо қорҳои бад машғул шавад, сифати он “бадахлоқ” ном мегирад”¹.

Бино ба гуфти Абдулло Авлонӣ, барои ба фикри солим, хулқи хуш ва илму маърифат соҳиб шудан тарбияи бадан шарт мебошад. “Солиму бардам ва бақувват будани бадан барои инсон чизи аз ҳама зарур аст. Зеро барои хондану хонсдан, омӯختану омӯзонидан инсонро вучуди бақувват, аз бемориҳо эмин нигоҳ доштан лозим аст. Одамоне, ки баданашон сиҳат нест, дар амал ва қору бори худ ба норасоӣ роҳ медиҳанд... Тарбияи бадан ба тарбияи фикрӣ ҳам ёрӣ мерасонад. Ҷисм ва рӯҳ — ин ҳарду мисли абраю астари ҷома мебошанд. Агар ҷисм бо покизагӣ зебу зинат наёбад, худро аз бадахлоқӣ нигоҳ надорад, ин мисли он аст, ки кас овора шуда, рӯи ҷомаро неву астарашро шустааст, дар ин ҳол чирки рӯи ҷома ба дарун мезанад. Барои тарбияи фикр меҳнат ва вучуди солим даркор аст”.

Абдулло Авлонӣ меғӯяд: “Лозим меояд, ки тарбияро аз рӯзи таваллуд сар кунем, вучудамонро қувватноку нерӯманд намоем, фикрамонро нуру зиё бахшем, ахлоқамонро зебову ибратбахш гардонем, зеҳнҳоямонро рӯшноӣ ато кунем.

¹ Абдулло Авлонӣ “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”, Тошканд, “Уқитувчи”, 1991, саҳ. 12.

Тарбия кори кист? Он дар кучо бурда мешавад? Ба ин савол “нахустин тарбиятгар хонадон” гуфта ҷавоб додан лозим”. Аз ин фаҳмида мешавад, ки адиб ба тарбияи оила низ аҳамияти калон медиҳад.

Абдулло Авлонӣ дар асарҳои хусусиятҳои хуби инсонӣ: садоқат, инсонпарварӣ, муносибат ба илму дониш мактаб, хусусиятҳои бачагонро амиқу равшан кушода додааст. Оиди ахлоқу одоби мактабӣ берунамактабӣ, муносибат бо шахсони дигар ва ғайра сухан рондааст.

Ӯ дар бораи ахлоқ чунин гуфтааст:

“Ахлоқ ин илмест, ки одамонро ба некӣ даъват намуда, аз бадӣ нигаҳ медорад. Ахлоқ китобест, ки хулқи некро барои некиаш ва хулқи бадро барои бад буданиаш бо далелу мисолҳо нишон медиҳад. Ҳар шахси аз илми ахлоқ воқифшуда, мақсаду мароми худро дар ин дунё дарк мекунад. Ахлоқ — ин маҷмуи одобҳо мебошад”.

Байни ахлоқу одоб алоқаи мустақам вучуд дорад. Ҳамеша бо одами хирадманд одоби хуш, муомилаи неку гуфтори нек ҳамроҳ аст. Авлонӣ таъкид мекунад, ки одоб ин сирати нафс буда, онро бо ақл меомӯзанд. Одобӣ нек ин тарбия ёфтани нафс буда, ба корҳои нек одат намудани он мебошад.

Авлонӣ меғӯяд, ки “педагогика” ин фанни тарбияи бача аст. Барои саломатӣ ва садоқати бача ўро бояд хуб тарбия кард.

Ӯ таъкид мекунад, ки тарбия ин кори як шахс нест, балки кори умуммиллӣ аст. Тараққиёти маънавии халқ, қадрати давлат аз ҳар ҷиҳат ба тарбияи авлоди ояндаю ҳозира вобаста аст. Тарбия баробари ба дунё омадани бача сар шуда, то охири умри он давом мекунад.

Авлонӣ дар ҳикоя ва мақолаҳои худ: “Муаллими аввалин”, “Бачаи боақл”, “Овоз”, “Хурус ва гург”, “Балои таъма” хушфеълӣ, хушмуомилағӣ, некӣ, ақл ва донишмандиро мадҳ намуда, баднафсӣ барин хислатҳои бадро ҳаҷв намудааст.

Хизматҳои Абдулло Авлониро дар соҳаи адабиёт, маориф ва маданият ба назар гирифта, соли 1925 ба ӯ унвони “қаҳрамони меҳнат” додаанд.

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИ (1889—1929)

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзӣ¹ соли 1889 дар шаҳри Қўқанд дар оилаи табиб ба дунё омадааст. Баъди баровардани хату савод дар мадраса таҳсил гирифтааст, аммо аз тарзи таълим ва донишҳо қонеъ нагашта, мадрасаро тарк намудааст.

Шавқу ҳаваси баланди донишомӯзии Ҳамза бисёр баланд буд ва ӯ дар синни 12-солагӣ бо асарҳои Фирдавсӣ, Умари Хайём, Низомӣ, Румӣ, Ҳоқонӣ, Лутфӣ, Алишер Навоӣ, Гулҳанӣ, Муқимӣ, Фурқат ва ғайра аз наздик шинос шуда, илҳами маънавӣ бардоштааст.

Дар таъсири онҳо ба шеърнависӣ пардохтааст. Ӯ бисёр шеърҳои тоҷикӣ ҳам эҷод кардааст.

Соли 1910 Ҳамза дар мактаби нави русии маҳаллии Қўқанд муаллим шуда кор мекунад. Соли 1911 дар гузари Ҳочибеки шаҳри Қўқанд мактаби нав мекушояд. Ин мактаб барои یتимон ва фарзандони камбағалон буд. Барои муаллимони мактаб ва хонандагони он китобҳои “Енгил адабиёт” (“Адабиёти сабук”) ва “Ўқиш китоби” (“Китоби хониш”) таълиф мекунад. Ба ҷараёни таълиму тарбиявии мактаб бисёр дидагуниҳо ворид месозад. Соатҳои омӯзиши забони модариро зиёд мекунад ва ба корҳои тарбиявии беруназсинфӣ эътибори калон медиҳад.

Соли 1913 Ҳамза ба саёҳати давлатҳои хориҷа меравад. Афғонистон, Ҳиндустон, Арабистон, Сурия, Туркия ва шаҳри Одессаро давр зада, соли 1915 боз ба Қўқанд меояд. Дар Шоҳимардон мактаби нав кушода, ба фарзандони халқи меҳнаткаш таълим медиҳад.

Ҳамза ҳамчун шоир, драматург, бастакор ва навозандаи сароянда корҳои зиёдеро ба ҷо меорад. Маҷмӯаи шеърҳои “Гули хушбӯй” аввалин намунаи назми инқилобии адабиёти ўзбек аст. Повести “Бахти нав”, песаҳои “Ҳаёти заҳролуд”, “Бой ва хизматгор”, “Найрангҳои Майсара”, “Асрори фаранҷӣ” ва ғайра дар тақомули ин жанрҳо тақони бузурге

¹Зуннунов А. Педагогика тарихи. Т. 2004.

бахшидааст. Баъзе сурудҳои ӯ дар маҷмӯаи “Таронаҳои Фаргона, Бухоро ва Хева” ҷамъ омадаанд.

Ҳамза дар асарҳои баробари тараннуми ишқу муҳаббат нобаробариҳои иҷтимоиро танқид карда, тарафдори илму маориф, омӯхтани касб, покӣ, адолату дод, нафъ расонидан ба мардум буд.

Ҳамза ҳамчун шоири маърифатпарвар тарғибгари илму дониш ва маънавияти баланд буд:

*Партави ҳусн аст, илму ахлоқу адаб,
Гар набинад мактабу устод таълиму адаб.
Бе адаб, бе илм — беқадр аст, ин набвад аҷаб,
Кас чу ҳайвон мешавад, гарчи бувад соҳибнасаб.*

Илм омӯхтан, хондан сарчашмаи маърифат аст. Ба ақидаи Ҳамза кас илму дониш наомӯзад, дар қайди ҷаҳолат, нодонӣ ва разолат мемонад. Одами соҳибилм обрӯю иззат мебинад. Фаро гирифтани илм, омӯхтани донишро ӯ бузургии одам мешуморад. Ҳамин ғоя дар шеъри “Илм омӯз”-и шоир баланд садо медиҳад.

*Меҳри олам — офтобу меҳри одам — маърифат,
Одамиро мекунад аз нур бархурдор илм.
Гар муроди хештан хоҳӣ, ки гардад ҳосилат,
Чашм бикшову нигар, даркор илм, даркор илм.*

Ақидаҳои педагогии Ҳамза дорои аҳамияти бузурганд. Мутобиқи ақидаи ӯ ба қатори одам даровардани одам, ба камолоти маънавӣ расондан ва соҳиби фазилатҳои хуби инсонӣ гардондани вай ба тарбия вобаста аст. Ба ақидаи Ҳамза, чи хел шуда ба воя расидани бачаҳо ба наслу насаб не, балки ба тарбия вобаста аст.

Барои хуб аз худ кардани дарсҳо зарур будани тарбияи ҷисмонӣ ва саломатиро Ҳамза махсус таъкид мекунад.

САДРИДДИН АЙНИ (1878—1954)

Садриддин Айни¹ писари Саидмуродхоҷа, 15 апрели соли 1878 дар деҳаи Соктареи ноҳияи Гиждувони аморати Бухоро таваллуд ёфтааст. Айни маълумоти ибтидоиро дар деҳаи худ гирифта, баъд барои таҳсили илм ба Бухоро омадааст. Айни баробари таҳсил дар мадраса, ба маҳфили илмию адабии Шарифҷонмахдум Садри Зиё роҳ ёфта, дониши худро дар илму адаб такмил дод. Ӯ аз ибтидои солҳои 90-ум дар мадрасаҳои мухталифи Бухоро роҳи мурак-

каби зиндагиро тай кард.

Айнии ҷавон на фақат илми динӣ меомӯхт, балки бо мероси адабӣ, илмию фалсафии классикони адабиёти форсу тоҷик шинос шуда, барои дарки ғояҳои нав, ки дар ҷомеаи асрҳои XIX—XX ба вучуд омада буданд, омода шуд. Баъди ошноӣ бо асари Аҳмади Дониш “Наводир-ул-вақоеъ” дар ҷаҳонбинии Айни “инқилоби фикрӣ” пайдо шуд. Кӯшиши ба мароми халқ наздик будан Айниро ба ягона ҷунбиши он солҳои Бухоро — ҷамъияти ҷадидҳо овард. Ҷадидҳо, як дараҷа ислоҳи тарзи идора кардани аморати Бухоро ва ташкили мактабҳои усули ҷадидиро пеш гузошта буданд. Ин давра барои ӯ давраи амалиёти фаъолонаи маорифпарварӣ буд.

Айни тамоми фаъолияти илмию адабии худро ба халқ нигаронида, асарҳои худ “Дохунда”, “Ёддоштҳо”, “Ғуломон” ва дигарҳоро офарид. Айни бо меҳнати шоистаи худ сазовори унвони доктори илмҳои филология, узви ҳақиқии АИ

¹ Афзалов Х., Раҳимов Б. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. Душанбе. 1994.

Тоҷикистон, нахустин президенти АИ Тоҷикистон гардид. Айни 5 июни соли 1954 дунёро то абад падруд гуфт.

Яке аз соҳаҳои муҳими ғаёлияти иҷтимоии Садриддин Айни муаллимӣ ва маорифпарварӣ мебошад. Муҳаббат нисбат ба касби муаллимӣ ва таълиму тарбияи фарзандони бесаводи халқро дар табиати ӯ падараш бедор намуда буд. Падараш ҳатто дар лаҳзаи охири ҳаёташ ба Айнии ҷавон чунин васият мекунад: “Хон, чи гуна душвор бошад ҳам, хон. Лекин қозӣ нашав, раис нашав, имом нашав! Агар мударрис шавӣ, майлат!” Айни ин панди падарро иҷро намуда, ғаёлияти худро аз муаллимӣ сар мекунад.

Айни моҳи октябри соли 1908 ҳамроҳи Мирзо Абдулвоҳид Мунзим дар Бухоро мактаби усули нав мекушояд. Айни баъдтар барои такмил додани маҳорати педагогии худ ба мактаби Шакурӣ, ки дар шаҳри Самарқанд буд, рафта бо ҷараёни таълиму тарбия ва бо тарзи гузаронидани имтиҳонот дар ин мактаб шинос мешавад. Баробари дигар корҳои фарҳангӣ Айни ба касби дӯстдоштаи худ — муаллимӣ машғул мешавад. Айни дар мактаби нав забонҳои тоҷикию ўзбекӣ, адабиёт ва таърихро таълим дода, ба маҳфили ҳаваскорони бадеӣ роҳбарӣ мекунад.

“Соли таҳсили 1918—1919-ро, — менависад Айни, — мувофиқи шароити он вақт ман хуб ба охир расонидам. Муаллимони доно ва таҷрибанок дар он вақт аз ҳисоби намоёндагони миллати маҳаллӣ набуданд. Мактабҳои зиёд кушода шуда буд, вале дар онҳо аксарияти одамоне дарс медоданд, ки баъди тамом кардани курси ду ё семоҳа муаллимӣ мекарданд. Китобҳои дарсӣ инчунин ба забони мардуми маҳаллӣ вучуд надошт. Дар вақти тартиб додани супоришҳои хаттӣ ва гузаронидани дарсҳо пеш аз ҳама ба таҷрибаи худ таъян мекардам. Ва он касоне, ки баъди хатм намудани курсҳо ба мактаб меомаданд, албатта ин корро карда наметавонистанд. Бинобар ин мактаби ман бо вучуди ҳамаи камбудияҳои аз ҷиҳати сифати таълимаш беҳтар буд”.

Айни ба дарс чун шакли асосии таълиму тарбия аҳамияти калон медод. Дар дарс Айни диққати асосиро ба фаҳмонда додани маводи таълимӣ ва мустаҳкамкунии дониш медод.

Дар дарсҳои ӯ ҳангоми фаҳмонида додани маводи нави таълимӣ, дар синф ҳомӯшӣ ва диққати том ҳукмфармо буд. Айни на танҳо маводи дарсӣ, балки таъриху адабиёти мардумони Осиёи Марказиро аз давраҳои қадим то замони ҳозира хеле хуб медонист. Маҳорати педагогии Айниро ҳокимияти нав ба назар гирифта, ӯро соли 1919 инспектори мактабҳои шаҳри Самарқанд таъин намуд.

Солҳои 1925—1926 дар курсҳои кӯтоҳмуддат низ муаллимӣ кардааст. Дар давраи фаъолияти педагогӣ, Айни дар навиштану тартиб додани китобҳои дарсӣ барои мактабҳои хидмати бузургро анҷом додааст. Баъди нависандаи машҳур гаштанаш ҳам, Айни дар тарбияи ҷавонон фаъолона иштирок намудааст. Мақолаву дастурҳои методии ӯ то ҳоло арзиши худро гум накардаанд.

Дар асарҳои худ Айни дар бораи бисёр масъалаҳои таълиму тарбия, мақому вазифаи падару модарон, муаллимон, мактаб, маориф, методҳои таълим ва ғайра сухан рондааст. Назария ва мулоҳизаҳои пешқадамонаи худро ба миён гузоштааст. Масалан, ташкил намудани мактаб ва аз нав сохтани маорифи халқ дар фаъолияти маорифпарварии Айни мавқеи махсусро ишғол менамояд. Айни, ки худ тамоми бадбахтиҳои таълиму тарбияи мактабу мадрасаҳои Бухороро чапида буд, нисбат ба онҳо дар дил кину адовати бепоён парварида, ҳанӯз дар давраи ҷавонияш роҳи ислоҳи онҳоро ҷустуҷӯ менамуд. Дар аввали асри XX Айни ба чунин ҳулосае меояд, ки фақат мактаб қодир аст, ки ҳамаи бадбахтиҳо ва камбудии мамлакат ва халқро бартараф намуда, дардҳои онро муолиҷа намояд. Айни аҳамияти мактабро дар байти зерин чунин тасвир намудааст:

*Ташналабӣ то ба кай ба водии ғафлатӣ,
Хез, биё, нӯш об аз дари мактаб.*

Айни фазилат ва афзалияти мактабҳои усули ҷадидиро таъриф намуда, дар образҳои бадеӣ меҳри онро дар дили хонанда ҷо карда, ҳис ва шуури оммаҳои халқро ба сӯи мактаби нав ҷалб кардааст:

*Саъд аст мактаб, хайр аст мактаб,
Изз аст мактаб, шаън аст мактаб,
Дар чашими биниш нур аст дониш,
Дар қисми дониш ҷон аст мактаб.*

Айни мактабро махзани илму маърифат доништа, дар осори худ одамонро ба донишомӯзӣ даъват карда, нисбат ба ҳалли сохтмони бинои мактаб якчанд талабҳои педагогӣ пешниҳод намудааст. Мактаб ба ақидаи ӯ, бояд дар ҷои васеи хушҳаво бошад, фазояш софу покиза бошад, заминаш берутибат ва бетаафун бошад. Шогирдони мактаб ба ҷаҳор синф тақсим шаванд, ҳар синф бо шогирдони худ нишинанд, бо кори худ машғул бошанд, ба сабақи худ сазӣ кунанд.

Дар осори Айни, масъалаи баланд бардоштани моҳияти ҷараёни таълим яке аз ҷойҳои намоёнро ишғол менамояд. Ӯ аввалин маротиба дар ҷараёни таълим системаи дарси синфиро ҷорӣ намуд. Синну соли бачагонро ба эътибор гирифта, онҳоро ба гурӯҳ ва синфҳои алоҳида тақсим намуданро талаб кард. Айни бар зидди методҳои кӯхнаи таълими баромада, ба ҷои методи кӯр-кӯрона аз бар намудани маводи таълими ва ҳарфомӯзӣ усули савтии онро ҷорӣ намуд. Усули савти имконият дод, ки хонандагон дар муддати ду-се моҳ тамоми ҳарфшинос ва хатхон шуда, савод бароранд. Дар рафти таълим, Айни ҷорӣ намудани методҳои нави таълим: сӯҳбат, машқ, кор бо китоби дарсӣ ва ғайраро талаб намуд. Айни на танҳо ба таври назариявӣ масъалаҳои баланд бардоштани ҷараёни таълими талаб мекард, балки онро дар — амалия дар ҷараёни дарсдиҳии худ дар мактабҳо васеъ ҷорӣ намуд.

Айни дар назди таълиму тарбия ва мактаб вазифаҳои навро гузошт. Ба ақидаи ӯ, нақши асосиро дар ташаккул додани шахсияти инсон мактаб, муаллим ва оила мебозад. Аз ин рӯ, Айни нисбат ба ҷаҳонбинӣ ва тайёрии педагогии муаллим саҳтгириҳо кардааст. Мувофиқи ақидаи ӯ, кори таълиму тарбия вазифаи пурифтхор аст ва ин вазифаи пуршарафро фақат муаллимони дорои маданияти баланду донишманд ва инсондӯст метавонанд анҷом диҳанд. Айни

ба масъалаи ба забони модарӣ таълим додан ҳам диққати махсус додааст.

Дар осори Айнӣ масъалаҳои тарбияи меҳнатӣ, эстетикӣ, ҷисмонӣ, ватандӯстӣ, дӯстии халқҳо ва ғайра мавқеи махсусро ишғол менамояд. Айнӣ, ки худ аз оилаи меҳнаткаш буд, меҳнату меҳнаткашро асоси мавҷудияти тараққиёти ҷамъияти инсонӣ медонист. Вазифаи асосии тарбияи меҳнатиро Айнӣ, дар ҷавонон ташаққул додани ҷисси меҳнатдӯстӣ, муносибати бошуурона нисбат ба меҳнати ҷисмонӣ фикрӣ ва дар онҳо тарбия намудани ҷисси ҳурмату эҳтиром нисбат ба меҳнаткашон медонист.

Дар тарбияи меҳнатӣ нақши асосиро оила мебозад. Оила бояд аз хурдӣ дар бачагон малакаю маҳорати меҳнатиро тарбия намояд. Тарбияи меҳнатии бачагонро дар мисоли ҳаёту фаъолияти меҳнатии калонсолон Айнӣ шартӣ дигарӣ тарбия намудани ҷавонон донистааст.

Айнӣ ба тарбияи ҷисси эстетикӣ одамон низ диққати махсус додааст. Ба ақидаи ӯ, мусиқӣ, суруд тарона ва адабиёти бадеӣ, сарчашмаи асосии тарбияи эстетикӣ одамон ба шумор меравад. Айнӣ санъати мусиқӣ ба сарояндагиро хеле хуб медонист. Дар ин бора Фотеҳ Ниёзӣ чунин нақл мекунад: “Рӯзе Айнӣ бо ҳофизи машҳур Хоҷа Абдулазиз ба хонаи мо омаданд. Вақте ки Хоҷа Абдулазиз суруд мехонд, устод оҳиста дасташро ба зонуяш зада, ўро дар хондан ҳамроҳӣ мекард”.

Айнӣ ба нақши тарбияи ҷисмонӣ дар ташаққули насли наврас баҳои баланд дода, таълими ин фанро дар мактабҳо ҷорӣ мекард. Барои тарбияи ҷисмонӣ, Айнӣ бозихои варзашии халқиро истифода мебард. Ў бозихои варзишӣ ҷамъ оварда, ба тартиб дароварда, ба муаллимони варзиш пешниҳод намуд.

Тарбияи ҷисси ватандӯстӣ дар осори Айнӣ мавқеи махсусро ишғол менамояд. Айнӣ худ чун ватандӯсти бузург тамоми маънии ҳаёти хешро маҳз дар хизмат ба халқу Ватан медид. Дар ин роҳ бисёр хизмат кард, бо рафтору зиндагии хеш намунаи ибрат нишон дод. Айнӣ ҳамеша ҷавононро даъват менамуд, ки Ватану халқи худро дӯст дошта, нисбати

душманони он мубориза баранд. Тарбияи ватандӯстиро Айнӣ, бо тарбияи байналмилалӣ алоқаманд намуда, одамонро даъват намудааст, ки маданият, таърих ва адабиёту забони дигар халқу миллатҳоро эҳтиром кунанд.

Дар осори Айнӣ тарбияи оилавии бачагон мавқеи махсус дорад. Айнӣ тарбияи дурустро дар оила дар дӯстию рафоқати байни падару модарон ва фарзандон меид. Падару модарон бояд дар бачагон ҳисси эҳтиром, покизакорӣ ва вазифашиносиро тарбия намоянд. Ҳамаи ин масъалаҳо дар китобҳои дарсии Айнӣ бо як ҳисси баланди тарбиявӣ дарҷ ёфтаанд.

Яке аз масъалаҳои муҳиме, ки Айнӣ аввалин бор ба миён гузоштааст, масъалаи зарурати бомаърифат намудан, саводнок кардан ва ба ҷодаи маданият ҳидоят намудани занону духтарон мебошад. Айнӣ хонданро на фақат барои мардон, балки барои занону духтарон низ ҳатмӣ донистааст. Хулоса, Айнӣ занону духтарони тоҷику ўзбекро ба илму дониш омӯхтан даъват намуда, таъсис кардани мактабҳои махсусро барои занон ва дар синфҳои ибтидоӣ бо писарон як ҷо хондани духтаронро дуруст ва зарур шуморидааст.

“Таҳзиб-ус-сибён” ҳамчун маҳсули афкори илмиву тарбиявӣ, ахлоқиву таълимӣ ва ҷаҳонбинии Айнӣ барои дарки ақидаҳои маорифпарварӣ ва тарбиявӣ сарчашмаи бузург аст.

Айнӣ навиштааст: “Барои ба роҳ андохтани мактаб ва маорифи халқ мавҷуд будани муаллим чӣ қадар лозим бошад, тайёр кардани китоб ҳам ҳамон қадар зарур аст”. Аз ин рӯ, Айнӣ тартиб додану ҷоп намудани китобҳои дарсиро шартӣ муҳими тараққиёти мактабу маорифи халқ медонист. Бо ин мақсад Айнӣ соли 1922 аввалин китоби дарсии худ “Духтарча ё ки Холида”-ро ҷоп менамояд. Ин китоб аз сӣ дарси алоҳида иборат буда, дар он оиди тарбияи дурусти духтаракон суҳан меравад. Айнӣ дар ин китоб нишон додааст, ки чи тавр духтари бадахлоқи оилаи давлатманд дар натиҷаи тарбия ва муошират бо фарзандони меҳнаткашон, толибаи пешқадами мактаб мегардад. Ин китоб барои мактабҳои духтарон тавсия шуда буд. Дар китобҳои дарсии тартибдодаи Айнӣ тамоми қонуниятҳои навиштани китобҳои дарсӣ риоя шудааст.

ИСМАТУЛЛО РАҲМАТУЛЛОЕВ

(1883—1962)

Исматулло Раҳматуллоев яке аз педагогҳои пешқадам, ҷамоатчиӣ фаъоле буд, ки дар ривоҷу равнақи маданият ва маорифи халқ ҳиссаи калон гузоштааст. Ӯ соли 1883 дар деҳаи Раҷабамини Самарқанд ба дунё омадааст.

Барои саводнок ва педагоги машҳур шудани Исматулло Раҳматуллоев оилаи Абдуқодир Шакурӣ таъсири калон гузоштааст. Ба вай хату саводро модари Шакурӣ муаллима Бибӣ Розия омӯхтааст.

Исматулло мактаби кӯҳнаро хатм карда, соли 1901 ба яке аз мактабҳои усули нав дохил мешавад. Мактабро бомуваффақият тамом карда, соли 1905 дар мактаби усули нав, ки Абдуқодир Шакурӣ ташкил карда буд, ба фаъолияти педагогӣ шурӯъ менамояд. Ҳамроҳи Шакурӣ дар таълифи китоби “Ҷомеъ-ул-ҳикоёт” барои синфи дуҷум ҳисса мегузорад.

Исматулло Раҳматуллоев бо маслиҳат ва ёрии бевоситаи С.Айни ва А. Шакурӣ дар кӯчаи Регистони шаҳри Самарқанд мактаби усули нав ташкил менамояд. Дар ин мактаб таълими фанҳои дунявӣ ва русӣ ҳатмӣ буд.

Исматулло Раҳматуллоев соли 1915 таҷрибаҳои педагогии худро ҷамъбаст карда, зери таъсири педагогони пешқадами рус К. Д. Ушинский ва Л.Н.Толстой ба забони тоҷикӣ китоби “Таълими алифбо ё худ роҳбари мактаб”-ро таълиф менамояд.

Ҳамчун педагоги пешқадам бо мақсади тайёр кардани кадрҳои омӯзгорӣ аз соли 1922 то соли 1926 дар Институти муаллимтайёркунии шаҳри Самарқанд раҳбарӣ ва кор мекунад. Аз соли 1926 то соли 1933 вазифаи директори “Ўзбек китоб давлат палатаси”-и Ўзбекистонро ба ҷо меорад. Барои корҳои шоёнаш соли 1935 соҳиби унвони “Қаҳрамони меҳнат” мегардад.

Ӯ ақидаҳои тарбиявии худро дар маърузаю мақолаҳо ва китобҳои худ баён кардааст. Вай ба илму маърифат баҳои баланд дода, ҳатто “илм равшанӣ аст, нодонӣ торикӣ аст”-ро дар муқоваи китоби “Таълими алифбо” ҷой додааст.

САИДРИЗО АЛИЗОДА (1887—1938)

Маорифпарвар, мутарҷими бомаҳорат ва публицисти оташинсухан Саидризо Ализода соли 1887 дар шаҳри Самарқанд ба дунё омадааст. Падари ӯ аз косибони шоҳибоб буд. Саидризо хату саводно дар мактаби кӯҳна гирифта, вақтҳои бекорӣ ба падараш ёрӣ мерасонид.

Баъд дар мактаби усули ҷадид, ки дар маҳаллаи Чорравоқи Самарқанд воқеъ буд, таҳсил гирифт. Ба он мактаб шахси фозилу донишманд Абулқосим ал-Ганҷӣ роҳбарӣ мекард. Тақти сарпарастии ӯ, Саидризо бисёр ҷизҳоро омӯхт ва дар ҳуди ҳамин мактаб ба фаъолияти пурҷӯшу хурӯши педагогӣ пардохт.

Ӯ соли 1904 рисолаи “Нидо ба аҳли қалам”-ро менависад, ки дар хотимаи он нақшаи фанҳои мактаби усули навро ҳам ҷои мекунад. Яъне, дар мактаби усули ҷадиди ал-Ганҷӣ дар қатори таълимоти динӣ, ҷуғрофияи умумӣ, таърихи мухтасар, илми ҳисоб, ҳандаса, грамматикаи забони арабӣ ва фанни табиатшиносӣ ҳам омӯзонида мешуданд.

Саидризо Ализода ҳамчун муҳаррири нахустин нашрияти тоҷикии “Шӯълаи инқилоб” бисёр мақолаву публицистика менавишт. Мавзӯи аксари онҳо ба мактабу маориф ва саводноқшавии мардум бахшида шуда буданд. “Муаллим ва муҳаррир ду дасти миллат аст”, — таъкидкунон мегуфт ӯ. Ҳамчунин, ӯ дар маҷаллаву рӯзномаҳои Туркистон, Озарбойҷон, Тотористон баромадҳо мекард. Фелетонҳои мақолаҳои танқидиашро бо чандин имзоҳои мустаор менавишт.

Ба мақсади инкишофи мактабҳо, баланд бардоштани сифату самарои таълиму тарбия чандин китобҳои дарсӣ аз

қабилли “Илми ҳисоб”, “Воҷиботи диния”, “Китоби нахустин”, (1920), “Сарфу наҳви тоҷикӣ” (1926)-ро таълиф менамояд.

Фаъолияти маорифпарварии худро ҳангоми дар вазифаҳои мудирӣ шўъбаи нахриёти “Зарафшон” ва омўзгори забонҳои форсӣ, тоҷикӣ ва арабии Университети давлатии Самарқанд буданаш боз ҳам бештар вусъат медиҳад.

Соли 1937 Саидризо Ализода мисли дигар зиёиён ҳамчун «душмани халқ» ба ҳибс гирифта мешавад. Чандин сол дар зиндони маҳбусҳои сиёсии шаҳри Владимир ранҷу азоб капида, дар ҳамаи ҷо мемирад. Баъди гузаштани солҳои зиёд ҳамаи ӯро оварда, дар қабристони Панҷоб дафн мекунад. Имрӯзҳо мактаби рақами 14-и шаҳри Самарқанд ба номи ӯст.

Саидризо Ализода ҳамчун маорифпарвар шахси фозилу дурандеш буд. Вай барои маърифатнокии мардум савод-омўзиро хеле муҳим меҳисобид. Ба ақидаи вай, таҳкурсии дониш омилӣ асосӣ дар раҳи илмомўзӣ аст. Ин таҳкурсии дониш алифбо ба ҳисоб меравад. Бо мақсади саводнокунии фарзандони мардуми Туркистон, вай соли 1917 китоби алифбоси “Биринчи йил”-ро ба забони ўзбекӣ менависад. Баъд ҳамаи гуна китобро ба забони тоҷикӣ ба номи “Соли нахустин” таҳия мекунад. Китоби баъдтар солҳои 1924—1925 такроран нашр мешавад.

“Алифбо”-и Ализода ду ҷиҳати ҷолиби диққат дошт. Аввало, ин “Алифбо” асари педагогӣ, сониян асари адабӣ буд. Чун асари адабӣ “Алифбо” се шеър ва 27 ҳикояро дар бар мегирифт. Аз ҷиҳати мазмуну моҳияти худ ҳикояҳо ба се гурӯҳ тақсим шуда буданд:

1. Намунаҳо аз фолклор ва адабиёти классикии Шарқ, ба мисли “Луқмони Ҳаким”, “Ғадои боҳиммат”, “Чашмгурусна” ва ғайра.

2. Тарҷимаҳои муаллиф аз адабиёти классикии рус: “Саги гурусна”, “Гург ва Турна”, “Гург ва подаҷӣ” ва дигарон.

3. Ҳикоя ва матнҳои худи муаллиф. Ба ин гурӯҳ “Худои таоло”, “Тағо ва ҷиян”, “Мурод ва Турсун”, “Ҳайвоноти хонагӣ”, “Шариф ва модараш” ва ғайра дохил шудаанд, ки дар онҳо масъалаҳои таълиму тарбия возеҳу равшан кушода дода шудааст.

“Алифбо” чун асари педагогӣ, ки дар он таълиму тарбия ҳамчун ҷараёни ягона ва бо ҳам пайваст аст, сазовори диққату эътибор мебошад. “Алифбо”-и Ализода хусусияти фарҳангӣ ҳам дошт. Чунончи, муаллиф ғангоми саводхонии бачагон ба онҳо оид ба фанҳои дигар ҳам маълумот додааст.

Сарчашмаи дониш будани китобро Саидризо Ализода хуб медонист. Бо тамоми қувваю дониш ва ҳастии худ барои бо китоб таъмин кардани мактабҳо мекушид. Бинобар ҳамин ӯ китоби “Табиат”-и А. В. Анкоф, “Геометрия”-и С. Киселёв ва ғайраро аз забони русӣ ба тоҷикӣ тарҷима мекунад. Дар таҳияву таълифи “Лугати ҷуғрофӣ”, “Муколимаи русӣ-тоҷикӣ” ва дигар китобҳо саҳм мегузорад.

Саидризо Ализода забондони беҳамто буд. Вай забонҳои ўзбекӣ, форсӣ, арабӣ, озарӣ, тоторӣ, яҳудӣ, курдӣ, арманӣ, англисӣ, фарангӣ (ҷамъ 12 забон)-ро хуб медонист. Ҳамчун шахси забоншиносу забондон ва тарҷимони моҳир ном бароварда буд. Ба мақсади баланд бардоштани маънавияту маърифати мардум ва халқҳои Осиёи Марказӣ ва бо дурдонаҳои бештари адабиёти Шарқу Ғарб шинос кардани онҳо, вай як қатор асарҳоро тарҷима кардааст. “Эҳё”-и Л. Толстой, “Семент”-и Ф. Гладков, “Пӯлод чӣ тавр обутоб ёфтааст”-и Н. Островский, “Рӯзҳои мозӣ” ва “Ғаждум аз меҳроб”-и А. Қодирӣ ва ғайраро ба тоҷикӣ гардондааст.

Ҳамчун шахси забондону мутарҷим Саидризо Ализода ба омӯзиши забон дар мактабҳо эътибори калон меод. Вай таъкид мекард, ки агар бачаҳо забони модарии худро ба хубӣ омӯзанд, доништан ва ёд гирифтани дигар забонҳо осон мегардад.

Саидризо Ализода ҳамчунин ба муттасилии таълиму тарбия, бо асбобҳои айёни гузаронидани дарсҳо, нақши муаллим дар ҷараёни таълим, саҳми падару модар дар ташаккули ҷаҳонбинии хонанда ва ғайра ақидаҳои муфиди педагогии худро баён кардааст.

Оиди ҳаёт ва фаъолияти педагогӣ ва эҷодии Саидризо Ализода дар мавзӯи “Фаъолияти маорифпарварӣ ва ғояҳои педагогии Саидризо Ализода” ҷиҳати дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои педагогика Саховат Ҳочӣ (Оҷаев) рисола таълиф кардааст.

1. Аҳмади Дониш бисёртар ба кадом соҳаҳои таълиму тарбия эътибор додааст?
2. Асари “Наводир-ул-вақоъ” аз кадом бобҳо иборат мебошад? Аҳамияти тарбиявии ин асар дар чист?
3. Чаро Садриддин Айниро мо педагог меномем?
4. Садриддин Айнӣ муаллифи бисёр асарҳо мебошад, онҳоро номбар кунед.
5. Барои чӣ ба С.Айнӣ ҳазои ҷисмонӣ саҳт доданд?
6. Намоёндагони мактабҳои усули нав кӣҳо буданд? Дар бораи фаъолияти педагогии онҳо ҳикоя кунед.
7. Навовариҳои Саидҳамадхонай Сиддиқӣ дар соҳаи таълиму тарбия аз ҷиҳи иборат буданд?
8. “Ғулистони туркӣ ё худ ахлоқ”-и Абдулло Аълоӣ чӣ гуна аҳамият дорад?
9. “Усули ҳадид” — чист? Чаро “ҳадидон” ё “ҳадидизм” мегуянд?
10. Саидризо Ализода кадом забонҳоро меҳонист? Аҳамияти забондонӣ чист?

БОБИ VII

ТАРАҚҚИЁТИ АФКОРИ ПЕДАГОГӢ, ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ ДАР СОЛҲОИ 1917—1990 ВА РИВОЧИ МАКТАӢУ МАОРИФ ДАР ЎЗБЕКИСТОНИ СОҲИБИСТИҚЛОЛ

Баъди табадуллоти соли 1917 дар соҳаи маорифи Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Ўзбекистон ҳам дигаргуниҳои кулӣ ба амал омаданд. Аз рӯи сиёсати нав дастурҳо ва китобҳои таълимӣ тартиб дода шуданд. Бо мақсади саводнок гардондани мардум дар шаҳрҳои Тошканд, Самарқанд ва дигар ҷойҳои институт, омӯзишгоҳҳои курсҳои кӯтоҳмуддати муаллим-тайёркунӣ ташкил шуданд. Теъдоди мактабҳои ибтидоӣ, нопурра ва миёна афзуданд.

Аммо сиёсати давлатӣ ба донишҷӯи арзӣиҳои миллий ва омӯхтани онҳо имкон намерод. Озодандешону фидоиёни миллат ё ба қатли расонида ё ба Сибир бадарға шуданд. Баъдтар, бо вуҷуди мустаҳкам гаштани сиёсати тоталитарӣ маърифатпарварон дар доираи имкониятҳои худ ба тадқиқи ақидаҳои педагогӣ машғул шуданд. Онҳо оиди таърихи педагогикаи миллий, педагогикаи халқӣ корҳои илмӣ бурданд.

Мувофиқи талаби даври замон, барои баланд бардоштани сатҳи корҳои таълиму тарбия дар мактабҳо, ташкили мактабҳои шабона барои ҷавонон ва коргарон, тарбияи кадрҳои педагогӣ ва ғайра корҳои зиёде ба ҷо оварда шуданд.

Солҳои 60—80-ум ба туфайли саъйи ҳаракати С. Долимов, А. Зуннунов, Қ. Аҳмадов, Ҳ. Зуннунов, К. Ҷўраев, М. Асқарова, В. Абдуллоев, Ғ. Каримов ва дигарон соҳаи педагогика ба зинаи нав баромад. Баробари педагогҳои намоёни мамлакат олимони Донишгоҳи Самарқанд низ дар инкишофи соҳаҳои гуногуни тарбия саҳми муносиб гузоштанд.

Баъди истиқлолияти Ўзбекистон барои инкишоф ва ривоқи ақидаҳои педагогӣ имкониятҳои васеъ фароҳам гаштанд. Ислоҳоти соҳаи мактабу маориф ба пешрафти педагогика такон бахшид. Як қатор қонунҳои нав қабул шуданд, ки ба пешрафти соҳаи таълиму тарбия мусоидат мекунанд.

Ҷе аз асосгузори мактаби ибтидой, олими забардасти соҳаи таълиму тарбия дар мамлакати мо, номзади фанҳои педагогӣ, дотсент Имомхон Ҳусанхҷаев мебошад. Ӯ соли 1905 дар шаҳри Тошканд таваллуд ҷфтааст. Аввал дар мактаби кӯҳна, баъд дар мактаби русӣ-туземӣ таълим гирифт. Соли 1925, пас аз хатми донишқадаи мардона дар мактаби ибтидоии “Ирфон” ба касби омӯзгорӣ машғул шудааст.

Имомхон Ҳусанхҷаев ҷе аз муборизони оташини маҳви бесаводии Туркистон ба ҳисоб меравад. Вай ба дастпарварони аввалини мактабҳои Туркистон дастур ва китобҳои дарсӣ таълиф кардааст. Дар байни асарҳои ӯ “Наврас”, “Китоби хониш” (барои мактабҳои маҳви чаласаводӣ), “Китоби хониш” (барои синфҳои яку ду) мавқеи муҳиме доранд. Ӯ дар мавзӯи “Алишер Навоӣ дар бораи таълиму тарбия” монография навишта, соҳиби дараҷаи илмӣ номзади фанҳои педагогика шудааст. Зери роҳбарии ин устод панҷ нафар тадқиқотчиёни илми педагогика рисолаҳои номзодии худро ҷимоя кардаанд.

Имомхон Ҳусанхҷаев то охири умр мудири кафедраи таълими ибтидоии Институти педагогии ба номи Низомии шаҳри Тошканд буд.

Олим дар пешрафти педагогика, махсусан дар инкишофи соҳаи таълими синфҳои ибтидой саҳми муносибе дорад. Вай бо тадқиқотҳои илмӣ ва асарҳои худ, афкори ақидаҳои худ оиди таълиму тарбия дар тайёр кардани кадрҳои болаёқати педагогӣ хизмати босазое кардааст. Баъзе китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимӣ, ки ӯ ба таълиф расонидааст, ҳанӯз қадру қимати худро гум накардаанд.

Ба ақидаи ин педагоги шинохта, барои инсон аз ҳама муҳим ақлу одоб аст. Бинобарин вай пеш аз ҳама роҳи тарбияи хулқу одоб ва ақлу заковати шогирдонро ҷиддан талқин мекард.

СИДДИҚ РАЧАБОВ (1910—1993)

Сиддиқ Раҷабов моҳи апрели соли 1910 дар шаҳри Ҷамбул дар оилаи ҳунарманд ба дунё омадааст. Баъд аз хатми мактаби ибтидоӣ дар омӯзишгоҳи педагогии Фарғона, баъд дар факултети забон ва адабиёти институти педагогии Фарғона хондааст. Аспирантураро хати карда, рисолаҳои номзадӣ ва докториантро ҳимоя намудааст. Ҳатто соли 1968 ба узвияти Академияи фанҳои педагогии Россия пазируфта шудааст.

Сиддиқ Раҷабов солҳои сиюми асри гузашта ба фаъолияти педагогӣ пардохтааст. Ӯ дар деҳаи Афғонбоғи ноҳияи Ғузори вилояти Қашқадарё мактаби ибтидоӣ кушода, аввал муаллимӣ ва баъд ба вазифаи мудирӣ он қор кардааст. Ҳамчунин ӯ дар вазифаҳои гуногуни Институти илмӣ-тадқиқотии илмҳои педагогии Ўзбекистон, кафедраи педагогикаи Институти омӯзгорӣ шаҳри Тошканд фаъолият нишон додааст.

Сиддиқ Раҷабов солҳои 1941—1943 дар вазифаҳои ҷонишини муҳаррир ва муҳаррири рӯзномаи “Совет Ўзбекистони” хизматҳои шоиста кардааст. Дар охири ҳаёт умр вазифаи мудирӣ кафедраи педагогикаи Институти давлатии омӯзгорӣ шаҳри Тошкандро ба ҷо овардааст. Барои хизматҳои дар соҳаи маорифи халқ, ривҷи илми педагогика ба як қатор ордену медалҳои давлатӣ қадр карда шудааст.

Сиддиқ Раҷабов дар давоми фаъолияти илмӣ-педагогии худ даҳҳо монография, садҳо мақолаҳо навиштааст. Вай дар асарҳои худ оиди инкишофи маорифи Ўзбекистон ба масъалаҳои дид-назорӣ, тайёр кардани кадрҳои педагогӣ,

тарғиби таҷрибаҳои пешқадами педагогони мамлакатҳои хориҷа, дар рӯи ватанпарварӣ тарбия кардани ҷавонон ва ғайра эътибори калон додааст.

Ба ақидаи олим аз худ кардани таълимоти педагогони бузурги мамлакатҳои хориҷӣ, комёбиҳое, ки дар он ҷойҳо ба даст овардаанд, омӯхтан аз омилҳои муҳими ривоҷу равнақи педагогика мебошад. Аз ҷумла, Сиддиқ Раҷабов дар асари худ “Маорифи халқ ва алломаҳои бузурги фанни педагогика” ақидаҳои педагогии олимони хориҷиро амиқ тадқиқ карда, роҳҳои ба маорифи Ёзбекистон, ба корҳои таълиму тарбияи мактабҳо ҷорӣ кардани онҳоро нишон медиҳад.

Дар давоми чоряк аср олим барои марказонидани корҳои илмӣ педагогии республикаҳои Осиёи Марказӣ ва Қазоқистон, дар тайёр намудани кадрҳои илмӣ-педагогии баландихтисос ғамхорӣ кард. Мактаби илмие, ки академик Сиддиқ Раҷабов ташкил кард, соҳаҳои гуногуни педагогикаро дар бар мегирад, барои университетҳо, институтҳои педагогӣ ва институтҳои тадқиқоти илмӣ педагогика мутахассисон тайёр намуд.

Олими ҳассос ва ғамхор мураббӣ ҳам буд. Таҳти роҳбарии ӯ зиёда аз 200 нафар омӯзгорони боистеъдод рисолаҳои номзади доктории худро ҳимоя карданд.

Сиддиқ Раҷабов дар ҷараёни фаъолияти педагогии худ таҷрибаҳои педагогони давлатҳои хориҷа Ян Амос Каменский, Константин Дмитриевич Ушинский, Лев Николаевич Толстойро пурра мавриди таҳлил қарор дода, фикрҳои пешқадами онҳоро дар тараққиёти мактабу маориф ва равиши таълиму тарбияи республика васеъ истифода бурданро тавсия намудааст.

АФАНАСИЙ СЕМЕНОВИЧ ЕФИМОВ (1913—1993)

Номи профессор Афанасий Ефимов на фақат дар Ўзбекистон, балки дар дигар мамлакатҳо ҳам шўхрат дорад. Аз ҷумла, уро дар Академияи Фанҳои педагогии Германия, университети София ва институти педагогии Булғория, университетҳои Варшава ва Кракови Полша нағз мешиносанд.

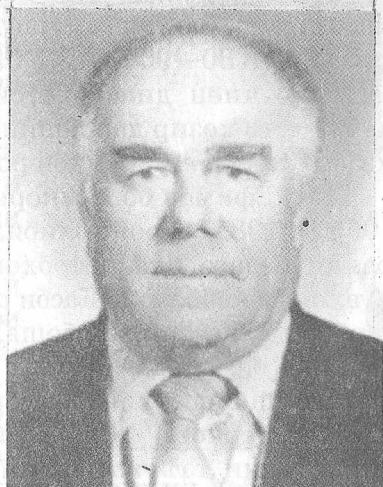
Соли 1938 А.С. Ефимов баъди хатми аспирантураи Маскав барои дар Университети давлатии Осиёи Миёна (ҳозира ДДС) кор кардан ба Самарқанд меояд ва фаъолияти кории худро оғоз менамояд.

Соли 1940 дар шаҳри Маскав диссертатсияи номзадии худро дар мавзӯи “Тарбияи ҳисси башардӯстӣ дар ниҳоди хонандагони мактабҳои миёна” — бомуваффақият ҳимоя карда, ба дараҷаи илмии номзоди фанҳои педагогика сазовор мешавад. Ҳангоме, ки Ҷанги дуҷониба ҷаҳонӣ оғоз меёбад, вай соли 1941 ба муборизаи зидди фашистон рафта, то тамошавии он дар набардҳо иштирок мекунад.

Аз охирҳои соли 1946 А.С. Ефимов боз фаъолияти омӯзгории худро дар Донишгоҳи давлатии Самарқанд давом медиҳад. Аввал дар лавозими проректор оид ба корҳои илмӣ, сони дар вазифаи проректор оид ба корҳои таълим кор мекунад.

Ӯ ба ривочу равнақи фарҳанг, маориф ва фан дар Ўзбекистон ва Осиёи Марказӣ саҳми босазое ҷамроҳ кардааст.

Таҳти роҳбарии ин олими номи М. Шербоев, М. Фаттоев, Ҳ. Хуррамов, А. Ганиев, С. Раҳимов, Т. Баротов, Л.Я. Шойхет, Ӯ. Отавалиева, З.П. Колесникова, Т.Ю. Абаева, Д. Ортиқов, Х. Самадов, М. Ҳошимова, Х. Абдурахимова, Х. Абдуллоев, М. Йўлдошева, Ф. Бозоров, Б. Содиқов, А. Чориев, Й. Машарипов, С. Абдувоҳидов, М. Колесник, Н. Коваленко,

М. Ашӯров, И. Илёсов, И. Раззоқов, О.Д. Чолаков, К. Сатбаев барин номзадҳои фанни педагогика тарбия ёфта ба воя расиданд. Хуллас, А.С. Ефимов дар таърих ва назарияи педагогикаи Самарқанд мактаби ба худ хосе бунёд кард. Зеро дар солҳои 60—90 асри XX аз 40 нафар зиёдтар аспирант ва тадқиқотчиён диссертатсияҳои номзодии худро ҳимоя намуда, то ҳозир дар донишгоҳҳо ва кафедраҳои педагогии Ўзбекистон дар мақомҳои роҳбарикунанда хизмат мекунанд.

А.С. Ефимов бо ҳамкориҳои академик С. Раҷабов (солҳои 1965 ва 1981) барои толибилмони донишгоҳҳои педагогӣ аз фанни педагогика китобҳои дарсӣ офарид. Гайр аз ин, ӯ муаллифи китобҳои “Касби педагогӣ”, “Ташаққули шахсияти тарбиячӣ” ва ғайра мебошад.

Профессор А.С.Ефимов бо олими университети София Найденов Чакиров ва профессори институти педагогии Булгария Стефан Чернов ҳам корҳои эҷодӣ дошт. Ӯ аъзои Шӯрои ривождиҳии таълими педагогии олии Академияи Фанҳои Педагогикаи Россия буд.

А.С. Ефимов бо педагоги машҳур, директори мактаби миёнаи Павлиш В.А. Сухомлинский ҳамкорӣ мекард.

Барои корҳои босамараи А.С.Ефимов бо 2 орден ва 6 медал, 4 Раҳматномаи Шӯрои Олии республика, нишони сарисинагии Аълоии таълими халқии Ҷумҳурияти Ўзбекистон мукофотонида шудааст. Соли 1977 бошад, ба ӯ унвони Арбоби хизматнишондодаи фанни Ўзбекистонро сазовор донишдод.

“Фаъолияти педагогӣ — фаолияти одамоне мебошад, ки барои ба ҳаёт ва меҳнат тайёр намудани авлоди ҷавон дар назди халқ ҷавобгаранд ва педагогҳо ба тарбия қардан, хонондан ва таълим додани онҳо ҳар рӯз бояд машғул шаванд” — гуфта буд арбоби фан Афанасий Семёнович Ефимов.¹

Донишу таҷриба ва маҳорати педагогии олим ҳамеша дар ҳаёт аст, онҳо дар фаъолияти шогирдон ва шогирдони шогирдонаш инкишоф меёбанд.

¹ Ефимов А.С. Касби педагогӣ. — Т.: Ҷуғитувчи, 1974, саҳ. 36.

Асқар Зуннунов соли 1915 дар оилаи савдогар таваллуд ёфтааст. Таҳсилоти ибтидоиро аввал дар мактаби кӯҳна, баъд дар мактаби усули нави шаҳри Тошканд гирифтааст. Сипас, дар омӯзишгоҳ, баъд шабона дар факултети филологии Институти педагогии шаҳри Тошканд хондааст.

Тамоми зинаҳои кори омӯзгорӣ, аз муаллими синфҳои ибтидоӣ сар карда, то вазифаи муdiri шӯбаи таълими халқии ноҳияи Шаҳрисабзро паси сар карда (Тошканд, Фарғона), дар институти илмӣ-тадқиқотии фанҳои педагогии Ўзбекистон ба кор гузаштааст. Асқар Зуннунов муддате чанд директори ин фарҳангистон низ буд.

Асқар Зуннунов баробари фаъолияти педагогиву роҳбарӣ ба корҳои илмиву эҷодӣ машғул шудааст. Соли 1955 дар мавзӯи “Омӯзиши ҳаёт ва эҷодиёти Ғафур Ғулом дар синфҳои 10” (“Ғафур Ғуломнинг ҳаёти ва эҷодини 10 синфда урганиш”) рисолаи номзадӣ ва соли 1975 дар мавзӯи “Инкишофи методикаи омӯзиши фанни адабиёт дар мактабҳои Ўзбекистон” (“Ўзбекистон мактабларида адабиёт ўқитиш методикасининг ривожланиши”) рисолаи доктории худро ҳимоя кардааст.

Ӯ муаллифи китобҳои дарси барои синфҳои 5—7, китобҳои адабиёти синфҳои 10, 11, 12 барои мактабҳои шабона мебошад.

Саҳми Асқар Зуннунов дар тайёр кардани барнома ва китобҳои дарсии мактабҳои олӣ калон аст. Аз рӯи асарҳои ӯ “Донишмандон дар бораи тарбия”, “Педагогикаи халқӣ — асоси камолоти инсонӣ”, “Ҳаёт — манбаи ибрат” ва “Таърихи педагогика” муаллимон дарс медиҳанду толибилмон бо шавқу завқ сабақ меомӯзанд.

Асқар Зуннунов барои корҳои бисёрсолаи педагогӣ ва илмиву тадқиқотӣ ба гирифтани унвони “Омӯзгори хизматнишондодаи Ўзбекистон” сазовор доништа шуда, бо медали “Шӯҳрат” ва ордени “Эл-юрт ҳурмати” мукофотонида шудааст.

Асқар Зуннунов ба таҷрибаҳои педагогӣ таъя карда, ба усул ва тарзи таълим эътибори калон додааст. Ҳангоми дарс иштироки баробари муаллиму хонандаро муфид мешуморад. Дар вақти хондани адабиёти бадеӣ ба хусусиятҳои хоси он эътибор додан, баланд бардоштани қобилияти фикрронии хонандаро дар мадди аввал гузошта, ба ташаққули ҳамаҷонибаи шахс, ба воя расонидани талабаву толибаҳои ҳамаҷониба тарбияёфта, донову заки эътибори арзанда додааст.

Асқар Зуннунов асоси инкишофи камолоти маънавиро моҳияти ибрат дар рафти таълиму тарбия мебинад. Аз рӯи ақидаи ӯ таълиму тарбия кори дуҷумдараҷа шуда наметавонад. Барои самаранокии ҳар як кор онро оқилона ба амал баровардан, яқдигарфаҳмиву аҳлу тифоқи байни муаллимон, ба эҷодкорӣ ва бо хонандагон муносибати оқилона доштан вобаста меёнад.

Олим дар китоби “Ҳаёт — манбаи ибрат” дар хусуси омӯзгор чунин менависад: “Омӯзгорон оиди рӯҳият, қобилияти фикрронӣ, хоҳишу ҳавас, одоби ахлоқи хонанда бояд тасаввуроте дошта бошанд. Агар онҳо ба ин гуна сифатҳо соҳиб шаванд, ҳамаҷун омили баланд ғаштани дараҷаи сифати таълиму тарбия хизмат мекунад”.

Асқар Зуннунов дар мактабҳои корҳои таълиму тарбияро ба яқдигар вобаста ва пайваста пеш бурданро махсус таъкид мекунад. Дар ин бобат ӯ алоқаи байни мактабу оиларо низ муҳим мешуморад. Олим дар ақидаҳои педагогии худ дар тарбияи фарзанд роли модаронро муфид меҳонад.

Таҷрибаҳои пешқадами педагогиро дар ҳаёт тадбиқ намудан ва ягонагии таълиму тарбияи мактабу оиларо ба вуҷуд овардан, анъанаҳои педагогикаи миллиро эҳё гардондан, ҳисси меҳнатдӯстӣ шарафмандгардонии Ватан ва ғайра аз асоситарин таълимотҳои Асқар Зуннунов аст. Ӯ дар ривоҷу равнақи педагогикаи Ўзбекистони соҳибистиқлол саҳми ба худ хосе дорад.

АБДУКАЛИМ ҒАНИЕВ (1924—1991)

Абдукалим Ғаниев соли 1924 дар деҳаи Ангаралмоси ноҳияи Самарқанди вилояти Самарқанд дар оилаи ҳунарманд ба дунё омад. Соли 1939 мактаби миёнаи рақами 22-и ноҳияро хатм намуда, барои таҳсил ба Институти муаллимтайёркунии шаҳри Самарқанд дохил шуд. Соли 1942 ин даргоҳро хатм карда, ба мактаби миёнаи рақами 37-и деҳаи худ муаллими синфҳои ибтидоӣ шуд. Барои тақмил додани дониши худ ба шӯъбаи шабонаи факултети забон ва адабиёти Институти педагогии шаҳри Самарқанд дохил шуда, онро соли 1954 бомуваффақият хатм намуд. Аз ҳамон рӯз Абдукалим Ғаниев дар кафедраи педагогикаи ҳамин институт ба ҳайси муаллими монда, пуршарафона меҳнат кард.

Ӯ диссертатсияи номзadiaшро зери роҳбарии А.С. Ефимов дар мавзӯи “Фаъолияти педагогии Садриддин Айни ва дарки моҳияти он дар тарбияи ҷавонон” соли 1962 дар Шӯрои олимони Донишгоҳи давлатии Туркменистон ҳимоя намуд.

Соли 1964 ба ӯ гирифтани унвони дотсентӣ муяссар гардид. Дотсент Абдукалим Ғаниев муаллифи зиёда аз 40 китоб ва мақолаҳои илмӣ мебошад. Мақолаҳои ӯ дар рӯзномаҳои республикаҳои ҳамсоя ҳам ба нашр расиданд. Масалан, соли 1962 мақолаи ӯ таҳти унвони “Садриддин Айни” дар журнали Академияи фанҳои педагогии Россия чоп шуд.

Вай ба аспирантҳо роҳбарӣ кардааст. Шогирдони вай Д. Тухтамишева, Ю. Аҳроров, К. Ҳасанова ва ғайра мебошанд.

Ӯ барои ба мақсад расидани шогирдон бисёр саъю кӯшиш мекард. Меҳнатдӯстӣ, поквичдонӣ ва серҳаракатии Абдукалим Ғаниев ба толибилмон писанд меомад. Дар конфе-

ренсияҳои илмӣ-амалӣ ӯ бо маърузаҳои пурмӯхтаво баромад мекард. Дар онҳо аз ашъори шоирону нависандагон фаровон истифода мебуд. Шиори устод ба шогирдон ва донишҷӯён “доғатро набинам” буд.

Хизматҳои Абдукалим Ганиевро ба ҳисоб гирифта, ҳукумати Ўзбекистон ба ӯ унвонҳои “Аълоҷии маорифи халқ”, “Муаллими хизматнишондодаи Ўзбекистон”-ро сазовор донист. Ӯ бо раҳматномаҳо мукофотонида шудааст.

ОЙША ТЌРАЕВА

Ойша Тўраева соли 1927 дар маҳаллаи Парчавоби шаҳри Тошканд таваллуд шудааст. Баъди хатми синфи 8-и мактаби рақами 23 бо апааш Шарифахон ба Термиз кўчида меояд. Дар Термиз омўзишгоҳи педагогиро хатм карда, муаллимаи синфҳои ибтидоии мактаби “Правда”-и шаҳр мегардад.

Солҳои 1947—1951 дар факултети педагогикаи Институти омўзгории ба номи Низомӣ таҳсил мекунад. Дар аспирантураи шаҳри Ленинград оиди масъалаҳои тайёр кардани муаллимони синфҳои ибтидоӣ рисолаи номзадӣ ҳимоя менамояд.

Олима дар Институти педагогии шаҳри Тошканд ба фаъолияти омўзгорӣ мепардозад. Ба донишҷӯёни факултети педагогикаи институт маъруза мекунад. Ба маҳфилҳои “Педагогика” ва “Давраи духтарон” роҳбарӣ мекунад. Вазифаҳои декани факултет, мудири кафедра ва дигар корҳои ҷамъиятиро ба ҷо меорад. Аз соли 1991 олима дар кафедраи педагогикаи институт дар вазифаи профессорӣ кор карда, шогидони зиёдеро ба воя расонидааст.

Ойша Тўраева олимаи ташаббускор ва навоар аст. Анкетаи тартибдодаи ӯ “Муаллим аз нигоҳи талаба” ба гирифтани баҳои баланд ноил гардидааст.

Муаллима баробари дарсу маърузаҳои пурмазмун пайваста ба корҳои илмӣ машғул аст. Ӯ зани сариштакору пухта, педагоги донову моҳир ва олимаи бемаърифат мебошад. Муаллифи як қатор китобҳо низ ба шумор меравад: “Дебачаи

мутахассисии омӯзгорӣ”, “Тарбияи бача дар оила”, “Бача азиз, одобаш аз он азиз”, “Этика ва психологияи оилавӣ” ва ғайра ба қалами ӯ мансубанд. Аз рӯи китобҳои дарсии ӯ “Педагогика” донишҷӯёни мактабҳои олии ва китоби “Одобнома” (барои синфҳои V, VI, VII, VIII) мактабиён сабақ меомӯзанд.

Баромаду мақолаҳои зиёди олима, ки дар саҳифаҳои матбуот чоп мешаванд, Ойша Тӯраеваро дар тамоми мамлакат ҳамчун олимаи тарбияшинос машҳур гардондааст.

Яке аз осори Ойша Тӯраева “Ҳусни духтар ва фазилатҳои ҷавонмарди дар чист?” ном дорад. Олима дар огози он, аз ҷумла чунин менависад: “Духтарон ҳамеша зебо будан меҳоянд. Вале зебоӣ, ҳусн, ҷавонӣ доимӣ нест. Бинобар ҳамин ҳусну ҷамол на ҳамеша кафили бахту саодат шуда метавонад.

Барои бахти духтар ба ғайр аз ҳусну ҷамол ақлу идрок, ҳаёву ифбат, завқу фаросат, дониш, одоб ҳам вучуд доштани зарур аст. Зеро дар ҷамъият ҳам, дар оила ҳам, аз тарбияи кӯдак сар қарда, то муносибату муомила бо одамон — ба модарони оянда, қаду қомати базеб не, бештар ақлу идрок, маълумотнокӣ, ҳули ҳуб аҳамиятнок аст.

Духтар ҳам, писар ҳам ҳуб ё бад шуда аз модар таваллуд намегардад. Нағз ё бад шудани онҳо ба тарбия вобаста аст”.

Хулоса, ақидаҳои педагогии Ойша Тӯраева шояд таваҷҷӯҳ буда, дар тарбия намудани фарзанди ҳамаҷонибдор ташаккулифта, аз ҷумла духтарони боиффату боодоб аҳамияти махсус дорад.

СУЛТОН РАҲИМОВ (1930—1993)

Султон Раҳимов яке аз олимони психолог ва педагоги машҳури республика буд. Ӯ соли 1930 дар ноҳияи Тўрткўли Қароқалпоқистон таваллуд шудааст. Ба фаъолияти педагогӣ Ҳангоми дар синфи 10 хонданаи сар кардааст.

Солҳои 1950—1954 С.Раҳимов дар Донишгоҳи педагогии давлатии Тошканд таҳсил гирифт. Баъди хатми он дар Донишгоҳи давлатии Самарқанд ба номи Алишери Навоӣ муаллими кафедраи педагогика ва психология шуд. Дотсент,

ичроқунандаи вазифаи профессор ва мудирӣ кафедра буд.

Султон Раҳимов соли 1964 дар мавзӯи “Ақидаҳои педагогии Абӯали ибни Сино” (“Абӯ Али ибн Синонинг педагогик қарашлари”) диссертатсияи номзадиро таҳти роҳбарии А.С. Ефимов ҳимоя намуд. Баъди чанде монографияи ӯ бо номи “Абӯ Али ибн Синонинг педагогик-психологик қарашлари” аз ҷоп баромад. Ин рисола ба забонҳои ўзбекӣ ва русӣ нашр шуда, дастраси илмдӯстони республикаҳои собиқ Иттифоқи Советӣ, Полша, Чехословакия, Германия ҳам гардид.

Ӯ афқору ақидаҳои педагогии мутафаккирони бузург, аз қабилӣ Абӯнасири Форобӣ, Абӯрайҳони Берунӣ, Юсуф Ҳос Ҳоҷиб, Бурҳониддин Зарнудҷӣ, Аҳмад Юғнакӣ, Алишери Навоӣро омӯхта, як қатор тадқиқотҳои илмӣ бурд. Китоби “Нозуки ва нотакрории организми инсон”, ки аз се қисм иборат аст, ба олим шўҳрати бузург овард.

С. Раҳимов муаллифи рисолаҳои “Афкори педагогии Алишери Навоӣ”, “Ибни Сино дар бораи тарбияи ҷисмонӣ”,

“Ибни Сино дар бораи тарбияи ахлоқӣ” ва бештар аз 150 мақолаҳои илмӣ мебошад. Ӯ бо ҳамкории Э. Тӯрақулов китобҳои дарсии “Таърихи педагогикаи Ўзбекистон”, “Абӯрайҳони Берунӣ дар бораи рӯҳият ва таълиму тарбия”-ро тартиб додааст.

С.Раҳимов солҳои охир китоби дарсии дучилдаи “Масъалаҳои умумии психология”-ро таълиф карда, аз ҷоп баровард, ки дар инкишофи педагогикаи замонавӣ мавқеи хос дорад.

РАҲИМА МАВЛОНОВА

Доктори фанҳои педагогика, профессор Раҳима Мавлонова соли 1931 таваллуд ёфтааст. Муҳити оилавӣ ӯро ба илмомӯзӣ ва омӯхтани сирру асрори таълиму тарбия ҳидоят кардааст. Вай ба фаъолияти меҳнати аз соли 1957 пардохта, ба хонандагони синфҳои ибтидоӣ дарс додааст. Ба туфайли заҳмату омӯзиш сол аз сол таҷрибаи педагогии худро бойгардонда, бо маърӯзаҳои пурмӯхтаво дар конференсияю ҷамъомадҳои педагогии ноҳия, вилоят ва республикавӣ баромадҳо кардааст. Ӯ дар байни ҳамкасбонаш чун омӯзгор-методист шинохта шудааст.

Олима муаллифи дастурҳои методии “Тараққиёти таълими ибтидоӣ дар Ўзбекистон”, “Методикаи таълими меҳнат”, “Дарсҳои меҳнат дар синфҳои 1, 2, 3”, “Меҳнат” мебошад. Онҳо дар байни омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ ҳамчун дастури муҳими таълимӣ маълуму машҳуранд.

Раҳима Мавлонова бо асарҳои калонҳаҷми худ “Тарбияи меҳнати хонандагони синфҳои ибтидоӣ”, “Дар тарбияи меҳнати бачаҳо ҳамкорӣ байниҳамдигарии мактаб ва оила” дар илми педагогика мавқеи ба худ хосро ишғол мекунад.

Олима ҳамчун педагогӣ наовару ботаҷриба бо ташаббусҳои наҷиб баромад мекунад. Вай дар тайёр кардани шашсолаҳо ба мактаб саҳми муносиб мегузорад.

Раҳима Абдураззоқовна Мавлонова аз соли 1977 ҳамчун декани факултети методикаи таълими ибтидоӣ ва дефектологияи Институти педагогии шаҳри Тошканд дар тарбияи кадрҳои педагогӣ хизматҳои зиёде кардааст.

Олима доимо масъалаҳои муҳими таълими ибтидоиро дарк карда, дар ҷараёни таълиму тарбия барои ёфтани роҳҳои босамар ва усулҳои омӯзиши онҳо заҳмати зиёде ба харч медиҳад.

“Майли ба ягон соҳаи меҳнат доштаи хонандагон ва ҳавасмандии онҳоро дар вақташ аниқ кардан ва малакаи меҳнати онҳоро бо машғулотиҳои дӯстдоштаашон ба тақомулаш ёри расондан хеле муҳим аст, — менависад Раҳима Мавлонова дар китоби “Методикаи таълими меҳнат”. — Ҳавасмандии меҳнати бачаҳоро ба мақсадҳои иловагӣ ҳам фоида бурдан мумкин аст”.

Аз рӯи методикаи Раҳима Мавлонова дар тамоми синфҳои хелҳои меҳнат ба қисмҳои зерин тақсим мешаванд:

1. Бо қоғаз ва картон кор кардан.
2. Кор бо матоъҳо.
3. Бо ҳар гуна материалҳо кор кардан.
4. Моделсозии техникӣ.
5. Меҳнати соҳаи ҳоҷагии қишлоқ:

а) Кор дар участкаи таълимӣ-истеҳсолӣ.

б) Кор дар синф.

Дар ҳар як соли хониш кор дар ду самт пеш бурда мешавад.

Якум, хонандагон ба донишҳои муайяни назариявӣ соҳиб мешаванд, бо ҳар хел материалҳои асосӣ ва иловагӣ, хусусиятҳои физикӣ, механикӣ ва технологияи онҳо шинос мешаванд, истифодаи онҳоро дар ҳаёт ба хубӣ мефаҳманд ва аз онҳо босамар истифода мебаранд.

Дуюм, дар ҷараёни тайёр кардани ҳар гуна чизҳои усулҳои оддитарини коркарди материалҳо (қоғаз, матоъ ва монанди онҳо)-ро дар амал ёд мегиранд.

Хулоса, педагог аз хурдӣ дар сиришти бачаҳо ҳисси меҳнатдӯстӣ ва ҳислати навовариро парварида, барои дар ҳаёт дар баробари соҳиби касбу кор ва рӯзгори обод будан, бо навоварӣ ва ихтироъгарии худ ба ҳаёт мазмун ва тобиши нав бахшиданро меомӯзад.

Малла Очилов соли 1931 дар деҳаи Хоҷаҳайрони ноҳияи Касбии вилояти Қашқадарё дар силаи деҳқон ба дунё омадааст. Маълумоти ибтидоиро аввал дар деҳаи худ, баъд (солҳои 1946—1949) дар Донишгоҳи Давлатии педагогии шаҳри Қаршӣ гирифтааст. Солҳои 1951—1955 дар Институти давлатии педагогии шаҳри Тошканд хондааст. Баъд аспирантураи ҳамин институтро бомуваффақият хатм намудааст.

Доктори фанҳои педагогика, профессор Малла Очилов муаллифи 45 асари илмӣ-педагогӣ ва 32 асарҳои илмӣ-оммавӣ мебошад.

Малла Очилов аввалин маротиба китоби “Дидактикаи бузург”-и Ян Амос Коменскийро ба забони ўзбекӣ тарҷума кардааст. Ӯ муаллифи китоби дарсии “Педагогика”-и Ўзбекистони соҳибистиқлоласт. Китобҳои “Одоби муаллим”, “Қараёни тарбияи ахлоқии донишҷӯён” ҳам ба қалами Малла Очилов мансуб буда, имрӯзҳо ҳам мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Ҳамчун муаллифи китоби “Ташаккули тарбияи ахлоқии муаллимони оянда” Малла Очилов таъкид менамояд, ки асосҳои тарбияи ахлоқ дар ҳаёти инсон ва шуури он таъсири бисёр фаъол дорад. Дар ҷамъият байни инсонҳо тафовути мафҳумҳои некиву бадӣ, адолату беадолатӣ, меҳру зулм мавҷуданд. Яъне, тарбияи ахлоқӣ тарафҳои мақбулу номақбул, мусбату манфӣ, манъ нашуда ва манъшудаи муносибатҳои байни одамонро фаҳмонда, ҳаракати онҳоро муайян месозад.

Ин китоб аз се боб иборат буда, масъалаҳои тарбияи ахлоқии донишҷӯёнро ҳама тарафа кушода додааст. Он барои

фаъолияти илмӣи донишҷуён ва корҳои педагогии муаллимон муфид аст.

Китоби дарсии “Технологияи нави педагогӣ”-и Малла Очилов ҳамчун китоби рӯимизии на танҳо донишҷуёну омӯзгорони университет, балки ҳамаи муаллимону тарбиятгарони Республикаи Ўзбекистон мебошад.

Малла Очилов барои хизматҳои шоёнӣ худ дар роҳи тараққиёти илми педагогика, соҳаҳои таълиму тарбияи қавонон бо ордену медалҳо ва унвони фахрии Ходими хизматнишондодаи маорифи Ўзбекистон қадр шудааст.

КОМИЛҶОН ҲОШИМОВ

Комилҷон Ҳошимов соли 1933 дар оилаи шахсони бомаърифат ба дунё омадааст. Падараш Ҳошим Ирисматов хатмкунандаи мадраса ва марди адабиётдӯст буд. Модараш Ҳамида Ирисматова дар зодгоҳашон — деҳаи Тоссойи ноҳияи Чимкенти Республикаи Қазоқистон ба духтарон таълиму тарбия меод.

Комилҷон дар ҳамин ҳел муҳити оилавӣ ба камол расид. Ақли расо, одоби хуш ва зеҳни тез дошт. Мактаби миёнаро дар ҳафт сол ба итмом расонд. Роҳаброни мактаб ба ӯ боварии калон зоҳир намуда, ба сифҳои ибтидоӣ муаллим таъин карданд.

Комилҷон Ҳошимов бо мақсади тақмили дониши худ соли 1950 ба Институти педагогии ба номи Низомии шаҳри Тошканд дохил шуд. Ба тӯфайли гайрату ташаббус ва илмдӯстӣ сазовори ҳурмату эҳтироми донишҷуён ва муаллимон гардид. Баъди бо дипломи имтиёзнок хатм

кардани институт ўро ба сифати ассистенти кафедраи педагогика ба кор гирифтанд. Баробари кори омўзгорӣ ба тадқиқоти илмӣ машғул шуд ва соли 1964 рисолаи номзадӣ худро дар мавзӯи “Баъзе масъалаҳои баланд бардоштани самаранокии кори таълиму тарбия дар гурӯҳ ва мактабҳои рӯзи хонишашон дарозкардашуда” ҳимоя кард. Баъди ҳамин Комилҷон Ҳошимов ҷиддан ба корҳои илмӣ машғул шуд.

Соли 1968 ба унвони дотсентӣ ва соли 1991 ба гирифтани унвони илмӣ профессорӣ ноил гардид.

Яке аз паи дигаре дастурҳои таълимӣ ва китобҳои дарсии Комилҷон Ҳошимов “Корҳои таълиму тарбия дар мактабҳои рӯзи хонишашон дарозкардашуда”, “Корҳои мустақилонаи донишҷӯён ва сарфаи вақт”, “Ташкили корҳои тарбиявӣ дар гурӯҳҳои рӯзи хонишашон дарозкардашуда” аз ҷоп баромаданд, ки ҳар яке аз онҳо дар саҳнаи педагогикаи замонавӣ мақоми хосае доранд.

Истиқлоли миллии Ўзбекистон ба Комилҷон Ҳошимов рӯҳу илҳомӣ тоза бахшид. Таҳти роҳбарии бевоситаи олим китоби дарсии “Таърихи педагогика” дастраси муаллимону донишҷӯён гардид. Олим монографияи калони худ “Асосҳои педагогии кори мактаб ва интернатҳои рӯзи хонишашон дарозкардашуда”-ро аз ҷоп баровард.

Дар мақолаю баромадҳо, асарҳо, китобҳои дарсии худ ақидаҳои педагогикаш баланд садо медиҳанд. Комилҷон Ҳошимов тарафдори хониши хубу аъло ва тартибу интизоми намунавӣ аст. Ба фикри ӯ барои ба он ноил шудан гурӯҳ, мактаб ва интернатҳое, ки рӯзи хонишашон дароз карда шудаанд, мусоидат мекунанд. Аз ин сабаб васеъ ба роҳ монда шудани чунин қараёни таълим барои баланд бардоштани дараҷаи донишомӯзӣ ва беҳтар азхуд шудани маводҳои дарсӣ таҳкурсии хубе хоҳанд шуд.

Барои ба камолоти маънавӣ расидан, ба ақидаи олим, пойдевори мувофиқ лозим аст. Барои ин, корҳои таълиму тарбияро аз синфҳои аввал дуруст ташкил кардан шартӣ асосӣ мебошад. Агар устод хишти аввалро дуруст бигузорад, бино рост ба боло қад мекашад.

ФАЙЗУЛЛО БОЗОРОВ (1936—2001)

Файзулло Бозоров 28 июни соли 1936 дар деҳаи Чархини вилояти Самарқанд дар оилаи деҳқон таваллуд ёфтааст. Соли 1941 баъди ба Чанги дуҷуми ҷаҳонӣ рафтани падараш, ӯ ҳам мисли калонсолон дар колхоз кор мекард ва ҳам дар мактаби миёна меҳонд. Соли 1958 баъди адои хизмати ҷарбӣ барои ба донишгоҳ дохил шудан имтиёз пайдо кард. Вай ҳуди ҳамон сол ба шӯъбаи шабонаи факултети кимиёи Донишгоҳи давлатии Самарқанд дохил шуд.

Дар давоми таҳсил Файзулло Бозоров, ки хуб меҳонду боз кор ҳам мекард, ба назари устодон афтод. Ин ҷавони лаёқатмандро маъмурияти факултет ҳамчун тадқиқотчӣ ба кор қабул карданд. Ӯ то соли 1967 дар ҳамин факултет дар вазифаи лаборантӣ, баъдтар ба ҳайси ассистент ва муаллими калон фаъолият нишон дод. Хусусиятҳои наҷиби педагогии ӯро ба назар гирифта, соли 1967 ба кафедраи педагогикаи донишгоҳ ба кор қабул карданд. Баъдтар Файзулло Бозоров аспирантураро хонда, рисолаи номзодиашро тайёр кард ва тамоми умри худро ба рушди корҳои илмӣ ва педагогии ин кафедра бахшид.

Файзулло Бозоров солҳои дароз дар вазифаҳои ҷамъиятии факултет, дар чанд даъват депутати Шӯрои намоёндагони ноҳияи Самарқанд, солҳои 1972—1977 раиси гурӯҳи назорати халқӣ, дар факултетҳои филологияи тоҷик ва ўзбек раиси ҷамъияти “Дониш”-ро ба ҷо овард. Якчанд сол вазифаи мудирӣ кафедраи педагогикаи Донишгоҳи давлатии Самарқандро иҷро кард ва ба бисёр ҷавонон —

аспирантони кафедра имкониятҳои калон фароҳам овард, то ки онҳо диссертатсияҳои номзадии худро дар вақташ ҷимоя намоянд.

Файзулло Бозоров дар вазифаи мудири кафедра худро гуё падари ин оила тасаввур мекарду ҳамеша аъзоёни кафедра ба атрофии худ ҷамъ оварда, ба ҳалли масъалаҳои муҳими корӣ ва шахсии ҳамкасбонаш мекашид. Аъзоёни кафедра вазифаҳои шахсӣ ҷамъиятии худро бо шавқу завқ ва дилбастагии зиёде ба ҷо меоварданд, ки ин низ аз педагогӣ моҳир ва омӯзгори содиқ будани Файзулло Бозоров далолат медиҳад.

Соли 1978 дар шаҳри Боку Файзулло Бозоров дар мавзӯи “Мероси илмӣ-педагогии Менделеев ва омӯзиши он дар мактабҳои олии Ўзбекистон” диссертатсияи номзади ро ҷимоя намуд. Файзулло Бозоров муаллифи якчанд васоити таълимӣ ва бештар аз 40 тавсияномаҳои услубиву мақолаҳои методӣ мебошад, ки дар вусъати маърифат ва маорифи халқ саҳми арзандае доранд.

Хизматҳои устод аз эътибори ҳукумат дур намонд. Аз ҷумла, Файзулло Бозоров соли 1984 бо медали “Меҳнат фахрийси” мукофотонида шуд. Гайр аз ин, вай бо нишони сарисинагии “Аълочии маорифи халқ” сазовор гардид.

Устод Файзулло Бозоров дар давоми умри бобаракати худ ҳамеша ба некию некӯкорӣ мекушид. Ҷавҳари доноӣ ба тамоми корҳои ӯ тавоноӣ додааст, ки то ба ҳол таълими додаи ӯ дар дилу дидаҳои ҷой шуда, амалу кори шоёни таҳсини ӯ вирди забони мардум аст.

ХАЙРИНИСО АБДУРАҲИМОВА (1937—1999)

Хайринисо Абдурахимова 25 апрели соли 1937 дар шаҳри Каркии Туркменистон дар оилаи муаллимон ба дунё омадааст. Волидони Хайринисо аввал дар шаҳри Каркии Туркменистон зиста, дар нимаи дуҷуми солҳои 30-юм ба Самарқанд омадаанд ва дар мактабҳо кор кардаанд. Бобояш Ёдгор Абдурахимов яке аз фаъолони ҳаракати озодиҳои солҳои 20—30-юми асри XX буд.

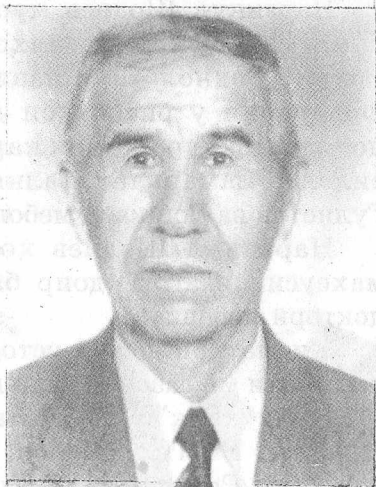
Хайринисо Абдурахимова соли 1955 мактаби рақами 10-и шаҳри Самарқандро бо медали тилло

хатм намуд. Мақсади муаллима шудан Хайринисоро ба Донишгоҳи давлатии Самарқанд овард. Ӯ соли 1960 факултети физика ва математикаро имтиёзнок хатм намуда, дар донишгоҳ ба кор монд.

Мудирӣ кафедраи педагогика, Ходими хизматнишондодаи илми Ўзбекистон, доктори илм, профессор А.С. Ефимов ҷаҳонбинии васеъ, маҳорати педагогӣ ва шавқу ҳаваси уро пай бурда, барои Хайринисоро барои таҳсил дар аспирантура ташвиқ намуд. Худаш ҳам дар тарбияи минбаъдаи ӯ кӯшид. Ҳамин тавр, олимаи ҷавон таҳти роҳбарии А. С.Ефимов 1974 дар шаҳри Ашқобод дар мавзӯи “Тарбияи интернатсионалӣ дар оилаҳои Ўзбекистон” диссертатсияи номзодӣ ҳимоя намуд.

Тули 35 соли фаъолияти педагогиву илмиаш Хайринисо Абдурахимова садҳо мутахассисони тоифаи олий тайёр намуд. Ӯ дар кафедраи педагогика чун муаллимаи ҷонсӯз, олимаи пуриқтидор, зани меҳрубон, инсонӣ камтарин байни устодону донишҷӯён сазовори эҳтиром буд. Хайринисо Абдурахимова зиёда аз 30 мақолаву васоити таълимӣ нашр намуд.

Нарзиқул Шодиев 9 августи соли 1937 дар деҳаи Қулқишлоқи ноҳияи Ургути вилояти Самарқанд таваллуд ёфтааст. Соли 1954 мактаби миёнаи рақами 37-и ноҳияи Ургутро хатм намуда, ба факултети физикаи Донишгоҳи давлатии Самарқанд дохил шудааст. Баъд аз хатми университет уро барои кор ба институти илмӣ-тадқиқотии физикаи ядровии Академияи Фанҳои Ўзбекистон фиристонданд. Ӯ баробари кор таҳсилро дар аспирантура давом дод.

Нарзиқул Шодиев соли 1967 рисолаи номзадии худро бомуваффақият ҳимоя намуда, соҳиби дараҷаи илмӣ номзоди фанҳои физика гардид ва дар Институти меъмориву бинокории шаҳри Самарқанд ба кор пардохт. Нарзи.ул Шодиев чандин сол вазифаи мудирӣ кафедраи физикаи умумиро ба ҷо овард.

Дар Институти омӯзгорӣ ба номи С.Айни аввал ҳамчун мудирӣ кафедра ва баъдтар дар лавозими муовини ректор оид ба корҳои илмӣ фаъолият нишон дод, барои тайёр намудани ходимони илмӣ саҳм гузошт.

Соли 1983 Нарзиқул Шодиев рисолаи докториро дар мавзӯи “Назария ва амалияи тайёр намудани донишҷӯён ба касбинтихобкунии хонандагон дар мактаб” бомуваффақият ҳимоя намуда, соҳиби дараҷаи илмӣ доктори фанҳои педагогика гардид.

Нарзиқул Шодиев аз соли 1992 ҳамчун профессори кафедраи педагогика ва аз соли 1999 ҳамчун мудирӣ кафедраи педагогикаи Донишгоҳи давлатии Самарқанд ба номи Алишери Навоӣ барои ба ҳаёт қорӣ намудани Дастури

миллии тайёр кардани кадрҳо маҳорати баланди илмӣ-педагогии худро нишон дод.

Нарзиқул Шодиев муаллифи беш аз 250 мақолаҳои илмӣ, рисолаҳо, тавсияҳои услубӣ, васоити таълимӣ аз ҷанни “Технологияи нави педагогӣ” мебошад. Ду нафар шогирдони ӯ рисолаҳои докторӣ ва 6 нафар рисолаҳои номзодии худро ҷимоя карданд. Шогирдони ӯ на танҳо аз вилояти Самарқанд, балки аз вилоятҳои Ҷиззах, Урганч, Гулистон ва Тошканд мебошанд.

Нарзиқул Шодиев ҳоло аъзои якҷанд муассисаҳои махсуси педагогӣ доир ба ҷимояи рисолаҳои номзодию докторӣ мебошад.

Хизматҳои шоёни устод Нарзиқул Шодиевро давлат ва ҳукумати мо сазовор қадр намуда, ба ӯ унвонҳои “Аълочии маорифи халқ”, “Ғидои таълим”, “Зийкори бошараф” додаанд. Ӯ “Профессори хизматнишондодаи Донишгоҳи давлатии Самарқанд” аст. Порсол ба устод боз як унвони баланд насиб гардид: ӯро ба узвияти Академияи ғанҳои педагогии байналхалқӣ пазируфтаанд.

Ҳайринисо Абдурахимова бо устодони илми педагогика

Муҳаммад Қуронов дар Университети давлатии Самарқанд, Академияи сохтори ҷамият ва давлати назди Президенти Республикаи Ўзбекистон, Маркази маънавият ва маърифати республика дар вазифаҳои гуногун кор кардааст. Алҳол ӯ сармутахассиси дастгоҳи Девони Вазирони Республикаи Ўзбекистон аст.

Муҳаммад Қуронов муаллифи китобҳои “Мақтаи маънавият ва тарбияи миллӣ”, “Тарғиботи мафкуравӣ: таъсир ва услуб”, “Омили инсон”, “Ғояи истиқлоли миллӣ: воситаҳои нишондод” ва ғайра мебошад.

Дар асарҳои Муҳаммад Қуронов ақидаҳои педагогии ӯ дарҷ ёфтаанд. Вай ба асосҳои назариявии тарбияи миллӣ, хусусан ба имкониятҳои тарбиявии таълими миллӣ эътибори калон додааст. Ба ақидаи ӯ барои хонанда меъёри фазилятҳои тарбияи миллӣ аз ҷиҳати илмӣ бояд асоснок карда шаванд. Ин асосҳои илмӣ:

- ба асоснок кардани намунаҳои таҷрибаҳои тарбиявии ҷаҳонӣ шароит фароҳам меорад;

- кафолат медиҳад, ки фазилятҳои тарбияи миллие, ки Ўзбекистон аз рӯи талабот дар роҳи тараққиёт ва истиқлоли худ қарор додааст, амиқ карда шавад;

- ба эҳтироми мазмуни мезонҳои миллият, аҷдод, ҳамзамонон рағбатнок намуда, тамоилҳои ворисии фарҳангро нигоҳ медорад;

Аз рӯи таълимоти Муҳаммад Қуронов меъёрҳои тарбияи миллӣ ба фазилятҳои рӯҳи миллӣ бевосита алоқадор буда, зимни тарбия робитаи байни онҳо ба ҳисоб гирифта, хусусиятҳои ақлӣ, синнусоли ва маҳаллӣ ба эътибор гирифта мешавад.

Муҳаммад Қуронов дар хусуси ҳамкории мактаб, оила ва маҳалла дар тарбияи миллии хонандагон бисёр ақидаҳои судманди педагогӣ пешниҳод намудааст. Мувофиқи ақидаи ӯ, ба оилаҳои Ўзбекистон анъанаҳои хоси миллий, эҳёи урфу одатҳо, бой гардондани расму оинҳо ва ба тарбияи мактабӣ вобаста кардан на танҳо ба ҳар оила, балки ба бойгардонии ҳаёти иҷтимоиву маданияи тамоми аҳолии республика хизмат мекунад. Муваффақиятҳои истиқлоли милли ҳам, аз бисёр ҷиҳат ба такмили тарбияи милли дар оилаҳо вобаста аст.

Аз рӯи таъкидоти Муҳаммад Қуронов оила — манбаи ҳаёти миллии миллист. Он ба ташаккули шуур ва мафкураи миллии хонандагон аҳамияти калон дорад. Ӯ дар асари “Мактаби маънавият ва тарбияи милли” аз ҷумла, чунин навиштааст: “Дар гузашта падару модарони оянда ҳаёти волидонро худро синтез карда, ба ҳаёти оилавии худ мубаддал мегардонданд ва дар ҳамаи асос ҳаёти фарзандони худро ташаккул медоданд.

Ба тӯғайи ҳаёти ягонаи милли дар байни авлодон ҳамаҷиҳа, боварӣ ба яқдигар, иззату ҳурмат, мақсади ягона, самимият тантана карда буд”.

Имрӯзҳо дар бобати тарбияи милли ҳамкории мактаб, оила ва маҳалла ниҳоят зарур аст.

Ақидаҳои педагогии Муҳаммад Қуронов барои ҳамаҷиҳа таълим тарбия ҷиҳат, ба камол расидани хонандагону ҷавонон аҳамияти калон дорад.

Савол ва супоришҳо:

1. Академики аввалини илмҳои педагогӣ кӣ буд?
2. Навовариҳои Раҳима Мавлонова дар таълими синфҳои ибтидоӣ аз ҷиҳати иборат буд?
3. Муаллифи “Одобнома” ва “Этика ва психологияи оилаӣ” кӣ аст?
4. Муаллифи китоби “Касби муаллимӣ”-ро гӯед.
5. Ақидаҳои педагогии Муҳаммад Қуронов ҷиҳати аҳамият доранд?

БОБИ VIII

ФАННИ ПЕДАГОГИКАИ ҶАҲОНИ ВА ТАЪРИХИ ИНКИШОФИ ОН. ДАВРАҶОИ ТАРАҚҚИЁТИ АҶКОРИ ПЕДАГОГӢ ДАР ХИТОӢ, ЮНОНИ ҚАДИМ

Дар ҷамъияти ибтидоӣ тарбия — тарбияи иҷтимоӣ буд. Бачагонро на танҳо бо хелҳои меҳнат, балки бо урфу одатҳои қabila, қоидаҳои динӣ низ ошно мекарданд, дар бораи қаҳрамонҳо ҳикояҳо мегуфтанд. Дар он ҷамъият ба бачагон тарбияи ҷарбӣ ҳам меоданд. Баъзе таърихшиносон дар давраи модаршӯӣ дар “хонаҳои ҷавонон” ҷорӣ карда шудани тарбияи наврасон ва ҷавонро қайд мекунанд. “Хонаҳои ҷавонон”-ро аввалин муассисаҳои тарбиявии иҷтимоӣ мешуморанд. Наврасон ва ҷавонон дар ин гуна масканҳо ба фаъолияти меҳнати оянда тайёр мешуданд, тарбияи одоб мегирифтанд, сурудҳои ва рақсро меомӯхтанд. Дартар бо пайдо шудани оила бачагон дар оила тарбия мегирифтанд, вале натиҷаҳои тарбияи оила аз тарафи сардорони қabila бо роҳи санҷишҳои оммавӣ тафтиш карда мешуданд (кор фармуда тавонистани аслиҳа, тоқатоварӣ ва донистани урфу одатҳои қabila ва ғайра). Арабҳои қадим ва ҳиндуҳои Амрикоӣ Шимолӣ кӯдаконро ин тавр тарбия мекарданд: ба писарбачагон аз хурдӣ камонварӣ омӯзонда, роҳҳои шикор, урфу одатҳои қабиларо ёд меоданд. Ба духтарон бошад, аз тарафи модарон корҳои хона, масалан, хӯрокпазӣ, либосдӯзӣ, нигоҳубини молу ҳол ва ғайра таълим дода мешуданд.

Баъдтар дар натиҷаи пайдо шудани мулки хусусӣ ва ба табақаҳои синфӣ ҷудо шудани ҷамъият, тарбияи синфӣ пайдо мешавад: ба кӯдакони сардорони қabila ва қoҳинon нисбат ба бачагони аъзои оддӣ ҷамъият дигар хел тарбия дода мешуд. Маълумоти ақлӣ аз тарбияи меҳнати ҷудо шуда, ба монополияи табақаи болоӣ ҷамъият мубаддал мегардад. Донишҳо ба як шакли пинҳонӣ, ба пардаи динӣ печонда шуда, фақат ба бачагони қoҳинon ва сардорони қabila омӯзонда мешуданд. Табақаҳои ҳукмронӣ ҷамъият барои боло

бардоштани эътибор ва мустаҳкам намудани ҳукмронии худ аз тарбия ҳамчун аслиҳаи синфӣ истифода мебарданд. Аввалин мактабҳо дар давраи пайдоиши ҷамъияти гуломдорӣ ба вуҷуд омадаанд.

Дар мамлакатҳои Шарқи қадим, Миср, Бобулистон, Ассирия ва ғайра заминҳои зироат ба таври сунъӣ обёрӣ карда мешуд. Ҳар сол дар дарёҳо обхезиҳо ба амал меомаданд, ки ин эҳтиёҷоти сохтани сарбандҳои обиро ба миён мегузошт.

Оҳиста-оҳиста аз ин мушоҳидаҳо ва дар ҷараёни сохтани сарбандҳои сбӣ (дорготҳо) ва шаҳрҳо элементҳои фанҳои арифметика, геометрия, астрономия (астрология), тиб пайдо мешаванд. Тамоми ин донишҳоро қоҳинон аз оммаи халқ пинҳон нигоҳ дошта, фақат ба қоҳинони оянда меомӯзонданд. Қоҳин донишҳои худро фақат ба фарзанди худ меод. Дар назди иботадхонаҳои шаҳрҳои калон мактабҳои қоҳинӣ низ мавҷуд буданд. Дар ин мактабҳо хату савод, дин, арифметика, геометрия, астрология таълим дода шуда, фақат писарони табақаҳои боло ҳангоми мешуданд.

Ғайр аз мактабҳои қоҳинӣ дар Мисри қадим мактабҳои котибӣ ҳам мавҷуд буданд. Дар ин мактабҳо баҷагонӣ ҳунармандон ҳангоми баъд аз тамоми кардан дар идораҳои давлатӣ ба вазифаҳои котибӣ, нозирӣ (аз болои гуломдон) ва мудирӣ анборҳои хӯрокворӣ кор мекарданд. Дар ин мактабҳо машғулият аз навишта гирифтани матнҳои гуногун ва ҳама намудани масъалаҳои математикӣ иборат буд.

Ба дуруст ва зебо навиштани хат аҳамияти махсус дода мешуд. Мундариҷаи дастнависҳое, ки талабагон рӯйбардор мекарданд, аз насихатнома, парчаҳои адабӣ ва хатҳои идоравӣ иборат буданд.

Системаи хат хеле мураккаб буда, ба тезнависи мувофиқ қунонида нашуда буд. Ин ба фаҳмидани “фанне”, ки қоҳинон онро азони худ карда буданд, имконият намедод. Хатти оддитарини демотикӣ (ишорагӣ) ба кор бурда мешуд. Қомебиҳои маданият ба хатти тасвири — иероглифи навишта шуда буд, ки он танҳо дастраси табақаҳои имтиёзнок буд.

Дар Миср якчанд ҳазор сол пеш аз милод сатҳи секунҷаҳо, доира ва ҳаҷми як қатор ҷисмҳоро ҳисоб карда метавонистанд, гирифтани Офтоб ва Моҳро пешакӣ муайян мекарданд. Дар мамлакатҳои Шарқ дар асоси мушоҳидаи астрономӣ фаслҳои сол, моҳ, шабонарӯз муқаррар карда шуда буд. Дар он замонҳо астрономия бо астрология алоқаи мустаҳкам дошт.

Мувофиқи нишондоди тазкираҳои таърихӣ дуним ҳазор сол пеш аз милод дар Мисри қадим барои бачагони сипоҳиёни олимансаб мактаб мавҷуд будааст. Бо мурури замон, дар натиҷаи ривож ёфтани муносибатҳои савдо маданияти Шарқ ба Юнони қадим мегузарад.

Дар Хитой қадим чандин аср пеш аз милод мактаб пайдо шуда буд. Бачагон дар он мактабҳо 3—4 ҳазор аломати хаттиро аз худ карда, хондан ва навиштанро ёд мегирифтанд ва баъд ба омӯхтани “Чаҳор китоб” ва аз худ кардани насихатномаҳои олимон ва донишмандони Хитой мегузаштанд.

Мактабҳои дараҷаи болоӣ ба талабагон асарҳои файласуфон, шоирон ва дигар асарҳои илмӣ доир ба олами наботот, ҳайвонот, коинот ва канданиҳои зеризаминиро меомӯхтанд.

Дар замонҳои қадимтарин фарҳанги Хитой ба дараҷаи баланди тараққиёт расида буд. Дар он замонҳо аз сипоҳиёне, ки дар идораҳои давлатии Хитой хизмат мекарданд, дониш ва хирадмандӣ талаб карда мешуд. 4000 сол пеш аз замони мо императори Хитой Шу системаи дар се сол як бор санҷидани дараҷаи дониш ва хирадмандии сипоҳиёнро муқаррар карда буд. Ин система то соли 1898 давом кард.

Конфутсий (Кун-цзы) тақрибан дар замони зиндагии Буддо, Фалес ва Пифагор умр ба сар бурдааст. Матнҳои таълифкардаи ӯ боқӣ намондаанд, аммо ҷиҳатҳои асосии таълимоти вай дар маҷмӯаи қайдҳои мухтасар роҷеъ ба сӯҳбатҳо (савол ва ҷавобҳо)-и Конфутсий бо шогирдонаш “Сӯҳбатҳо ва муҳокимаҳо” дарҷ гардидааст. Мафҳуми асосии ахлоқию сиёсии таълимоти Конфутсий «жень» (инсондӯстӣ) буд, ки асоси онро ҳурмат ва эҳтироми калонсолон,

ҳурмати ҳоҳу мақом ва садоқат ба давлат ташкил медоданд. Ақидаҳои ӯ тамоюли синфиро аристократӣ доштанд. Конфутсий “мрдони олиҳиммат” (цзюн цзы)-ро ба “одамчаҳои майда” (сяо жень) муқобил гузошта буд.

Баъди ҳорӣ шудани таълимоти давлатӣ ҳуди Конфутсий “муаллими даҳ ҳазор насл” эътироф гардида, шахсияти ӯ то аввалҳои асри XIX парастада мешуд.

Аз рӯи ақидаи Конфутсий инсон танҳо бо воситаи омӯзиши дақиқи анъанаҳо вазифаи хешро дуруст мешиносад. Анъана меёрефт, ки бояд он ба кӯшиши ислоҳ намудани шароити иҷтимоӣ замина гардад. Дар таълимоти Конфутсий омӯзиши манбаҳои хаттии қадим мавқеи асосӣ дорад. Ғояи асосии ӯ аз зиндагӣ гурехтан не, чунон ки дар фалсафаи ҳинд ҷой дошт, балки мутобиқат бо рӯзгор аст.

Мисли Суқрот инсон — дар маркази диққати ӯст. Дар ғояи Конфутсий меҳру муҳаббат ба дигаронро тамоюли меёр меноманд, яъне ҳар чизе, ки мо аз дигарон интизор ҳастем, бояд андозаи амали мо нисбати дигарон бошад.

Ба фикри Конфутсий зиндагии хуб дар “панҷ муносибати ба инсон хос” ҳоким-хизматчиӣ давлатӣ, падар-писар, шавҳар-зан, пир-чавон, рафиқ-рафиқ ифода мешавад. Ҳар як кас вазифаи шахсии худро дорад. Ӯ доир ба муносибатҳои инсонӣ маслиҳатҳои муфид додаст ва бисёр пандҳои иншо намудааст.

Тарзи ифодаи ғалсафаи амалӣ дар шакли ҳикмат, афоризм ва ҳикояти мухтасар то ҳол дар Хитой имрӯза маъмул аст. Намунаи он “Китоби Сурх”-и Мао мебошад.

ТАРБИЯ, МАКТАБ ВА АҲКОРИ ПЕДАГОГӢ ДАР ҶУНОНИ ҚАДИМ

Ҷунони қадим аз як қатор давлатҳои хурди ғуломдорӣ (давлатҳо-шаҳрҳо, полисҳо) иборат буда, дар байни онҳо давлатҳои Лакония бо шаҳри калони худ — Спарта, инчунин Атика бо шаҳри калони худ — Афина шӯҳрат пайдо кардаанд. Вобаста ба шароитҳои иқтисодӣ ва сиёсии ин давлатҳо ду системаи тарбия ба вуҷуд омадааст, ки яке аз онҳо системаи тарбияи спартагӣ, дигаре системаи тарбияи афинагӣ мебошад. Ҳарчанд ин системаҳо аз якдигар фарқ дошта бошанд ҳам, вале моҳияти синфӣи онҳо як хел буд. Мақсади асосии ин системаҳо аз байни аристократони ғуломдор тайёр намудани одамоне буд, ки онҳо маълумотнок бошанд, ба идора кардан ва муҳофизат намудани давлат қобилият дошта бошанд ва ғуломонро дар таҳти ҳукмронии худ нигоҳ дошта тавонанд.

Тарбияи спартагӣ. Спарта дар қисми ҷануби шарқии Пелопоннес воқеъ гардида буд ва шароити табиӣ имконият намедод, ки бо мамлакатҳои дигар, махсусан бо мамлакатҳои Шарқи қадим муносибат кунад ва савдои баҳриро ривож диҳад. Бинобар ин ҳаёт ва маданияти Спартаи қадим маҳдуд буд.

Дар Спарта дар асрҳои VIII—VI пеш аз мелод қариб 9000, ба қавли дигар 7000 оилаи ғуломдорон (спартиатҳо), зиёда аз 250000 аҳолии мазлум ғуломон—илотҳо, аҳолии нопураҳуқуқ (перизҳо)-ро дар таҳти ҳукмронии худ нигоҳ дошта, ҳамаи онҳоро маҷбур мекарданд, ки ба тарзи ҳарбӣ ҳаёт гузаронанд.

Вазифаи асосии тарбияи спартагӣ аз байни гуломдорон, аристократҳои заминдор, тайёр намудани ҷарбиён ва истисморкунандагони аҳолии мазлум иборат буд.

Писарбачагон аз синни 7-солагӣ ба интернат-муассисаҳои давлатии тарбиявӣ “агелҳо” фиристода шуда, дар он ҷо то 18-солагӣ таҳти роҳбарии педоном, ки аз тарафи давлат таъин карда мешуд, тарбия меёфтанд. Ба онҳо истифодаи аслиҳа, ҳушёрона назорат кардани гуломон ва интизомро ёд меоданд.

Дар Спарта системаи машқҳои ҷисмонӣ, ки бо номи панҷҳарба (давидан, ҷаҳидан, гӯштингирӣ, сангпартоӣ ва найзазанӣ) машҳур буд, асоси тарбияро ташкил мекард. Бачагон ва наврасон оббозӣ, асптозӣ ва кор фармудани аслиҳаро меомӯхтанд. Аксари бозиҳои бачаҳо ҳам характери ҷарбӣ доштанд.

Бо мақсади тарбияи тоқатоварӣ бачагонро ба хунукӣ, гуруснагӣ, ташнагӣ ва ба дард одат мекунониданд. Ҷавонон пойлуч, зимистону тобистон бо як хел либоси сабук мегаштанд, кӯрпаю болишт надоштанд, дар болои найқамишҳое, ки бо дасти худашон аз соҳилҳои дарё даравида меоварданд, хоб мерафтанд. Хӯрокашон фақат аз явгон иборат буд. Бачаҳоро зананд, аз дард фарёд баровардан айб шуморида мешуд. Тарбиягирандагон ба отрядҳо тақсим мешуданд, ба отряд яке аз тарбиягирандагони беҳтарин, ки эйрин меномиданд, сардорӣ мекард. Наврасон ба “машғулиятҳои таҷрибавӣ” криптиҳ (криптос — пинҳонӣ), яъне шабохунҳо дар маҳаллаҳои гуломон иштирок менамуданд. Онҳо маҳаллаҳои дохилии шаҳр ва берун аз шаҳрро ихота карда, гуломоне, ки ба онҳо вомерхӯранд, азоб меоданд ва нобуд мекарданд. Бо ин роҳ спартиатҳо меҳостанд, гуломонро тарсонанд ва ба итоаткорӣ маҷбур намоянд. Аз ҷабру зулм ва истисмор гуломон гурехта, ба кӯҳсорҳо мерафтанд ва дар он ҷойҳо ба отрядҳои шӯришгарон муттаҳид мешуданд ва бар зидди золимон ва истисморгарони худ мубориза мебуданд.

Ба ҳату савод он қадар аҳамият набуд (он элементи таълим ҳам ҳисоб карда намешуд). Вале ба сурудхонии ҷарбӣ

аҳамияти махсус дода мешуд. Ба бачагон нутқи мухтасари пурмазмун (лаконӣ — аз лакония) ёд дода мешуд. Баъзан арбобони давлат дар соҳаҳои сиёсат бо талабагон суҳбатҳо мегузарониданд.

Дар синни 18—20-солагӣ ҷавонон ба гурӯҳҳои эфебҳо дохил шуда, аз тайёрии ҷарбӣ мегузаштанд, ба манёврҳо ва муҳофизати шахр иштирок мекарданд.

Аз синни 20 то 30-солагӣ ҷавонон ба хизмати маҷбурии ҷарбӣ сафарбар мешуданд. Аз синни 30-солагӣ ҳамчун спартиат ба ҳуқуқи мустақилона зиндагӣ кардан ва хонадор шудан соҳиб мегардиданд. Ба духтарон ҳам таҳти назорати давлат тарбияи ҷарбӣ-ҷисмонӣ дода мешуд, то ки дар вақти сафарҳо ба ҷои мардон шахрро муҳофизат намоянд.

Тарбияи Афинагӣ. Дар давлати Афина нисбат ба Спарта ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсӣ хеле мураккаб буд. Муносибати савдоии давлати Афина бо мамлакатҳои Шарқи қадим ва Осиёи Хурд дар авҷ буд. Дар Атика баробари деҳқонӣ ҳунармандӣ ҳам хеле тараққӣ карда буд. Аз байни аристократҳои заминдор ва демосҳо (гражданҳои озод) гурӯҳҳои плутократия (плутос ба забони юнонӣ бой аст) ҷудо шуда буданд, ки машғулияти асосии онҳо аз савдои баҳрӣ иборат буд.

Байни гурӯҳҳои аристократон ва плутократон барои ба даст овардани ҳокимият муборизаи шадид мерафт, плутократон ба гражданҳои оддӣ (камбағалон) таъя мекарданд.

Дар натиҷаи ин мубориза дар Афина республикаи демократии ғуломдорӣ барпо гардид. Расман ҳамаи гражданҳои Афина ба ҳуқуқи сиёсӣ соҳиб бошанд ҳам, вале дар амал ҳокимият дар дасти аристократон буд. Ғуломон бошанд, дар республикаи “демократии” Афина соҳиби ҳеҷ гуна ҳуқуқи сиёсӣ набуданд, онҳоро “олати забондор” ҳисоб мекарданд.

Дар асри V то мелод дар давраи ҳукмронии Перикл, ки қариб 40 сол давом кард (468—429 солҳои пеш аз мелод), давлати Афина пурқувват шуда, маданияти он хеле тараққӣ карда буд.

Афина аз Шарқи қадим табиатшиносӣ, математика ва ҷануби дигарро қабул карда, тараққи дод. Дар он ҷо таърих ва таърихшиносӣ ҳам инкишоф ёфта буд. Дар соҳаи ҳайкалтарошӣ, санъати нафис ва меъмории юнониҳо ба зинаҳои камолот расида буданд.

Ҳамин ҳаёти сиёсӣ, дараҷаи нисбатан баланди иқтисодӣ, муносибат бо мамлакатҳои Шарқ тараққиёти баланди маданият, характери тарбияи асрҳои V—IV пеш аз мелоди Афинаро муқаррар карда буд. Мақсади тарбия дар Афина дар руҳи калокағатия (аз калимаи юнонӣ “калос” кай “агатос” аз ҷиҳати ҷисмонӣ ва ахлоқӣ зебо) тарбия карда ба воя расондани табақаҳои ҳукмрон буд. Афинагиро бештар ба зебогии қадду қомат, рафтор ва муносибат аҳамияти махсус медиоданд.

Педагогикаи Афина ҳамчун идеал мувофиқат кардани тарбияи ақлӣ, ахлоқӣ, эстетикӣ ва ҷисмониро пешбарӣ карда буд. Дар адабиёти буржуазӣ инро аксар вақт “тарбияи гармонӣ” меномиданд. Ин идеали педагогикаи Афина характери гуломдорӣ дошт. Меҳнати ҷисмонӣ вазифаи гуломон буда, дар ин бора ҳатто фикр кардани бачагонӣ гуломдор манъ карда мешуд.

Писарон ва духтарон дар оила то синни 7-солагӣ таҳти назорати гуломон ва канизакони махсус тарбия меёфтанд. Духтарон аз синни 7-солагӣ таҳти роҳбарии модар дар оила корҳои хонаро меомӯхтанд. Писарбачагон аз синни 7-солагӣ ба мактабҳои грамматистӣ ва кифористӣ дохил мешуданд.

Мактабҳо пулакӣ буданд. Бинобар он хонандани фарзанд ба ҳар кас муяссар намешуд. Муаллимро “дидаскал” меномиданд. “Дидаскал” аз калимаи “дидаско”, ки маънояш меомӯзонам, ёд медиҳам иборат мебошад, гирифта шудааст. Таълими муаллимӣ ҳунари ҳисоб карда нашуда, ба эътибори табиати ҳам соҳиб набуд. Дар баъзе тазкираҳо қайд шудааст, ки агар касе гум шавад, мардум “вай ё мурдааст, ё ки муаллим шудааст” мегуфтанд. Барои аз таъсири бади кӯча (“ошногии бади кӯчагӣ”) нигоҳ доштан, писарбачагонро гуломҳои махсус ба мактаб бурда меоварданд, ки онҳоро “педагог” меномиданд. Педагог аз калимаҳои “Пайс” — бача,

“агогейн” — бурдан иборат буда, маъноаш барандаи бача мебошад.

Дар мактаби грамматистӣ писарбачагон хат, савод ва ҳисобро меомӯхтанд. Бо методи ҳарфомӯзӣ савод мебароварданд. Ҳисобро ба воситаи ангуштон, сангчаҳо ва доскаи ҳисоб ёд мегирифтанд.

Дар мактаби кифаристӣ бошад, писарбачагон мусиқӣ, сурудхонӣ ва декломатсияро меомӯхтанд, ки матни онҳо аз “Илиада ва Одиссея” гирифта шуда буд.

Аз синни 13—14-солагӣ писарбачагон ба палестр (мактаби гӯштин) мегузаштанд ва дар он ҷо 2—3 сол таҳти роҳбарии муаллими педотриб бо гимнастика машғул шуда, панҷҳарба: давидан, ҷаҳидан, гӯштин, сангпартой ва найзазаниро меомӯхтанд. Дар палестра дар мавзӯҳои сиёсӣ ва ахлоқӣ бо талабагон сӯҳбатҳо гузаронида мешуд, ба ин сӯҳбатҳо ва машқҳои ҷисмонӣ аксар вақт намоёндагони давлат иштирок мекарданд. Барои хондан дар палестр пул гирифта намешуд.

Қавонони доротарин, ки ба корҳои роҳбарии давлатӣ тайёр карда мешуданд, таҳсилро дар гимназия давом дода, дар он ҷо илмҳои фалсафа, сиёсат ва адабиётро меомӯхтанд. Аз 18 то 20-солагӣ қавонон дар эфебия ба корҳои ҳарбӣ тайёр карда мешуданд ва қонунҳои идораи мамлакатро меомӯхтанд.

Ғайр аз ин бачагони синфҳои доро санъати нотиқиро низ меомӯхтанд. Зеро нотиқӣ барои ба демосҳо таъсир кардан ва ба вазифаҳои роҳбарии давлатӣ интиҳоб шудан имконият меод. Санъати нотиқиро муаллимони сайёҳ таълим медоданд, ки онҳоро софистон мегуфтанд. Музди таълим хеле гарон буд.

Мундариҷаи тарбияи ахлоқӣ аз он иборат буд, ки дар бачагон хусусиятҳои интизомнокӣ, мардонагӣ, ҳисси нигоҳ доштани иззати нафс ва ғайраро тарбия менамуданд. Бачагони табақаҳои боло дар рӯҳи ахлоқӣ аристократияи гуломдорӣ тарбия меёфтанд. Дар онҳо нисбат ба меҳнати ҷисмонӣ ва ба аҳолии озоди меҳнаткаш ҳисси нафрат тарбия карда мешуд. Онҳо бо гуломон муносибат намекарданд, гуломонро дар қатори одам намешумориданд. Ҳамчун методи тарбияи ахлоқӣ ҷазои ҷисмонӣ васеъ истифода бурда мешуд.

Афинагиҳо ба тарбияи эстетикӣ ҳам аҳамият меоданд. Вале тарбияи “калокагатия”, танҳо барои синфи гуломдорон буд. Бачагони оммаи меҳнаткаши Афина дар мактабҳо ҳонда маълумот гирифта наметавонистанд. Онҳо аз падарони худ ҳунаро меомӯхтанд. Мувофиқи қонуни Салон падаре, ки ба писари худ ягон ҳунаро ёд намедод, дар дами пири аз ёрдами моддии фарзанди худ маҳрум карда мешуд.

Ба ҳамин тариқ, дар Афина ҳам тарбия ба манфиати гуломдорон буда, барои нигоҳ доштан ва мустаҳкам намудани сохти давлати гуломдорӣ Афина хизмат мекард.

НАЗАРИЯИ ПЕДАГОГӢ ДАР ТАЪЛИМОТИ ФАЙЛАСУФОНИ ЮНОНИ ҚАДИМ

Дар Юнони қадим ҷамъбасти кори тарбия ва махсусан тарбияи мактабҳои Афина сабаби он гардид, ки баробари инкишофи фалсафа назарияи педагогика ҳам ба вуҷуд ояд. Вале дар он замон педагогика фанни мустақил набуда, як қисми фалсафа буд. Олимони Юнони қадим дар асарҳои фалсафӣ ақидаҳои педагогии худро низ баён мекарданд.

Соли 450 то мелод инсон худро дар маркази таваҷҷӯҳи худ гузошт. Дар Юнони қадим даврае бо номи давраи антропосентристӣ (инсон) оғоз ёфт. Дар ин давра инсон барои худ на танҳо ҳамчун вуҷуди фикркунада, балки ҳамчун вуҷуди амалкунанда низ мавриди омӯзиш қарор гирифт. То ин дам юнониён аллакай аниқ ва пайдарҳам муҳокима кардани масъалаҳои мураккабро ёд гирифта буданд.

Дар охири давраи антропосентристӣ (тақрибан соли 400 то мелод) чунин фикре маълум гардид: ахлоқ ва ҳуқуқ ба он дараҷа гуногунанд, чунон ки мулоҳизарониҳо дар бораи завоҷи ҳавас ва шаклҳои лаззат аз ҳамдигар фарқ доранд.

Одамонро, ки дар пайравии ин нуқтаи назар аз ҳама босубот буданд, софистҳо (хирадмандон) меномиданд. Бахсҳои оғозкардаи софистон дар бораи ахлоқ ва ҳуқуқ чандин масъалаҳоро якҷоя бо роҳҳои ҳаллашон ошкор мекарданд. Намунаи онҳо масъалаи асоснок кардани ахлоқу ҳуқуқ аст,

ки тасдиқи онҳо хусусияти меъёри дорад, яъне фармоиш ва лозимиятро ифода мекунад.

Барои он, ки ҳар кас қобилияти иштирок дар идоракунии ҷамъиятро дошта бошад, вай бо ин мақсад тайёрии омӯзиши кофиро бояд соҳиб мешуд. Маҳз софистон ҳамин вазифаи “маърифатомӯзии мардум”-ро иҷро мекарданд. Онҳо фанҳоеро меомӯзониданд, ки барои иштирок дар ғаъолияти сиёсӣ зарур буданд: санъати истидлол, илми баён, ҳуқуқи шаҳрвандӣ, ғаҳмиши табиати инсонӣ ва ғайра.

Ба истилоҳи имрӯза, софистон дар як вақт омӯзгорон, мухбирон ва мутафаккирони замони худ буданд. Онҳо илму фарҳангро байни мардум (пеш аз ҳама байни шаҳрвандони аз ҷиҳати сиёсӣ ғаъол, ки қобилияти пардохтани музди меҳнати онҳоро доштанд) паҳн мекарданд.

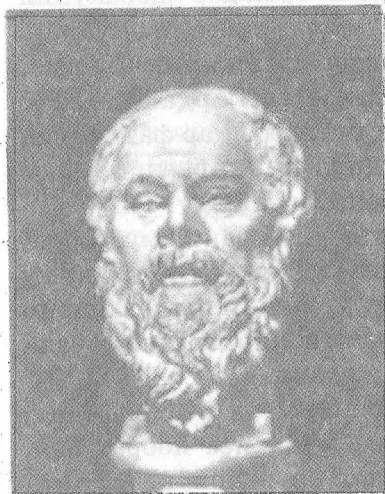
Машғулияти софистон, ки барои он муз мегирифтанд, аз таълими санъати далелбиёри ва мувоҳиса иборат буд. Мақсади софистон дар баҳс ба даст овардани қобилияти исботкунӣ, голиб омадан дар баҳс ва ё мувофиқаи судӣ буд, на ҷустуҷӯи посухи дурусту одилона. Аз ин рӯ, он усулҳои далелбиёри, ки софистон таълим меоданд, бояд барои ноил шудан ба ин мақсад мутобиқ карда мешуданд. Бинобар ҳамин софистон ақсар вақт на ба ёд додани санъати исботи оқилона, балки ба омӯзонидани ҳиллаву найранг, ки ҳангоми баҳс истифода бурдан мумкин аст, машғул буданд. Дар натиҷа онҳо ба сафсатагӯёну суханпардозони мумтоз, яъне ба “софистон” (ба маънии имрӯзаӣ ин калима) мубаддал гаштанд.

Софистон вобаста ба ахлоқ, илмҳои иҷтимоӣ ва назарияи дониш як қатор масъалаҳоеро ба миён гузошта буданд, ки то имрӯз аҳамияти ҳудро гум накардаанд: нисбӣ ва мутлақ, ҳуқуқ ва ҳокимият, худхоӣ ва инсонпарастӣ, фард ва ҷамъият, хирад ва эҳсосот.

Суқрот ва Афлотун дар мунозираҳо бо софистон ғаъолона ширкат меварзиданд.

СУҚРОТ

(470—399 то мелод)

Суқрот ҳамзамони софистон — аввалин файласуфони афинагӣ буд ва тамоми умрашро дар зодгоҳаш гузаронид. Падари ӯ сангтарош ва модараш момодоя буданд. Суқрот бо Ксантиппа ном духтаре издивоҷ карда, се фарзанд дошт. Хусусиятҳои Суқротро ахлоқи наҷиб, тарзи зиндагии оддӣ ва хоксорона, ҳозирҷавобӣ, самимият ва ҳазли софдилона таъкил меоданд. Асарҳои ӯ то давраи мо нарасидаанд. Эҷодиёти шоғирдони ӯ Ксенофот ва

Афлотун барои омӯзиши ҳаёту эҷодиёти Суқрот манбаи асосӣ мебошанд. Суқрот аз тарафи суди қасамиён ба марг маҳкум гардида, бо ҳурдани заҳр ба ҳалокат расид.

Суқрот яке аз асосгузори диалектикаи фалсафӣ буд. Мубоҳисаву муколамаҳоро воситаи асосии дарёфти ҳақиқат мешуморид. Мақсади асосии фалсафаи Суқрот худшиносии ба ҳисоб мерафт.

Барои Суқрот нақўкорӣ эквиваленти муайяни дониш буд. Вале фаҳмиши ӯ дар бораи дониш хеле мураккаб аст. Бо истифода аз истилоҳоти имрӯза дар фаҳмиши Суқрот се намууди махсуси донишро ҷудо кардан мумкин аст. Вале сарфи назар аз ин барои ӯ дониш аз ҳамдигар ҷудонашаванда буданд. Дониш — ин дониш дар бораи ҳуди мо ва дониш дар бораи вазъиятҳое, ки мо худро дар онҳо дармеебем. Ӯ мекушид ин донишро асосан бо ёрии таҳлили мафҳумҳо ва муайян сохтани мафҳумҳои норавшан, ки мо аллакай дар бораи инсон ва ҷамъият дорем, ба даст орад. Ба ин, аз ҷумла мафҳумҳои адолат, мардонагӣ, нақўкорӣ ва зиндагии хуб тааллуқ доранд.

Барои некӣ кардан,— мегуфт Суқрот,— доништан лозим аст, ки некӣ чист. Ба ақидаи Суқрот, некӣ мафҳуми умумӣ ба шумор меравад. Аз ин рӯ, таҳлили концептуалии мафҳумҳои умумии некӣ, бахт, неъмат ва ғайра барои зиндагии дуруст, нақӯкорона муҳим аст.

Дар рафти сӯҳбат бо одамон Суқрот кӯшиш мекард, ки одамонро маҷбур созад дар бораи амалиётҳои ва вазъиятҳои ҳаётиашон фикр кунанд, инчунин доир ба қонуниятҳо ва ақидаҳои асосии худ, ки рафтору гуфторашонро муайян мекунад, мулоҳизаронӣ намоянд. Бо ибораи дигар, Суқрот мекушид, ки одамонро “бедор” кунад.

Суқрот низ услубҳои суханпардозонаи “боваркунонӣ”-ро, ки ба санъати лафзӣ ва тарзҳои далелбӣерии ӯ асос ёфтааст, истифода кардааст. Аз ин рӯ, табиист, ки дар Афинаи давраи атиқа Суқрот барои ташкили шароити сӯҳбати озоду кушод ба илми суханпардозӣ муроҷиат карда, ба муқобилияти саҳт дучор омад. Бо истифодаи шакли гуфтугӯӣ ба воситаҳои суханпардозӣ Суқрот кӯшид, ки заминаи умумии ҳамдигарфаҳмиро бунёд созад, ки дар асоси он байни иштирокчиён чараёни озоди диалектикий тафаккур инкишоф ёфта тавонад.

То ин замон дар маркази диққати мо тезиси аввалин қарор дошт, яъне: “Некӣ” ба нисбати муайяне “дониш” аст (ва ба маънии муайян онро доништан мумкин аст), яъне ба маънии таҷассуми олии қудрати маънавии инсон, тақомули ахлоқӣ, ки бо роҳи беҳтарини иҷроӣ мақсадҳои олии маънавӣ муяссар мегардад.

Ин ифода тезиси дуюмро шарҳ медиҳад:

“Дониши дуруст ҳатман ба кирдори ахлоқӣ бурда мерасонад (хирад нисбати ирода ва эҳсосот афзалият дорад).

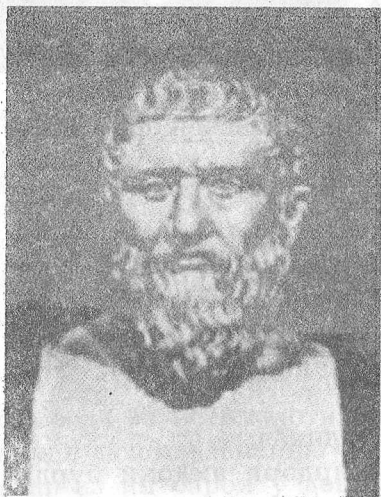
Тезиси дуюм дар он сурат фаҳмо мешавад, агар мо донишро дар назар дошта бошем, ки ба ақидаи мо мубаддал ғайстааст. Агар шумо ба дониши дуруст соҳиб бошед, пас мувофиқи он, яъне одилона рафтор хоҳед кард. Шумо одилона (аз рӯи ахлоқ) рафтор мекунад, исботаш он аст, ки шумо донишро дар ҳақиқат шахсан ҳосил кардаед.

Тезиси сеюм ҳамеша тааҷҷуб ба миён меорад: Кирдори мувофиқи ахлоқ (одилона) ҳатман ба саодат мерасонад.

Барои Суқрот азияти ҷисмонӣ ва ҳатто марг ба саодат монета шуда наметавонад. Саодатманд будан барои ӯ маънии бо худ дар сулҳу созиш зиндагӣ кардан, ба вичдони покиза ва эҳтироми хештан соҳиб буданро дошт.

Ҳамин тавр, саодат бо комилият ва ҳаққонияти инсонӣ алоқаманд аст. Оне, ки нақӯкориро таҷассум мекунад ва дар ин мавқеъ инсонии комил мебошад, ӯ “саодатманд” аст. Пас, саодат, комилият ва нақӯкорӣ бо ҳам алоқаманданд (айнан мисли он ки-саодат ва некӣ бо фаҳмиши дуруст ва кирдори дуруст алоқаманд буданд).

АФЛОТУН (427—347 то мелод)

Афлотун (номи асосиаш Аристокл) аз ҷиҳати насаб ба асилзодагони Афина мансуб буд. Фалсафаро дар назди Кратил ва Суқрот омӯхтааст. Баъди сафари якчанд мамлакатҳо ба Афина баргашта, мактаби фалсафии худ — Академияро таъсис додааст.

Ба Афлотун асарҳои зиёдеро нисбат медиҳанд. Дар байни онҳо “Мадҳи Суқрот”, “Протагор”, “Рубоҳ”, “Эвтифран”, “Лахет”, “Давлат” ва ғайра мебошанд. Бо саъю кӯшиши дӯстон дар ҳаҷми панҷоҳу чаҳор рисола афкори фалсафии худро гирд овардааст. Онҳо бо унвони «Рисолати нӯҳгона» низ машҳуранд.

Афлотун ба масъалаи тарбия аҳамияти калон меод. Ба фикри ӯ, мақсади тарбия одамро ба дунёи идеяҳо, махсусан ба идеяи олии некӣ наздик кардан аст. Вай аз тарафи давлат ва ба манфиати табақаҳои ҳоким тарбия кардани файласуфон

ва ҳарбиёро талаб кардааст. Афлотун дар таърихи педагогика бори аввал идеяи ташкили майдончаи бачагони синни томактабиро пешбарӣ кардааст. Дар ин майдончаҳо бачагони синни аз 3 то 6-сола бо роҳбарии занҳое, ки давлат таъин мекард, бозӣ мекарданд. Афлотун ба бозӣ аҳамияти калон додааст ва дар бораи ба бачагон ҳикояҳо гуфтан ва шеърҳо аз ёд кунонидан (шеърҳое, ки дар бачагон мардонагиро тарбия мекунанд), хеле фикрҳои пурқимат гуфтааст.

Дар системаи таълимоти Афлотун барои гуломон ҳеҷ гуна маълумот муқаррар карда намешавад, ба меҳнати ҷисмонӣ бо назари нафрат муносибат карда шудааст. Ба фикри ӯ, меҳнати ҷисмонӣ характерро вайрон мекунад, ба маърифати дунёи идеяҳо монеъ мешавад. Файласуфон ва ҳарбиёни оянда дар бораи меҳнати ҷисмонӣ ҳатто ҳаққи фикр кардан надоштанд.

Аҳамияти таърихӣ ақидаҳои педагогии Афлотун аз он иборат аст, ки вай ба тарбияи ҷисмонӣ занон аҳамият меод. Ҷамчунин дар бораи тарбияи бачагони синни томактабӣ, системаи давлатӣ тарбияи фикрҳои дар он замон хеле муҳимро пешбарӣ намуд, барои тарбияи ахлоқ истифода бурдани ибрат ва намунаи хубро тавсия кард.

Азбаски ақидаҳои педагогии Афлотун низ ба фалсафаи идеализми объективӣ ӯ асос ёфта буданд, идеалистӣ буданд.

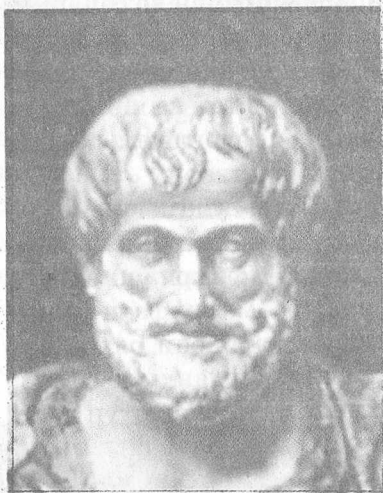
Афлотун дар Афина ба мактаби Академия асос гузошт. Академия дар бешазоре, ки ба нимхудо Академ бахшида шуда буд, чунин ном гирифт. Академия зиёда аз 900 сол фаъолият нишон дод ва соли 529 бо фармони император Юстиниан I (483—565) барҳам хӯрд. Ин дар аҳди таназзули империяи Рим бо оммавӣ гардидани даёрҳои насронӣ ба амал омад.

Дар Академияи Афина на танҳо аз фалсафа, балки аз ҷанҳои алгебра, геометрия, астрономия, география, зоология ва ботаника таълим меоданд. Аммо таълими сиёсӣ мавқеи асосиро ишғол наменамуд. Омӯзиш дар асоси маъруза, баҳс ва сӯҳбатҳо сурат мегирифт. Ҳар рӯз машғулоти варзиш низ ҷой доштанд.

Афлотун аз рӯи ақидаҳои иҷтимоӣ сиёсӣ ва тарбиявӣ ахлоқӣ идеологи аристократияи гуломдорон буд. Вай соҳиби ҷамъияти гуломдориро асоси зарурии ҷамъияти комил мепиндошт.

АРАСТУ

(384—322 то мелод)

Арасту (Аристотелис) дар полиси Ионии Стагир, ки дар соҳили Македония ҷойгир аст, зода шудааст. Падари ӯ Никомах олим ва табиби дарбори шоҳи Македония буд. Касби падараш барои ба илми биология таваҷҷуҳ зоҳир намудани ӯ нақши муҳим бозидааст.

Дар синни 17—18-солаги Арасту ба Афина омада, донишҷӯи Академияи Афлотун мешавад. Он ҷо ӯ дар муддати 20 сол (то вафоти Афлотун) зиндагӣ мекунад. Афлотун ба Арасту ҳамчун файласуф таъсири бузург

мерасонад. Баъд аз вафоти Афлотун Арасту ба якчанд кишварҳо ба саёҳат мебарояд.

Баъди ба сари ҳокимият омадани Александр, Арасту ба Афина кӯчид ва ба мактаби худ — Литсей асос гузошт (соли 335 то мелод). Он зиёда аз 860 сол, яъне аз ҳамаи донишгоҳҳои имрӯзӣ зиёдтар фаъолият намудааст.

Арасту дар назди Литсей китобхона ва нахустин осорхонаи табиӣ — таърихино ташкил мекунад, ки дар он тамоми намудҳои ҳайвонот аз саросари Юнон фиристода мешуд. Дар Литсей тадқиқотҳои гуногун мегузарониданд.

Аз Арасту асарҳои зиёде боқӣ мондааст. Рисолаҳои уро аз рӯи мазмун ба ҳафт гурӯҳ: рисолаҳои мантиқӣ, физикӣ, биологӣ, фалсафӣ, ахлоқӣ-иҷтимоӣ, сиёсӣ-таърихӣ, оид ба санъат тақсим кардан мумкин аст.

Арасту асосгузори илми мантиқ мебошад. Ба фикри ӯ одам аз тан ва ҷон иборат аст. Онҳо монанди материя ва шакл аз якдигар ҷудонашаванда мебошанд. Се ҳел ҷон мавҷуд аст: 1) ҷони сабзанда (растанигӣ), ки дар гизогири ва афзоиш зоҳир мешавад; 2) ҷони ҳайвонӣ, ки дар эҳсос ва хоҳиш дида мешавад;

3) ҷони ақли, ки ғайр аз хусусиятҳои растанӣ ва ҳайвонот, боз тафаккур ҳам дорад. Азбаски ҷисми ҳайвонии ҷон дар одам ба ақл тобеъ аст, ўро ҷони иродавӣ низ номидан мумкин аст.

Ба фикри Арасту тарбия бояд ба ин се навъи ҷон мувофиқ бошад ва мувофиқи ин се навъи ҷон се хел тарбия дода шавад:

Психология

(навъи ҷон)

1. Ҷиҳати ақлии ҷон;
2. Ҷиҳати ҳайвонӣ (иродавӣ);
3. Ҷиҳати растанигии ҷон.

Педагогика

(хелҳои тарбия)

- тарбияи ақлӣ;
тарбияи ахлоқӣ;
тарбияи ҷисмонӣ.

Агар Афлотун танро барои ҷон зиндон ҳисоб карда бошад, Арасту ҳамчун реалист танро барои фаъолияти ҷон шароити зарурӣ ҳисоб мекунад. Ба фикри Арасту муҳит — ин фаъолият аст. Фаъолият, тараққиёт асоси тамоми мавҷудият аст. Фаъолият гуногун мешавад, махсусан дар инсон фаъолияти дараҷаи паст ва дараҷаи олӣ, ки бо ҷисми ақлии ҷон вобаста мебошад, мавҷуд аст. Ин дараҷаи олии фаъолияти тафаккур, маърифат ва фаъолияти иродавӣ мебошад.

Дар инсон моҳияти олӣ ақл мебошад. Мақсади ҳаёт — дар инсон ва инчунин дар тамоми махлуқоти зинда — роҳат аст. Вале ҳар як роҳат бевосита ба фаъолият вобаста аст. Фаъолияти ақлӣ ҳамчун шакли олии фаъолият роҳати олӣ мебошад. Арасту фаъолиятро на ҳамчун фаъолияти таҷрибавӣ ва эҷодкорона, балки ҳамчун фаъолияти мулоҳизакунӣ ва тафаккур мефаҳмад.

Ба меҳнати ҷисмонӣ, ҳамчун шакли пасти фаъолият Арасту бо назари таҳқир нигоҳ мекунад, меҳнати ҷисмониро ў монанди Афлотун ҳиссаи гуломон ҳисоб менамояд. Худи гуломонро аслиҳаи меҳнат меномид. Эътироф кардани нобаробарии одамон ҷиҳати реаксионии Арасту мебошад.

Арасту талаб мекунад, ки дар давраи таълими ибтидоӣ ҷизҳои зарурӣ, масалан, дар қатори гимнастика хату савод, грамматика, расм ва мусиқӣ таълим дода шавад. Мусиқӣ барои тараққӣ додани ҳиссиёти зебӣ таълим дода шавад, вале эҳтиёт шудан даркор аст, ки вай ба касб мубаддал нагардад.

Арасту аз тарбияи мардон фарқ кардани тарбияи занонро лозим мешуморид, зеро табиатан онҳо аз мардон фарқ мекунанд.

Дар соҳаи тарбияи ахлоқӣ бо ақидаҳои Суқрот ва Афлотун (дар бораи ҳосил намудани некӯкорӣ бо роҳи гирифтани дониш ва такмили маърифат) қаноат накарда, Арасту ба ҳосил намудани малақаҳои ахлоқӣ ва машқ аҳамияти махсус медиҳад. Ба фикри ӯ барои тарбия карда ба воя расондани одами некӯкор танҳо адолат ва хубиро нишон додани ақл кифоя намекунад, ба некӯкорӣ одат кунонидан ва дар ин бора малақа ҳосил кунонидан лозим аст. Аз малақа ва одат рафтори хуби ахлоқӣ ба вучуд меояд.

Ба фикри Арасту дар ҳар гуна хоҳиш ва фаъолият се дараҷа мавҷуд: камбудӣ, зиёдатӣ ва муътадил-миёна. Миёна дараҷаи хуб ва ғоиданок аст. Некӯкор бояд ба миёна одат кунад.

Арасту оиларо ҳам барои тарбияи бачагон махсусан дар соҳаи тарбияи ахлоқӣ ҷавобгар мешуморид.

Арасту се манбаи тарбияи ахлоқиро нишон медиҳад: омилҳои табиӣ, тараққиёти малақа (ёд додан ва тез-тез такрор кардани амалиёти хуб) ва ақл.

Тарафҳои пурқимати назарияи тарбия дар Арасту инҳоянд: идеяи гармонии тараққиёт ва алоқамандии тарафҳои гуногуни тарбия, алоқаи педагогика бо психология, муайян намудани давраҳои синну сол ва ғайраҳо...

Вале қайд кардан даркор аст, ки Арасту фақат дар бораи тарбияи одамони “озод таваллудшуда” гап мезанад, барои ғуломон маълумотро лозим намешуморад, бо ғуломон муносибат намудани бачагони “озод таваллудшуда”-ро манъ мекунад. Ба ҳамин тариқ Арасту ҳимоякунандаи сохти ғуломдории Юнони қадим мебошад.

Савол ва суноришҳо:

1. Аввалин сарчашмаи таълиму тарбия дар кадом мамлакатҳои хориҷа пайдо шуда буд?
2. Мактабҳои қадим дар Мисри қадим дар кадом давр ташаккул ёфтанд?

3. Мавзӯҳои таълимоти Конфутсий аз ҷиҳати иборат буд?
4. Асоси таълими мактабҳои спартагӣ ва афинагиро ҷиҳати таълим мекарданд?
5. Назарияи педагогӣ дар Юнони қадим кай пайдо шуд?
6. Ба Академияи Афина кӣ асос гузоштааст?
7. Асосгузори Литсей дар Афина кӣ буд?
8. Дар бораи софистон ва назарияи онҳо маълумот диҳед. Дар Афина “Педагог” кӣ буд ва ҷиҳати маънӣ дошт?

ТАРАҚҚИЁТИ АФКОРИ ПЕДАГОГИ
ДАР АВРУПОИ ҒАРБӢ

Дар асрҳои миёна маорифи Аврупои ғарбӣ ба ду гурӯҳ тақсим шуда, ҳафт фанро дар бар мегирифт. Гурӯҳи аввал аз се фан иборат буд. Аз ҳамин сабаб (бо номи латиниаш) “тривиум” мегуфтанд. Ба ин гурӯҳ фанҳои грамматика (грамматикаи забони латинӣ), риторика ва диалектика дохил мешуд. Гурӯҳи дуюм аз чор фан иборат буда, ба забони латинӣ “квадривиум” мегуфтанд. Ин гурӯҳ аз фанҳои арифметика, геометрия, астрономия ва мусиқа таркиб ёфта буд. Ин ҳафт фанро ҳафт санъати мустақил ҳам мегуфтанд. Тоҷи фанҳо теология буд.

Дастурҳои таълими дар мактабҳои черковӣ амалӣ мегаштанд. Хелҳои мактабҳои черковӣ аз приход, монастыр ва черкови калон ё мактаби епископӣ иборат буданд. Агар дар приходҳо таълими ибтидоӣ гиранд, дар монастырҳо тарки дунё кардагон меомӯшанд. Дар черкови калон ё епископҳо асосан рӯҳониён тайёр карда мешуданд.

Дар ин мактабҳо писарбачагон таълим мегирифтанд. Дар онҳо асосан ҳафт фан омӯзонда мешуданд. Ҳар як фан, ҳатто арифметикаро ба дин вобаста карда, таълим меоданд. Фанни аз ҳама асосӣ теология буд.

Дар мактабҳо тартибу интизоми қатъӣ ҷорӣ буд. Онҳое, ки интизоми мактаб ё хонишро вайрон мекарданд, саҳт ҷазо мегирифтанд. Ҷазоҳои ҷисмонӣ, гурусна доштан маъмул буд.

Барои духтарон мактаб вуҷуд надошт. Вале феодалҳо ва асилзодаҳо духтарони худро дар монастырҳои алоҳида меомӯшонданд ва ё муаллимонро ба хона даъват мекарданд.

Дар асрҳои XII таълиму тарбияи ритсарӣ ташаккул ёфт. Ба ҷавонон дар ин гуна мактабҳо фазилатҳои ритсарӣ омӯзонда мешуданд.

Савдо ва ҳунармандӣ ба маданият ва ривоҷу равнақи шаҳрҳо сабаб гардиданд. Аҳолии шаҳрҳоро асосан ҳунармандон ва савдогарон ташкил мекарданд. Барои

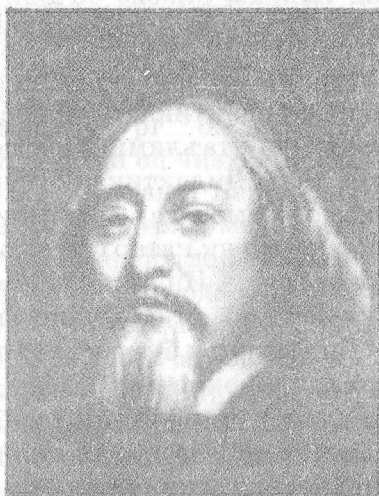
фаъолияти амалии фарзандонашон илму дониш зарур буд. Онҳоро барномаҳои таълими мактабҳои церковӣ қонё намегардонданд. Бинобар ҳамин ҳунармандон мактабҳои сеҳии худро ташкил карданд. Бачаҳо дар он мактабҳо таълим гирифта, баъди мактаб аз падаронашон касбу ҳунар меомӯхтанд. Баъдтар дар мактабҳои сеҳ, гилдия ва магистрат таълим аз забони латинӣ ба забони модарӣ гузаронда шуд.

Дар нимаи дуюми асри XII дар Аврупо аввалин университет ва академияҳо ташкил ёфтанд. Университетҳои Болонияи Италия, Оксфорди Англия, Парижи Франция аз ҳамон қабил мактабҳои олии буданд. Ин университетҳо асосан чор факултет доштанд. Толибилмон баъди 5—7 соли таҳсил унвони докторӣ мегирифтанд.

Пайдоиши университетҳо дар иқтисодиёти Аврупо, тараққиёти минбаъда, робитаи байни мамлакатҳо ва инкишофи илму техника роли калон бозид.

ЯН АМОС КОМЕНСКИЙ (1592—1670)

Педагоги бузурги чех Ян Амос Коменский 28 март соли 1592 дар шаҳрчаи Нивниси Моравия дар оилаи осиебон таваллуд ёфтааст. Аз сабаби он, ки дар хурдсолӣ аз падару модараш маҳрум мемонад, то 16—солагӣ имкони таҳсил гирифтани наместӣ. Сипас, бо мадади ҷамоаи “бародарони чех” ба мактаби латинӣ ба хондан мебарояд. Системаи таълиму тарбияи он, ӯро қонё намегардонад, ва ӯ чунин менависад: “мамлакати мо ҳамон вақт дар соҳаи таълиму тарбия хеле қаноتمондонаро фаро гирифтааст. Дар ҳамон давра илм ва тарбия ба ҳама зарур буданро дарк кардам”.

Баъди хатми ин мактаб барои идомаи таҳсил ба университети Герберн (Германия) дохил мегардад. Шунавандаи университети Гейделберг низ буд. Ба Голландия ва Австрия сафар карда, илму дониш ва ҷаҳонбинии худро васеъ месозад.

Баъди ташкили гимназияи худ ба таълифи китоби “Дари кушоди забонҳо” мепардозад. Ин китоб сонитар дар бисёр мамлакатҳо паҳн гашта, ба ӯ шӯҳрати зиёде меорад.

Солҳои 1650—1654 Ян Амос Коменский як қатор асарҳо менависад: “Дар бораи маданияти қобилияти табиӣ”, “Мактабҳои пансофӣ”, “Дар бораи барҳам додани беҳаракатӣ дар кори мактабҳо”, “Таърифи методҳои ҳақиқӣ”, “Дар бораи аҳамияти аниқ номбар кардани номи ашҳо”, “Қоидаҳои рафтор” ва ғайра.

Соли 1653 китоби дарсии машҳуртарини худ — “Инъикоси моҳияти ашҳо дар расмҳо”-ро навишта ба итмом мерасонад. Он бори аввал соли 1658 нашр мешавад. Ин китоб дар асоси принсипи аёнӣ тартиб дода шуда, 150 расмро дар бар мегирифт.

Коменский соли 1656 дар давраи Чанги Шветсияю Полша ба Голландия меояд. Соли 1670 Коменский дар Амстердам вафот мекунад.

Дар “Дидактикаи бузург” Коменский баёноти пешқадам ва аз нуқтаи назари илм асосноки омӯзишро ба миён гузошта, аввалин бор дар таърихи педагогика дидактикаи умумиро, ки аз дидактикаҳои хусусӣ ва методҳои дарсдиҳии фанҳои алоҳидаи таълимӣ фарқ дошт, ба вуҷуд овард.

Дар “Дидактикаи бузург” таҷрибаи пешқадами одамони ҳамон замон дар соҳаи дидактика ҷамъ карда шудааст ва дар он мо як қатор фикрҳои муҳими педагогиро пайдо карда метавонем. Ин асари Коменский аз дидактикаи то замони ӯ ва баъд аз он ба кулӣ фарқ мекунад. Зеро муаллиф дар “Дидактикаи бузург” ҳамаи масъалаҳои педагогиро муайян карда тавонистааст. Дар “Дидактикаи бузург” на танҳо дар бораи омӯзиш, балки дар бораи ҷараёнҳои гуногуни тарбия, ба монанди: тарбияи ақлӣ, ҷисмонӣ, эстетикӣ, маънавӣ ва ғайра низ сухан ронда шудааст. Дар давраи мо дидактика фақат як қисми педагогикаро ташкил карда, танҳо ҷараёни омӯзишро дар бар мегирад.

Коменский “Дидактикаи” худро ба омӯзиши умум гузошта, дар он идеяҳои демократиро ифода кардааст.

Идеяҳои демократии Коменский аз он иборат аст, ки вай тарафдори маълумоти умумӣ буд ва талаб менамуд, ки дар ҳамаи обшинаҳо, шаҳрҳо ва қишлоқҳо ҷавонони ҳарду ҷинс ва фарзандони ҳар ду табақаи аҳоли дар мактаб якҷоя таълим ва тарбия гиранд. Ӯ дар “Дидактикаи” худ дар соҳаи таълимгири баробарҳуқуқии марду зан ва фарзандони ҳар ду табақаи аҳолиро тарафдорӣ кард ва якҷоя таълим гирифтани онҳоро талаб намуд. Коменский боварӣ дошт, ки ҳар як ҷавон ба хондан қобилият дорад.

Аҳамияти “Дидактикаи” Коменский боз аз он иборат аст, ки дар он системаи ягонаи мактаб ва омӯзиш муқаррар карда шудааст. Аҳамияти дигари “Дидактикаи бузург” — зарурияти маълумоти умумӣ гирифтани ҳар як одамо, ки барои зиндагонӣ воситаи муҳим мебошад, чуқур ва пурра исбот кард; якумин шуда ҳуқуқи марду занро дар соҳаи маълумотгири тарафдорӣ намуд; системаи мактабҳоро чунон муайян кард, ки дар асоси он ҷавонро ҳама тарафа ба ҳаёт тайёр кардан мумкин буд; системаи тарбияро дар оила, ки он асоси тараққиёти минбаъдаи ҷавонон мебошад, муқаррар намуд; якумин шуда роли таълимгириро бо забони модарӣ дар мактабҳои ибтидоӣ нишон дод; роҳҳои муборизаи қатъиро бо формализми мактабҳои асримиёнагӣ, ки майнаи хонандагонро бо фикрҳои схоластикӣ пур мекард, нишон дод...

Коменский дар “Дидактикаи бузург” ба он даъват мекунад, ки ҳамаи ҷавонон бояд тамоми он чизҳоро, ки ба онҳо ҳозир ва дар оянда лозим аст, омӯзанд. Барои ҳамин ҳам Коменскийро намоёндаи “реализми реалӣ” меномиданд.

Ба қонуни табиат монанд будани тарбия дар таълимоти педагогии Коменский аз он иборат аст, ки одам як қисми табиат буда, ба тамоми қонунҳои вай итоат мекунад, чунки ҳар як ҷузъи табиат ба қонунҳои вай тобеъ мебошад.

Коменский дар бораи роли тарбия ва ба гурӯҳҳо тақсими кардани бачагон. Коменский ба роли тарбия баҳои калон дода, навишта буд, ки “аз ҳар як кӯдак одам сохтан мумкин аст”, “Ҳар як кӯдакро тарбия кардан ва таълим додан мумкин аст”, “Агар тахта ноҳамвор бошад, вайро суфта кардан

мумкин ва лозим аст". Одам дар натиҷаи тарбия одам шудааст, яъне одамро тарбия одам кардааст.

Давраҳои синну сол, системаи мактабҳо ва мазмуни таълим. Коменский бачагонро ба чор давраи синну сол тақсим намудааст, ки ҳар кадоми ин давраҳо шаш соли умри бачахоро дар бар мегиранд.

Давраи синну соли якум. Аз рӯзи таваллуд то 6-солагиро дар мегирад, ки ин давраи бачагӣ ва мактаби модарӣ мебошад.

Давраи дуум. Аз 6 то 12-солагӣ. Ин давраи наврасӣ ва мактаби забони модарӣ мебошад.

Давраи сеум. Аз 12 то 18-солагӣ. Ин давраи ҷавонӣ ва мактаби лотинӣ, ё худ гимназия мебошад.

Давраи чорум. Аз 18 то 24-солагӣ. Ин давраи баркамолӣ ва академия мебошад.

Ақидаҳои дидактикии Коменский. Коменский ба муқобили таълими догматикии замони худ баромада, якчанд қонуниятҳо ва қоидаҳои дидактикиро пешниҳод намуд, ки онҳо то ҳол қимати худро гум накардаанд.

Қонуниятҳои ағнийат дар таълим.

1. Қонунияти бошууруна аз худ намудан дар таълим.
2. Қонунияти пайдарпай ва муназзамӣ дар таълим.
3. Қонунияти мувофиқи иқтидор будани маводи хониш дар таълим.
4. Қонунияти мустаҳкам аз худ намудани маводи таълимӣ.

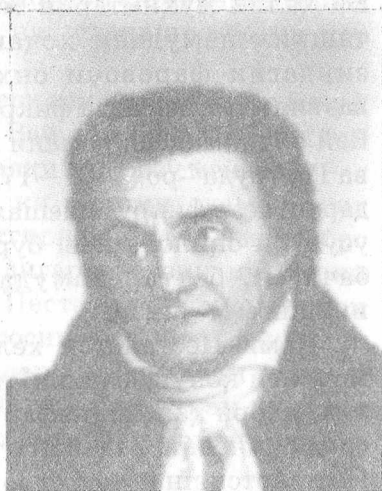
Аҳамияти асарҳои Коменский дар таърихи педагогика аз он иборат аст, ки ӯ ҳамчун педагоги бузурги демократ, инсонпарвар тамоми умри худро ба кори тарбия ва таълими насли наврас бахшидааст.

Ҳар он чизеро, ки дар таҷрибаи кори тарбиявии он давр хуб буд, Коменский истифода намуда, онро ба таври нав баён кард. Ӯ беҳтарин муваффақиятҳои мактабҳои ҷудогонаи он давр ва таҷрибаҳои худро чун педагоги бомаҳорату ҷуртаҷриба ҷамъбаст намуда, дастраси омма гардонд.

Педагогикаи Коменский ба тараққиёти мактабҳо ва ба инкишофи фикрҳои педагогии асри XIX ҳам таъсири калон бахшид. Таълимоти Ян Амос Коменский аҳамияти хеле бузурги педагогиро доро мебошад.

ИОГАНН ГЕНРИХ ПЕСТАЛОТСИ (1746—1827)

. Иоганн Генрих Песталотси соли 1746 дар Шветсария, дар оилаи табиб таваллуд шудааст. Дар хурдсоли падари Песталотси вафот мекунад ва ўро модараш, инчунин хизматгори бовафояш (як деҳқонзани оддӣ) тарбия мекунад. Песталотси аввал дар мактаби ибтидоӣ ва баъд дар мактаби миёнаи латинӣ хонда, маълумот мегирад. Пас аз тамом кардани мактаб ва донишқадаи гуманитарӣ — ба коллегиум дохил шуда, дар шӯъбаи филология ва философия таҳсил мегирад. Дар шароити воқеии Шветсария ва бо таъсири маорифпарварони франсавӣ дар байни беҳтарин профессорон ва донишҷӯёни коллегиум фикрҳои пешқадам ва демократӣ инкишоф меёбанд.

Песталотси асарҳои маорифпарварони франсавиро нағз медонист ва дар ҳафтдаҳсолагиаш “Эмил”-и Руссоро хонда буд. Ин китоб (ба монанди китоби дигари Руссо “Шартномаи ҷамъиятӣ”) ба Песталотсии ҷавон таассуроти амиқ гузошт ва дар ӯ нияти ба халқ фидокорона хизмат карданро мустаҳкамтар гардонд.

Песталотси соли 1774 ӯ дар Найгоф “Муассисаи камбағалон” кушода, дар он 50 нафар бачаҳои یتим ва бепадари модарро ҷамъ мекунад. Ба онҳо баробари таълиму тарбия корҳои хоҷагидориро меомӯзонад. Бо роҳи меҳнат пули ёфтаи бачаҳоро ба хароҷоти муассиса сарф мекунад. Ин таҷрибаи ӯ дар соҳаи педагогика аҳамияти калон дошт. Вале аз сабаби нарасидани маблағ муассиса баста мешавад

¹ Константинов А., Таърихи педагогика, Душанбе, 1982.

ва ӯ имконияти таҷрибагузаронии худро давом дода наметавонад.

Сипас, Песталотси ба фаъолияти адабӣ машғул мегардад. Ба ҳалли муҳимтарин масъалаҳои рӯз — чӣ тавр аз нав ташкил намудани хоҷагии деҳқонон, таъмин кардани зиндагии фаровони онҳо, роҳҳои баланд бардоштани вазъияти маънавӣ ва фикрии меҳнаткашон сарғарм мешавад. Вай бо ин мақсад романи иҷтимоӣ-педагогии худ “Лингард ва Гертруда”-ро (1781—1787) таълиф менамояд. Песталотси дар ин асар фикру андешаҳои худро дар бораи бо роҳи шаклу усулҳои оқилона пеш бурдани хоҷагӣ ва тарбияи дурусти бачагон, беҳтар намудани аҳволи зиндагии деҳқонон инкишоф медиҳад.

Номи Песталотси хеле машҳур мегардад. Соли 1792 маҷлиси қонунофарии Францияи инқилдобӣ ба Песталотси дар қатори ҳаждаҳ нафар хориҷиён ҳамчун ҳомиёни ғаюри озодӣ, унвони баланди гражданини Франсияро медиҳад. Песталотси ин мукофотро бо мамнуният қабул менамояд ва савганд ёд мекунад, ки тамоми қувваи худро барои дар амал тадбиқ гардондани ғояҳои, ки франсавиён бо номи онҳо мубориза мебаранд, сарф намояд.

Дар Бургдорф мактаби миёнаи интернат ва дар назди он шӯъбаи муаллимтайёркунӣ ҳам кушода мешавад. Песталотси сардори он таъин мегардад. Дар ибтидои асри XIX китобҳои зерини Песталотси “Гертруда бачаҳои худро чӣ тавр таълим медиҳад”, “Китоби модарон ё дастур барои модарон, ки бачагони худро чӣ тавр назорат кунанд ва ғап заданро ёд диҳанд”, “Алифбои мушоҳида, ё ки таълими аёни дар ченак”, “Таълими аёни дар бораи ададҳо” аз ҷоп мебароянд. Дар ин асарҳо усулҳои нави таълими ибтидоӣ баён меёбанд.

Песталотси аз он, ки таълимот ва фаъолияти ӯ на ба манфиати оммаи халқ, балки ба манфиати аъёну ашроф истифода мешуд, қаноатманд набуд. Песталотси соли 1825 ноумед шуда, ба Нейгоф, ки ним аср қабл аз ин фаъолияти иҷтимоӣ-педагогии худро дар он ҷо оғоз намуда буд, бармегардад. Песталотсии ҳаштодсола, ба пириҳои худ нигоҳ

накарда, дар ин ҷо охири асари худ — “Суруди қу”-ро менависад. Ў соли 1827 вафот мекунад.

Песталотси тамоми истеъдод ва қувваи худро барои беҳтар гардондани аҳволи вазнини меҳнаткашон сарф карда бошад ҳам, лекин сабабҳои муваффақ нашуданаширо ба ин кор нафаҳмид.

Ҷаҳонбинии Песталотси характери демократӣ дошта бошад ҳам, аммо таърихан маҳдуд буд. Вай дар бораи аз нав эҳё намудани маданияту маърифати халқи худ орзу мекард.

Песталотси таъкид менамуд, ки тамоми одамон бояд дорои ҳуқуқи тарбия ва маълумотгирӣ бошанд. Ў мактабро муҳимтарин фишангҳои аз нав дигаргунсозии иҷтимоии ҷамъият медонист. Ба ақидаи Песталотси, муаммоҳои ҳалталаби иҷтимоӣ, ислохотҳои асосии ҷамъиятӣ фақат дар сурате ҳал карда мешаванд, ки дар ҳар як одам тамоми қувваҳои ҳақиқии инсонии он бедор ва мустаҳкам кунанда шаванд. Ба ин мақсад танҳо бо роҳи тарбия ноил гардидан мумкин аст.

Ба фикри Песталотси, меҳнат муҳимтарин воситаи тарбия ва инкишофи одам аст. Меҳнат на танҳо инкишофдиҳандаи қувваҳои ҷисмонӣ, балки инкишофдиҳандаи ақл ва инчунин ташаккулдиҳандаи ахлоқ ҳам мебошад.

Вазифаи асосии тарбия ташаккули ахлоқии одам мебошад. “Ба одамон муҳаббати фаъолона парваридан” — одамо аз ҷиҳати ахлоқӣ мукаммал мегардонад. Ана ҳамин “муҳаббати фаъолона ба одамон” ба “дини табиӣ” ҳам вобаста аст. Идрок, исрор менамуд Песталотси, аз дарк намудани эҳсос оғоз меёбад ва бо роҳи аз нав кор кардани тасаввурот ба дараҷаи идеяҳо баланд бардошта мешавад. Идеяҳо, ҳарчанд равшан набошанд ҳам, дар шуури одам ба тариқи қувваи ташкилкунанда вучуд доранд, лекин барои зоҳир ва ҷоннок кунондани худ, ба материалҳои эҳсосоваранда эҳтиёҷ доранд.

Ба ақидаи Песталотси, мақсади тарбия аз инкишоф додани тамоми қувваҳои табиӣ ва ҷобилияти одам иборат аст ва ин инкишоф бояд ҳаматарафа ва мутаносиб ҳам бошад.

Таъсири мураббӣ ба бача бояд мувофиқи табиати ӯ бошад. Педагог инкишофи табиӣ шахсро набояд пахш кунад, балки

онро ба роҳи дуруст равона созад, ҳар мамониат ва ҳар таъсири боздоранда бартараф карда шавад.

Қонуниятҳои асосии тарбия ин ҳамоҳангӣ бо табиат мебошад. Тарбияи бача, қайд кардааст ӯ, бояд аз рӯзи аввали ба олам омадани вай шурӯъ ёбад: “Соати таваллуд ёфтани бача аввалин соати ба вай таълимдиҳӣ мебошад”. Бинобар ин педагогикаи ҳақиқӣ модарро бо методҳои дурусти тарбия бояд мусаллаҳ намояд. Санъати педагогӣ ин методикаро бояд ҷунун осон гардонад, ки ҳар модар, аз ҷумла деҳқонзани оддӣ ҳам, онро аз худ карда тавонад. Тарбияи ба табиат мувофиқӣ дар оила оғозёфта, дар мактаб ҳам бояд давом дода шавад.

Ба ақидаи Песталотси, бояд қувваҳои мухталифи одами наврас на бо кӯшиши сунъӣ ва зӯран боршуда, балки ба таври табиӣ инкишоф ёбад. Дар бача нисбат ба одамон муҳаббатро на бо роҳи доимо талқин кардан, балки бо роҳи рафтору муносибати шахсии бачагонаи худӣ онҳо ва эҳтироми комил парваридан зарур аст. Ақли бача на ба воситаи механикӣ аз худ кардани фикри дигарон, балки дар ҷараёни кори фикрии шахс инкишоф меёбад. Инкишофи ҷисмонии бача ва ба меҳнат тайёр намудани ӯ ҳам дар асоси оддитарин зуҳури қувваи ҷисмонӣ, ки дар одам бо таъсири талаботи зарурати ҳаётӣ ва талаботи дохилиаш ба ҳаракат меояд, шурӯъ меёбад.

Ҷараёни инкишофи қувваҳо ва имконияти одамон аз чизи оддӣ сар мешавад ва тадриҷан ба дараҷаи мураккаб мебарояд. Тарбия ҳам бояд ҳамин тавр бошад.

Назарияи маълумоти ибтидоии Песталотси тарбияи ҷисмонӣ, меҳнатӣ, ахлоқӣ, эстетикӣ ва маълумоти фикрӣ дар бар мегирад. Вай бо мақсади таъмин гардондани инкишофи мутаносиби одам дар алоқамандии якдигар гузарондани ҳамаи ҷиҳатҳои тарбияро пешниҳод кардааст.

Песталотси инкишофи қувваҳои ҷисмонӣ ва ҳаракати табиӣ бача, яъне бозию беқарорӣ, ба ҳама ҷиз часпидан ва ҳамагӣ дар ҳаракат буданро асоси мақсади тарбияи ҷисмонии бачагон медонист.

Песталотси ба аҳамияти калони тарбияи ҷисмонӣ дар ташаккули шахсияти инсон қоиладар буд ва онро аввалин тарзи

таъсири оқилонаи калонсолон ба инкишофи бачагон мешуморид. Модаре, ки ба бача шир медиҳад, ба вай нигоҳубин мекунад, бояд аз ҳамин вақт сар карда, ба инкишофи ҷисмонии ӯ шугл варзад.

Бача дар ҳаёти ҳаррӯза ҳаракатҳои гуногунро иҷро мекунад: роҳ мегардад, хӯрок меҳӯрад, ягон чизро мебардорад ва монанди инҳо. Ба воситаи ҳаракатҳои оддӣ қувваи ҷисмонии бачаро машқ ва инкишоф додан лозим аст. Ин гуна машқҳои мунтазам бачаро на танҳо аз ҷиҳати ҷисмонӣ инкишоф медиҳад, балки онро ба меҳнат ҳам тайёр мекунад. Тарбияи ҷисмонӣ ҳам дар алоқамандӣ бо тарбияи маънавӣ ва меҳнатӣ ташаккул дода мешавад.

Ба ақидаи Песталотси, оддитарин унсури тарбияи маънавӣ муҳаббати бача ба модар мебошад, ки дар заминаи қонеъ гардондани талаботи ҳаррӯзаи узвҳои бача ба вуҷуд меояд. Асосҳои хушрафтории маънавии бача дар оила гузошта мешавад. Муҳаббати ба модар доштаи вай тадриҷан ба аъзоёни дигари оила ҳам мегузарад. “Ҳонаи падару модар,— қайд мекунад Песталотси,—мактаби ахлоқу одобхост”. Қувваи маънавии бача минбаъд дар мактаб бояд инкишоф ёбад.

Дар мактаб доираи муносибатҳои иҷтимоии бача хеле васеъ мегардад ва вазифаи муаллим дар асоси муҳаббати мактаббачагон ба ҳама, ба касоне, ки вай ҳатман муносибат пайдо менамояд, ташкил кардани ин муносибатҳо мебошад.

Таълимоти Песталотси оид ба маълумоти фикрӣ ғанӣ ва пурмазмун аст. Вай маълумоти фикриро бо тарбияи маънавӣ зич алоқаманд менамояд ва талаботи таълими тарбиядиҳандаро пеш меронад.

Тасаввуротҳои бо ёрии узвҳои ҳис дар бораи олами беруна пайдо кардаи одам даставвал номуайяну норавшан мебошанд. Вазифаи таълим бошад ана ҳамин тасаввуротҳоро ба низом даровардан ва аниқ кунондан, ба дараҷаи фаҳмишҳои равшан расондан, “тасаввуротҳои бетартибро ба тасаввуротҳои муайян, тасаввуротҳои муайянро ба тасаввуротҳои равшан ва тасаввуротҳои равшанро ба тасаввуротҳои возеҳу ошкор” табдил додан

аст. Таълим, аввалан, ба талаба имкон мелиҳад, ки дар асоси таҷрибаи ҳиссиаш захираи дониш гун кунад ва сониян, қобилияти фикрии ўро инкишоф диҳад. Песталотси мегӯяд, ки “қувваҳои фикриро муттасил бо тасаввуроти парешон банд накарда, баръакс ба таври ҷиддӣ онро инкишоф додан зарур аст”.

Песталотси ба соддакунонӣ ва аз назар гузаронидани асосҳои психологии таълим кӯшиш намуда, ба ақидае меояд, ки доир ба ҳар гуна ашъёҳо ва предметҳои унсурҳои соддатари ҳар хел донишҳои вучуд доранд, ки одам онҳоро дарк карда, олами атрофро фаҳмида мегирад. Вай адад, шакл ва суҳанро аз ҳамин қабил унсурҳои мешуморид. Бача дар рафти таълим шаклро бо роҳи чен кардан, ададро бо роҳи шуморидан, суҳан ронданро бо роҳи инкишоф додани нутқ ёд мегирад. Ба ҳамин тариқ, таълими элементарӣ, пеш аз ҳама, аз фароғирии малакаҳои чен ва ҳисоб карда тавонистан ва инкишоф додани нутқ иборат аст.

Песталотси дар мазмуни маълумоти мактаби ибтидоии замони худ дигаргунии калон ба вучуд оварда, дар он хондан, ҳат, арифметикаро бо маълумотҳои ибтидоӣ аз геометрия, расмкашӣ, суруд, гимнастика дохил намуд, вай донишҳои амиқро доир ба география, таърих ва табиатшиносӣ ба қатори фанҳои таълимӣ дохил карда, нақшаи таълими мактабҳои ибтидоиро хеле васеъ намуд.

Асоси муҳимтарини таълимиро, ба фикри Песталотси, айёният ташкил мекунад. Бидуни татбиқи айёният, ба маънои пурраи ин суҳан, дар бораи олами атроф тасаввуроти дуруст ҳосил кардан, инкишоф додани тафаккур ва нутқ мумкин нест. Песталотси назар ба Коменский қоидаи айёниятро аз ҷиҳати психологӣ устувортар гардондааст.

Песталотси ба муаллим баҳои баланд додааст. Муаллим фақат одами маълумотнок ва шахсе аст, ки барои ба бачаҳо додани донишҳоиаш тайёр аст, балки вазифаи вай хеле мураккаб ва бомасъулият аст. Вай пеш аз ҳама бояд бачаҳоро самимона дӯст дорад, ҳудро ҳамчун падари онҳо ангорад ва тамоми корҳои барои тарбия ва инкишофи онҳо зарурбударо

ҳатман чун вазифаи бевоситаи худ пазирад. Ба ақидаи ӯ, бача табиатан дорои қувваҳои ғабол таваллуд меёбад. Аз ин рӯ, ба бачагон барои машқ кунондани ин қувваҳо маводи мувофиқу зарурӣ додан вазифаи омӯзгор аст. Муаллим ин вазифаро танҳо дар сурате бомуваффақият ҳал карда метавонад, ки агар тамоми кори тарбияро дар асоси комилан донишони хусусиятҳои ҷисмонӣ ва рӯҳонии хонандагон ташкил намояд.

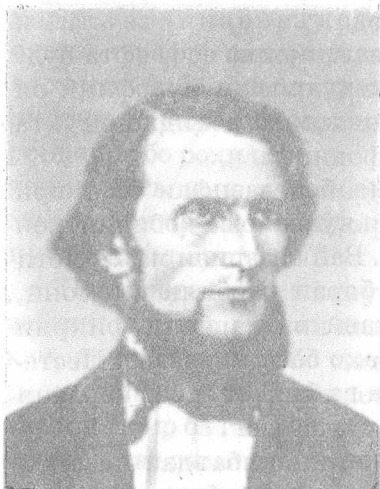
Песталотси ба методикаи анъанавии таълими арифметика, ки бо роҳи аз ёд кардани қоида асос ёфта буд, эътироз намуда, ба ҷои он методи худро, ки мувофиқи он ададҳо аз элементҳои ҳар як адади том — воҳидҳо омӯхта мешуданд, пеш мегузорад.

Песталотси бар зиммаи тарбия боз вазифаи ба таври мутаносиб инкишоф додани тамоми қувваҳо ва қобилиятҳои табиӣ инсонро ба миён гузоштааст. Вай назарияи маълумоти ибтидоиро ба вучуд оварда, дар бораи тарбияи ҷисмонӣ, тарбияи меҳнатӣ, тарбияи маънавӣ ва тарбияи фикрии бачагон як қатор фикрҳои қиматбаҳо баён кардааст. Песталотси ба таълими меҳнатии бачагон ва ба ҳаёт тайёр кардани онҳо низ диққати калон додааст.

Таълимоти Песталотси ба равнақи минбаъдаи назария ва амалияи пешқадами педагогӣ таъсири мусбат расонд.

БОБИ Х ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ ДАР РОССИЯ

КОНСТАНТИН ДМИТРИЕВИЧ УШИНСКИЙ (1824—1870)

Педагоги бузурги рус К.Д.Ушинский дар оилаи дворянини майдамулк таваллуд ёфтааст. Ӯ аввал гимназия, баъд факултети ҳуқуқшиносии Университети давлатии Маскавро хатм кардааст. Ушинский, ки дониши баланди ҳуқуқӣ ва маҳорати хуби педагогӣ дошт, ҳамчун иҷроқунандаи вазифаи профессорӣ дар литсейи адлияи шаҳри Ярослав ба кори омӯзгорӣ мепардозад.

Барои он, ки ӯ бар зидди яке аз амрҳои реаксионии Вазорати маорифи халқ (дар замони Николайи I) эътироз баён мекунад, аз Литсей хориҷ мегардад. Ушинский баъд аз оворагардиҳои бисёр фақат соли 1855 имконият меёбад, ки фаъолияти педагогиро идома диҳад.

Ӯ аз соли 1855 то соли 1859 дар институти یتимхонаҳои Гатчина дар вазифаи муаллими ҷуғрофия ва мураббӣ кор кард. Ҳамон давра аввалин мақолаҳои педагогии худро дарҷ намуд. Мақолаҳои ӯ ба ҷамъияти педагогии он замон таъсири бузург расонданд. Номи Ушинский мароқи калонеро ба вучуд овард.

Соли 1859 ӯро ба Петербург даъват карда, ба ду вазифаи калон: ба вазифаи директори мактаби аристократии занон — институти Смолний ва ба вазифаи муҳаррири журнали бузургтарини педагогӣ — “Журнали Вазорати Маорифи

Халқ” таъин карданд. Ў бо шавқу ҳаваси зиёд дар ин вазифаҳо кор карда, дар институт хеле дигаргуниҳо ҷорӣ намуд. Журнал ҳам равияи прогрессивӣ гирифт. Худаш дар журнал мақолаҳои бисёре ҷоп менамуд. Дар ҳамин солҳо ӯ “Олами кӯдакон” ном китоби дарсии худро тартиб дод. Тамоми педагогҳои пешқадами Петербург дар атрофи Ушинский ҷамъ омада буданд.

Ин гуна пешравиҳои кори Константин Дмитриевич Ушинскийро бисёр нотавонбинҳо ҷашми дидан надоштанд. Худи ӯ ба ҳукумат ҳам маъқул набуд.

Ҳамин тавр, Ушинскийро бо баҳонаи он, ки гуё барои омӯхтани масъалаҳои таълими мактабҳои занона ба хориҷа мефиристонанд, аз вазифаҳои озод карданд. Ушинский аз ғаъолияти самараноки худ берун гапшта, аз Ватан ронда шуд.

Ушинский аз соли 1862 то соли 1867 дар Германия ва Шветсария зиндагӣ кард. Ин зарбаи саҳти маънавӣ ӯро ба касалии сил гирифтोर сохт. Аммо ҳамаи ин саҳтиҳои зиндагӣ рӯи Ушинскийро шикаста натавонист.

Ушинский бо муҳаббати бепоён ва ташаббуси калон қувваҳои худро барои таҷдиди мактабҳои русӣ сарф кард. Мақолаҳои худро ба журналҳои педагогии русӣ мефиристонд, таҷрибаи беҳтарин ва пешқадами мактабҳои Аврупои ғарбиро дар баромадҳоиаш баён мекард. Ў бо ҳамин восита гуё ба кори муаллимони пешқадами рус роҳбарӣ менамуд.

Дар ҳамон давра Ушинский “Забони модарӣ” ном китоби хониши худро тартиб дод. “Инсон ҳамчун омили тарбия” ном асари бузурги назариявӣ-педагогии худро тайёр кард. Ин асар ифтихори педагогикаи рус ба шумор меравад. Ҷилди якум ва дуҷуми ин асар солҳои 1867—1869 нашр гардиданд.

Марги бемаҳал имконият надод, ки Ушинский ҷилди сеюми ин китоби худро навишта ба охир расонад. Ў пеш аз вафоти худ аз ҳукумат хоҳиш карда буд, ки ба ӯ руҳсат диҳад, ки ба Ватанаш баргардад. Хоҳиши ӯ қонун карда шуд ва Ушинский тавонист ба Ватан ояд.

Ушинский дар педагогикаи рус шахси ба назар намоёне буд. Ў асосгузори илми педагогикаи Россия ба ҳисоб меравад.

Дар асарҳои худ дар маорифи халқ демократия ва ғояи халқияти тарбияро дар амал қорӣ карданро талқин месохт. Моҳияти меҳнатдӯстии инсон ва ҳуди меҳнат чун омили ҳаёт асоси фаъолияти педагогии ӯро таъшиқ мекарданд.

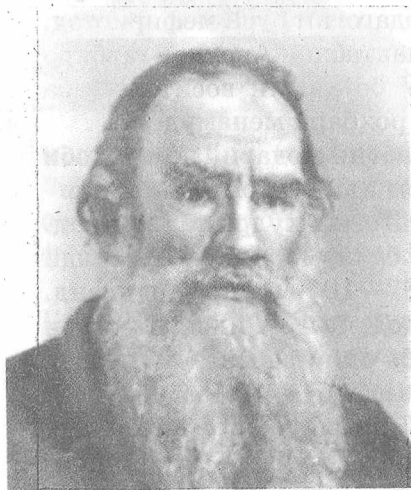
Ӯ дар афкори педагогии худ ғояи таълиму тарбияро талқин намуда, меғуфт, ки тарзи интиҳоби мавзӯ ва усулҳои таълим мувофиқи инкишофи фикрии кӯдак амалӣ шавад. Ушинский тарафдори ба забони модарӣ таълим додани кӯдакон буд.

Дар қори таълиму тарбия, ин педагогӣ бузург, ба роли муаллим баҳои баланд додааст. Ӯ талаб мекард, ки ҳангоми дарс муаллим фаъолу ташаббускор бошад. Ба ақидаи ӯ, омӯзгор ба бачаҳо илми мукаммал диҳад, дар онҳо дониш ва малақаҳои зарурӣ ҳосил гардонад. Дар ҳар қор равшану возеҳ, аз рӯи тартибу низом ва пайғирона амал намояд.

Ушинский гузаронидани дарсҳоро бо асбобҳои аёнӣ ва нишондод, махсусан дар синфҳои поёнӣ муҳим мешуморид.

ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙ

(1828 – 1910)

Лев Николаевич Толстой ҳамчун нависанда аз эҷодиёти худ қонеъ намегашт ва аз муҳити атроф (ҳуди адиб ҳам граф буд) ба танг омада буд. Вай аз навиштан бозмонд ва дар Ясная Поляна манзил гузид.

Бо мақсади таъсиси мактабҳои халқӣ ҷамъияти педагогӣ таъшиқ кард. Соли 1859 Толстой дар Ясная Поляна барои бачаҳои деҳқонон мактаб кушод. Соли 1861 бошад, адиб ба нашри журнали педагогии «Ясная Поляна» пардохт. Толстой дар мактаби худ бо шавқи қалон ва муҳаббати беандоза қор мекард. Дар ин мактаб гайр аз Толстой боз чанд нафар

муаллими дигар дарс медоданд. Дар мактаб ба бачаҳо хондан, навиштан, покизанависӣ, таърихи муқаддас, хаткашӣ, сурудхонӣ, сураткашӣ, таърихи рус, табиатшиносӣ ва ҷуғрофия барин фанҳо таълим дода мешуданд.

Адиби бузург роҳи бартараф кардани бӯҳрони маънавии охири солҳои 50-уми асри XIX—ро дар наздик шудан ба халқ медонист.

Мактаби Толстой се сол давом кард. Тобистони соли 1862, вақте, ки Толстой дар Ясная Поляна набуд, жандармҳо дар мактаб кофтуков гузаронанд. Ин ба ӯ саҳт таъсир кард ва ӯ аз кори мактаб дур шуд.

Лев Николаевич Толстой солҳои 70-ум дубора ба корҳои таълиму тарбия рӯ меорад. Барои хонандагони мактаби худ китобҳои “Алифбо” ва “Алифбои нав” менависад. Барои ин китобҳои дарсӣ ӯ ҳикояҳо таълиф мекунад. Ривоят, афсона ва мақолҳои зиёдеро аз адабиёти рус, юнон, араб ва форсу тоҷик аз нав таҳия менамояд. Ҳамаи онҳо чор асари “Китоби русӣ барои хониш”-ро ташкил доданд.

Мактаби кўҳнаро танқид кардани Толстой. Толстой мактабҳои онвақтаи Россия ва Аврупои гарбиро саҳт мазаммат намуд. Ӯ ин мактабҳоро барои ба таври бюрократӣ ба бачагон муносибат кардан, барои ба воситаи доду фарёдҳо, таҳдидҳо ба зери зулм гирифтани шахсияти кўдакон, барои таълими дилгиркунанда ва ҷазои ҷисмонӣ одилона танқид карда буд.

Фикрҳои педагогии Толстой. Талаботи ба шахсияти кўдак пешниҳод намудани имконияти инкишофи озодона асоси назарияи педагогии Толстойро ташкил мекунад. Вай мегуфт, ки ба воситаи донишҳои схоластикие, ки ба синну сол ва психологияи кўдак мувофиқ нестанд, ба шахсияти вай зўрӣ кардан хуб нест. Ба воситаи талаби итоаткунии бечунучаро ба шахсияти кўдак зулм карда наштад. Мувофиқи дархости Толстой талабагонро ҳамин тавр хонондан даркор аст, ки ҳуди онҳо азми хондан кунанд. Толстой талаб мекард, ки аз ҷиҳати рафтору кирдор ҳам ба талабагон озодии пурра дода шавад. Вай ба ҳар гуна режим муқобил буд. Ӯ чунин мешуморид, ки ҳатто ба мактаб иштирок кардани бачагон

ҳам ҳатмӣ нест. бачагон бояд ихтиёран ба мактаб оянд. Ҷадвали дарси мактаб бояд вобаста ба мароқ ва хоҳиши ҳуди бачагон тартиб дода шавад. Ҳатто аз рӯи хоҳиши бачагон, як фанро дар як рӯз, пай дар пай 3—4 соат ҳам хондан мумкин мебошад. Ҳар фанро то даме, ки ба дили бачагон назанад, хондан лозим аст. Толстой ҳамин гуна қоидаҳоро ҳамчун пойдевори корҳои таълиму тарбияи мактаби Ясная Поляна асос карда гирифта буд. Дар ин мактаб бачагон бо хоҳиши худ бо ин ё он фан машғул мешуданд, озодона аз синф ба хонаи тарбияи ҷисмонӣ гузашта, аз он ҷо ба корхонаи дуредгарӣ мебаромаданд. Пас боз ба синф дохил мешуданд ва ё ба кӯча баромада бозӣ мекарданд. Режими қатъӣ ва тартиби муқаррарии дарсҳо набуд. Баъзе дарсҳо, масалан дарси таърих ва ҳониш бо хоҳиши талабагон 2—3 соат пай дар пай кашол меёфт. Албатта, аз режими мактаб саркаши кардани Толстой нодуруст буд, зеро режим ва тартиб дар вақти машғулиятҳои омӯзиш талабагонро интизомнок мекунад, ба рӯҳи меҳнатдӯстӣ тарбия медиҳад.

Ӯ ба ҷазодиҳии бачагон муқобил буд. Дар мактаби Ясная Поляна нисбат ба бачагон ҳеҷ гуна ҷазо ба кор бурда намешуд.

Толстой талқин мекард, ки омӯзгор бояд майнаи хонандаро монда накарда, ҳар чизе, ки имкони қабул кардан дорад, мувофиқи ҳамон корбарӣ намояд.

Илмҳои назариявиро дар амал ҷорӣ карда, Толстой дар мактаби худ пас аз дарс саёҳату экскурсияҳо таъкил мекард, барои хотирнишон шудани мавзӯ ҳар як дарсро бо асбобҳои айёниву нишондод мегузаронд.

Дар ақидаҳои педагогии Лев Николаевич Толстой баъзе зиддиятҳо, нофаҳмиҳо низ ба назар мерасанд. Бо вучуди ин вай бо ақидаҳои муфиди маърифатпарварии худ дар пешрафти корҳои таълиму тарбия дар мактабҳо саҳми хос дорад.

РЎЙХАТИ АДАБИЁТ

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., “Ўзбекистон”, 1992.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., “Ўзбекистон”, 1996.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод ватан қолсин. 2. Т., “Ўзбекистон”, 1996.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т., “Ўзбекистон”, 1996.
6. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., “Ўзбекистон”, 1996.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
8. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., “Шарқ”, 1998.
9. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., “Ўзбекистон”, 1998.
10. Каримов И.А. Миллий давлатчилик, истиқлол мафкураси ва ҳуқуқий маданият тўғрисида. Т., 1999.
11. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”- ги қонуни. Т., 1997.
12. Ўзбекистон Республикаси кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Т., 1997.
13. Абдурахмони Ҷомӣ. Осори мунтахаб. Дар 5 ҷилд. Душанбе, 1964—1968.
14. Абдурахмони Ҷомӣ. “Баҳористон”, Т., 1979.
15. Абдурахмони Ҷомӣ. “Ҷомеъ-ул-ҳикоеъ”, Душанбе, 1981, Ҷ.1-2.
15. Абӯали ибни Сино. Осори мунтахаб, ҷилдҳои I—2. Душанбе, 1980
16. Абу Али ибн Сино. Ҳикматлар, Т., “Ўзбекистон”, 1980.
17. Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Биринчи китоб, Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.

18. Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Иккинчи китоб, Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.
19. Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Учинчи китоб. Т., Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.
20. Абулқосими Фирдавсӣ. Шоҳнома. Дар 9 ҷилд. Душанбе, 1964—1966.
21. Абулқосим Маҳмуд аз-Замахшарӣ. Нозик иборалар. Тошкент, 1992.
22. Абдуллоев А. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи аввали асри XI. Душанбе, 1979.
23. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII—XIV (ҷамоа), китоби 1. Душанбе, 1976.
24. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII—XIII (ҷамоа), китоби 2. Душанбе, 1983.
25. С. Айни Кулӣ, ҷилдҳои 1—13. Сталинобод — Душанбе, 1958—1977.
26. Амиркулов С. Адабиёти тоҷик дар нимаи якуми асри XIX. Душанбе, 1980.
27. Андарзи Шоҳнома. Душанбе, 1994.
28. Асрорӣ В., Амонсӯ Р. Эҷодиёти даҳони халқи тоҷик. Душанбе, 1980.
29. Афзалов Х., Раҳимов Б. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик. Душанбе. 1994.
30. Афсаҳзод А. Таҳаввули афкори Абдурахмони Ҷомӣ. Душанбе, 1981.
31. Аҳмади Дониш. Асарҳои мунтахаб. Сталинобод, 1959.
32. Аҳмади Дониш. Осори баргузидаи бадеӣ. Душанбе, 1976.
33. Аҳмад Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Т., 1984.
34. Аҳмади Дониш. Путешествие из Бухары в Петербург. Душанбе, 1976.
35. Ашуров Г. Философские взгляды Носира Хусрава. Душанбе, 1965.
36. Абдурауф Фитрат. Чин севги. Т., Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1996.
37. Абдуазизова Н. А. Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917) Т., “Академия”, 2000.

38. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддини Балогардон. Тошкент, 1993.

39. Авлоний А. Туркий Гулистон ё худ ахлоқ. Т., “Ўқитувчи”, 1972.

40. Авлоний А. Тошкент тоғи. Ғ. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1979.

41. Айни С. Асарлар. Саккиз томлик, 1 том, Т., 1963.

42. Ал-Бухорий. Ал-адаб ал-муфрад. Т., “Ўзбекистон”, 1990.

43. Алишер Навой. Хамса, Т., 1960.

44. Алишер Навой. Маҳбуб-ул-қулуб, Т., 1939.

46. Алиқулов Х. Эстетические воззрения Средней Азии и Хуросона. Т., “Фан”, 1992.

47. Алиқулов Х., Омонова Ғ. Чомӣ ва Даввонӣ таълим-тарбия ҳақида. “Ўқитувчи”. Т., 1981.

48. Амир Темур. Темирийлар ҳақида. Қоҳира шаҳри. 1996.

49. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. Т., “Фан”, 1980.

50. “Аҳмад ал-Фарғоний илмий меросининг жаҳон фани тараққиётида тутган ўрни” мавзӯсидаги халқаро конференция материаллари. Ўзбекистон Республикаси ФА “Фан” нашриёти. “Халқ сўзи”, 1998.

51. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори, Т., “Шарқ”, 1997.

52. Баркамол авлод орзуси. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2000.

53. Барашов М. Абу Али ибн Сино — буюк мутафаккир. Т., “Фан”, 1980.

54. Баратов Н., Алиқулов Х. Ўрта Осиё мутафаккирлари ахлоқ ҳақида. Т., “Ўзбекистон”, 1974.

55. Беруний билан Ибн Синонинг савол-жавоблари. Т., “Фан” нашриёти, 1950.

56. Беҳбудӣ М. Баёни сонӣ. (Ўқиш китоби), Т., 1907.

57. Беҳбудӣ М. Баёни ҳақиқат. “Улуг Туркистон” газетаси. 1971, 12 июн.

58. Беҳбудӣ М. Азиз қариндошларим! Мусулмон биродарлар! “Хуррият” газетаси, 1918, 26 январ.

59. Бобобеков Н. Қўқон хонлигида халқ ҳаракатлари ва уларнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий омиллари (рус тилида), Т., “Фан”. 1990.

60. Бозоров О., Шодиев Р. Ўрта Осиё тасаввуфи ва ахлоқий қадриятлар. Самарқанд, Зарафшон. 1992.

61. Бобур З. М. Бобурнома. Т., “Фан”, 1960.

62. Бобур З. М. Маҳрами асрор топмадим. Т., “Ёзувчи”, 1993.

63. Бобур З. М. Танланган асарлар. Т., “Фан”, 1958.

64. Бабахонов Ш. З. Великие мухаддиси о мире и дружбе между народами. Издательство народного наследия им. Абдулла Кадыри. Т., 1998.

65. Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927.

66. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркистане (1865—1924 гг.). М., 1960.

67. Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

68. Бертельс Е. Э. Низами и Фузули. М., 1968.

69. Бобоев Х., Дўстқонов Т., Ҳасанов С. “Авесто” Шарҳ халқларининг бебаҳо ёдгорлиги. Т. 2004.

70. Богоутддинов А. Очерки по истории таджикской философии. Сталинобод, 1962.

71. Болтаев М. Н. Ақидаҳои фалсафии Абӯалӣ ибни Сино. Душанбе, 1969.

72. Гулшани адаб, Ҷ. 4, Душанбе, 1977.

73. Гуннар Скирбекк, Нилс Гилье. Таърихи фалсафа. Тошканд, 2004. Тарҷумаи Баҳора Хуррамова.

74. Дар бораи ислоҳоти мактабии маълумоти умумӣ ва касбӣ (ниг “Мактаби советӣ”, 1984, №№. 6, 7).

75. Давыдов Н. К. Педагогическое образование и подготовка учительских кадров в Таджикистане (1924—1958). Автореф. канд. дис. Душанбе. 1966.

76. Донишмандлар тарбия хусусида. Т., “Ўқитувчи”, 1982.

77. Жуманазаров У. Тарих, афсона ва дин. Т., “Ўзбекистон”, 1990.

78. Жураев Н. Агар огоҳ сен... Т., "Ёзувчи", 1998.
79. Зуннунов А., Тўхлиев Б., Маъсудов Х. Педагогика тарихи. Т., "Шарқ", 2002.
80. Зуннунов А. Педагогика тарихи, Т. 2004.
81. Игнатъев А. Т. Тарбияи ҳарбӣ-ватандӯсти мактаббачагон. Душанбе, 1988.
82. Имом-ал Бухорий. Ал-адаб ал-муфрад. Т., "Ўзбекистон", 1990.
83. "Имом-ал Бухорий ва унинг дунё маданиятида тутган ўрни" мавзусидаги халқаро конференция материаллари. ЎЗР. ФА. "Фан", 1998.
84. Измайлов А. Э. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. М., "Педагогика", 1991.
85. Ирисов А., Носиров А., Низомиддинов И. Ўрта Осиёлик қирқ олим. Т., "Фан", 1961.
86. Ирисов А. Абу Али ибн Сино ҳаёти ва ижоди мероси. Т., "Фан", 1990.
87. Конфуцианство в Китае. Проблемы теории и практики. М., "Наука", 1982.
88. Константинов Н. А., Медынский Е. Н., Шабаета Л. Ф. История педагогики. М., "Просвещение", 1982.
89. Қуръони Карим. Т., "Чулпон". Ўзбекча изоҳли таржима, 1992.
90. Каримов У. Адабиёти тоҷик дар нимаи дуввуми асри XVIII ва аввали асри XIX. Душанбе, 1974.
91. Каримов У. Адабиёти тоҷик дар асри XVI. Душанбе, 1955.
92. Курбонов Ф. Х. Народное образование в Таджикистане в период Великой Отечественной войны (1941—1945). Автореф. канд. дис. Душанбе, 1979.
93. Манас. Эпоси халқи қирғиз. Душанбе. 1982.
94. Маъсуми Н. Адабиёти тоҷик дар асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX. Душанбе, 1962.
95. Мирзоев А. Абуабдулло Рудакий. Сталинобод, 1958.
96. Мирзоев А. Ҳикоятҳо оид ба Ибни Сино ва шахсияти у. Сталинобод, 1953.

97. Мирзоев А. Ҷомӣ ва таҳсили илму ҳунар. (Дар китоби "Ба ёрии муаллими ғоибхон"), Сталинобод, 1949.

98. Мирзозода Х. Аҳмади Дониш ва пайравони вай. (Дар китоби Х. Мирзозода. "Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик"). Душанбе, 1962.

99. Мирзозода Х. Масъалаи мактаб, маориф, панду ҳикмат ва инъикоси он дар адабиёти бадеии ибтидои асри XX. Мактаби советӣ, 1968, № 12, 1969, № 2.

100. Мирзозода Х. Муносибати баъзе ақидаҳои Аҳмади Дониш ва маорифпарварони ибтидои асри XX. (Дар китоби "Аз таърихи афкори адабии халқи тоҷик). Маҷмуаи илмӣ ИДПД ба номи Т. Г. Шевченко, ҷилди 107, Душанбе, 1977.

101. Мирзозода Х. Устод Айни ва маорифпарварони ибтидои асри XX. Садои Шарқ, 1980, № 4.

102. Мабоди ул-ислом (Ислом асослари). Т., 1991.

103. Маллаев Н. М. Навоӣ ижодиётининг халқчил негизи. Т., "Ўқитувчи", 1973.

104. Маллаев Н. М. Алишер Навоӣ ва халқ ижодиёти. Т., Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.

105. Маҳмуд Қошғарий. Девону лугатит-турк. Т., "Фан". 3 томлик. 1 том, 1980.

106. Маҳмудов Т. Авесто ҳақида. Т., "Шарқ", 2000.

107. Маҳмудов Т. Эстетика живописи Ўзбекистана. Т., 1983.

108. Маҳмудов Т. Мустақиллик ва маънавият. Т., "Шарқ", 2001.

109. Маънавият юлдузлари. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001.

110. Матжонов С. Тириклик суви. Т., "Ёш гвардия", 1986.

111. Муҳаммад ат-Термизӣ. Китоб аш-шамоил ан-набавия. Т., 1990.

112. Муҳаммад пайгамбар алайҳиссалом қиссаси. Ҳадислар. Т., "Камалак", 1991.

113. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тугган ўрни ва роли. "Фан" нашриёти, 1993.

114. Низомии Ганҷавӣ. Куллийёт. Дар 5 ҷилд, Душанбе, 1982—1985.

115. Низомулмулк. Сиёсатнома. Душанбе, 1989.

116. Носири Хусрав. Сафарнома. Душанбе, 1970.

117. Нуриддинов Г. Проблемы воспитания и обучения в творчестве Саади и его современников. Автореф. канд. дис. Душанбе, 1981.

118. Нуриддинов Н. Г. Педагогические идеи Абу Райхана Беруни. Т., “Фан”, 1989.

119. Обидов А. Абу Райҳон Беруний ва янги назария. Т., “Фан”, 1991.

120. Обидов И. Очерки мухтасари таърихи маорифи халқи Тоҷикистон. Душанбе, 1965.

121. Обидов И. О. Аз таърихи тараққиёти мактабҳои советӣ дар Тоҷикистон. Душанбе, 1967.

122. Обидов И. История развития народного образования в Таджикской ССР (1917—1967). Душанбе. 1968.

123. Обидов М. Одоб-ахлоқ маънавият булоғи, Т., 1991.

125. Оджиев С. “Жизнь и деятельность Саидризо Ализоде”. Самарқанд. Сугдиён”, 1998.

126. Оджиев С. Заслуга Г. М. Ахмедова в создании научно-педагогической связи с республиками Средней Азии. (Академик Гусейн Ахмедов. Составитель Ф.Рустамов., Баку, 1996).

124. Оз-оз урганиб доно бўлур. Т., Г. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. Тузувчи: Зуннунов Ш.

125. Очилов М. Ўқитувчи одоби. Т., 2002.

126. Орифӣ М. Аз таърихи афкори педагогии халқи тоҷик. Душанбе, 1962.

127. Орифӣ М. Баъзе идеяҳои тарбия дар эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик. Мактаби советӣ, 1957, № 10.

128. Паҳлавонов А. Роли Айни дар тартиб додани китобҳои дарсӣ. Мактаби советӣ, № 3, с. 1978.

129. Паҳлавонов А. Афкори педагогӣ дар Тоҷикистони баъди инқилоб. Кӯлоб, 1991.

130. Пулодов Т. Гузашта ва ояндаи маорифи халқ дар Тоҷикистон, Сталинобод, 1960.
131. Расул Ҳодизода. Аз Рӯдакӣ то имрӯз. Душанбе, 1988.
132. Раҳимов С. Р. Психолого-педагогические взгляды Абу Али ибн Сино. Т., "Ўқитувчи", 1979.
133. Раҳим Ҳошим. Берунӣ. Душанбе, 1983.
134. Ризаев Ш. Жаид драмаси. Т., "Шарқ", 1997.
135. Раҷабов С. Халқ маорифи ва педагогика фанининг буюк алломалари. Т., "Ўқитувчи", 1990.
136. Раҷабов З. Ш. Маорифпарвар Аҳмади Дониш. Душанбе, 1964.
137. Саъдӣ. Бӯстон. Т., 1960.
138. Саъдӣ. Гулистон. Т., 1960.
139. Саъдиев С. Адабиёти форсу тоҷик дар асри XVIII. Душанбе, 1985.
140. Содиқов А. Ганҷинаи ахлоқ. Душанбе, 1984.
141. Султонов У. Ақидаҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқии Абу Али ибн Сино. Душанбе, 1975.
142. Султонов И. Баҳоддин Нақшбанд адабиёти. Т., "Фан", 1994.
143. Султонов М. Саргузашти Ибн Сино. Душанбе, 1993.
144. Сухомлинский В. Тарбия ҳақида. Т., "Ёш гвардия", 1977.
145. Сулонов А., Жумабоев М. Болалар адабиёти. Т., "Ўқитувчи", 1955.
146. Тазкираи адабиёти бачагон. Иборат аз 5 ҷилд. Душанбе, 1982.
147. Тоҷӣ Усмон "Бисту се адиба". Сталинобод, 1957.
148. Туркистон матбуоти тарихи. Тузувчи Абдуазизова А. А. Т., "Академия", 2000.
149. Тухлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг "Кутадгу билиг" асари. Т., "Ўзбекистон", 1991.
150. Улугзода Сотим. Фирдавсӣ. Роман. Душанбе. 1988.
151. Унсурулмаолии Кайковус. Қобуснома. Душанбе, 1979.

152. Унсурулмаолии Кайковус.Оини рӯзгор. Душанбе. 1991.
153. Умар Хайём. Наврӯзнама. Т., “Меҳнат”, 1990.
154. Ушинский К.Д. Танланган асарлар. Т., 1959.
155. Философский словарь. М., Изд. полит. лит. 1963.
156. Фитрат А.А. Раҳбари наҷот. Истамбул, 1915.
157. Фитрат А.А. Оила. Боку, 1915.
158. Фитрат А.А. Таърихи ислом. Истамбул, 1908.
159. Фитрат А.А. Чин севги. Т., 1996.
160. Форобий А. Рисолалар. Т., “Фан”, 1995.
161. Форобий А. Шеър санъати. Т., 1979.
162. Хайруллаев М. Форобий руҳий процесслар ва таълим-тарбия ҳақида. Т., “Ўқитувчи”, 1967.
163. Хайруллаев М., Баҳодиров Р. М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмӣ. М., “Наука”, 1988.
164. Халқ педагогикаси — инсон камолотининг асоси. Т. Н. Қори Ниёзий номидаги ЎзПФИТИ офсет лабораторияси, 1992.
165. Хондамир. Макоримул-ахлоқ. Т., “Фан”, 1941.
166. Чаҳор китоб. Душанбе, 1990.
167. Чўлпон. Яна олдим созимни. Т., Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.
168. Шукуров М. Таърихи адабиёти советии тоҷик. Дар 6 ҷилд. Душанбе, 1980.
169. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Т., “Юлдузча”, 1990.
170. Ўзбек педагогикаси тарихи. Т., “Ўқитувчи”, 1997.
171. Ўзбек халқ ижоди: Муродхон. Рустамхон. Кўп томлик. Т., Тошкент, 1965.
172. Ўзбек халқ ижоди. Ширин билан Шакар. Кунтуғмиш. Орзигул. Т., Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
173. Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётидан лавҳалар. Т., “Фан”, 1996.
174. Қулматов Н. Ақидаҳои ахлоқии Саъдӣ. Душанбе, 1981.

175. Қуронов Д. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. Т., “Ўқитувчи”, 1997.

176. Қурбонов Ш., Сейтхалилов Э. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури: Педагогик илмий тадқиқот муаммолари ва йўналишлари. Т., “Фан”, 1999.

177. Қурбонов Ш., Сейтхалилов Э., Қуронов М., Аҳлиддинов Р., Мажидов И. Миллий истиқлол ғоясини шакллантиришда ташкилий-услубий ёндашувлар. Т., “Академик”, 2002.

178. Қуронов М. Мактаб маънавияти ва миллий тарбия. Т., “Фан”, 1995.

179. Қуронов М. Мафкура, таъсирчанлик ва услуб. Т., “Маънавият”, 2000.

180. Ғафуров Б. Тоҷикон, чилдҳои 1—2. Душанбе, 1983-1985.

181. Ғуломов С. Убайдуллаева Р., Аҳмедов Э. Мустақил Ўзбекистон. Т., “Меҳнат”, 2001.

182. Ҳайдаров К. Мусулмонларнинг миллий урф-одатлари. Самарқанд. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.

183. Ҳамза. Асарлар. Икки томлик. Т., Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969.

184. Ҳасанбоева О. Ҳасанбоев Ж. Педагогика тарихи., — Т. Ўқитувчи, 1986

185. Ҳодизода Р. Аҳмади Дониш. Душанбе, 1976.

186. Ҳикматлар гулдастаси. Тўпловчи М. Азаматов. Т., Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.

187. Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Калила ва Димна. Душанбе, 1989.

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА	3
БОБИ I. АФКОРИ ПЕДАГОГИИ МУТАФАККИРОНИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ АЗ ЗАМОНҲОИ ҚАДИМ ТО АСРИ VII-И МЕЛОДӢ	6
ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ ДАР “АВЕСТО”, “АЛПОМИШ”, “МАНАС” ВА ЛУҚМОНИ ҲАКИМ	6
“Авесто”	7
“Алпомиш”	12
“Манас”	13
Луқмони Ҳаким	15
БОБИ II. ДАВРАҲОИ ТАРАҚҚИЁТИ ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ ДАР АСРҲОИ VIII—IX	21
РУШДИ ФАРҲАНГИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР АСРҲОИ IX—X	28
Имом ал-Бухорӣ	31
Абӯисо ат-Термизӣ	34
БОБИ III. ТАРАҚҚИЁТИ МАДАНИЯТИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР ДАВРАИ ЭҲӢИ ШАРҚ	37
Мактабҳо	37
Мадрасаҳо	39
Аҳмади Фаргонӣ	42
Мӯсо ал-Хоразмӣ	44
Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ	46
Абӯнасири Форобӣ	52
Абулқосим Фирдавсӣ	58
Абӯрайҳон Берунӣ	64
Абӯалӣ ибни Сино	68
Маҳмуд Қошғарӣ	78
Носири Хусрав	81
Низомулмулк	86

Кайковус	90
Юсуф Хос Ҳоҷиб	97
Умари Хайём	100
Аҳмади Яссавӣ	104
Замахшарӣ	106
Низомии Ганҷавӣ	108
Фаридуддуни Аттор	112
Нақшбандия	115
Баҳоуддини Нақшбанд	117

**БОБИ IV. АФКОРИ ПЕДАГОГӢ ВА
АХЛОҚИИ МУТАФАККИРОНИ ШАРҚ ДАР
ДАВРАИ ҲУКМРОНИИ ТЕМУРИЁН (XIV—XVI)..... 121**

Саъдии Шерозӣ	125
Улутбек	135
Абдурахмони Чомӣ	138
Алишер Навоӣ	146
Хусайн Воизӣ Кошифӣ	151
Ҷалолиддини Давонӣ	158
Бобур	160

**БОБИ V. ДАВРАҶОИ ТАРАҚҚИЁТИ
АФКОРИ ПЕДАГОГӢ ВА ТАЪЛИМУ
ТАРБИЯ ДАР АСРҶОИ XVI—XIX 163**

Зебуннисо	165
Муниси Хоразмӣ	169
Увайсӣ	171
Нодира	174
Дилшоди Барно	178

**БОБИ VI. ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ, АФКОРИ ПЕДАГОГӢ
ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX ВА ИБТИДОИ
АСРИ XX ДАР ТУРКИСТОН..... 182**

Аҳмади Дониш	183
Саидаҳмадхочаи Сиддиқӣ	191
Абдуқодир Шакурӣ	193

Маҳмудхоҷа Беҳбудӣ	195
Мунавварқорӣ Абдурашидхон	196
Абдулло Авлонӣ	197
Ҳамза Ҳакимзода Ниезӣ	200
Садриддин Айнӣ	202
Исматулло Раҳматуллоев	208
Саидризо Ализода	209

**БОБИ VII. ТАРАҚҚИЁТИ АФКОРИ ПЕДАГОГӢ,
ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ ДАР СОЛҲОИ 1917—1990
ВА РИВОҶИ МАКТАБУ МАОРИФ ДАР
ЎЗБЕКИСТОНИ СОҲИБИСТИҚЛОЛ**

213

Имомхон Ҳусанхўҷаев	214
Сиддиқ Раҷабов	215
Афанасий Семёнович Ефимов	217
Асқар Зуннунов	219
Абдукалим Ғаниев	221
Ойша Тураева	222
Султон Раҳимов	224
Раҳима Мавлонова	225
Малла Очилов	227
Қомилҷон Ҳошимов	228
Файзулло Бозоров	230
Хайринисо Абдурахимова	232
Нарзиқул Шодиев	233
Муҳаммад Қуронов	235

**БОБИ VIII. ФАНИИ ПЕДАГОГИКАИ ҶАҲОНӢ ВА
ТАЪРИХИ ИНКИШОФИ ОН. ДАВРАҲОИ ТАРАҚҚИЁТИ
АФКОРИ ПЕДАГОГӢ ДАР ХИТОЙ, ЮНОНИ ҚАДИМ.**

237

Конфутсий	240
Тарбия, мактаб ва афкори педагогӣ дар Юнони Қадим	241
Назарияи педагогӣ дар таълимоти файласуфони қадим	246
Сукрот	248

Афлотун	250
Арасту	252
БОБИ IX. ТАРАҚҚИЁТИ АФКОРИ ПЕДАГОГИ ДАР	
АВРУПОИ ФАРБӢ	256
Ян Амос Коменский	257
Иоганн Генрих Песталотси	261
БОБИ X. ТАЪЛИМУ ТАРБИЯ ДАР РОССИЯ	268
Константин Дмитриевич Ушинский	268
Лев Николаевич Толстой	270
РӢИХАТИ АДАБИЁТ	273

КИБРИЁ ҲАСАНОВА
ТАЪРИХИ ПЕДАГОГИКА

(Китоби дарсӣ барои донишҷӯён)

(*Tojik tilida*)

Муҳаррири нашриёт З.Тоҳириён
Муҳаррири ороиш Ш.Қаҳҳоров
Мусахҳеҳ Н.Абдуллозода

Ба чопаш 3.12.2006 имзо шуд. Андозаи 60x84 ¹/₁₆.
Гарнитураи School Book TAD. Ҷузъи чопии шартӣ 18,0.
Адади нашр 500 нусха.

Дар чопхонаи ҚМ «Marifat Print» чоп карда шуд.
Манзил: ш.Тошканд, ноҳияи Чилонзор,
кӯчаи Сӯғалли Ота, 7-а.

**НАШРИЁТИ ҶАМЪИЯТИ МИЛЛИИ
ФАЙЛАСУФОНИ ЎЗБЕКИСТОН**

Кибриё Ҳасанова — номзади илмҳои педагогика, дотсенти кафедраи педагогика. Алҳол ба ҳайси устод дар факултети педагогикаи Донишгоҳи давлатии Самарқанд ба номи Алишер Навоӣ ба шогирдон сирру асрори касби худро меомӯзонад.

Ҳамвора дар соҳаи педагогика таҳқиқоти сердомана пеш мебарад. То ба имрӯз барои донишҷӯёни ин самт якчанд китобҳо таълиф намудааст, ки «Технологияи нави педагогӣ» (соли 2002), «Васоити таълим аз ҷанми одоби оиладорӣ» (соли 2003), «Назария ва таърихи педагогика» (соли 2004) ва ғайра аз ҷумлаи онҳо мебошанд.

Инак, китоби нави муаллиф ба ҳукми алоқамандон пешниҳод мегардад.